

Enköpings kyrkor

SVERIGES KYRKOR

UPPLAND

ANN CATHERINE BONNIER

Enköpings kyrkor

Enköpings kyrkor

ÅSUNDA HÄRAD

UPPLAND BAND X

AV ANN CATHERINE BONNIER

UNDER MEDVERKAN AV INGRID ROSELL

VOLYM 195 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1984

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

FOTO ROLF HINTZE (där ej annat anges)

*Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Roger Tanner.
Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.*

*Omslagsbilden återger valvmålningar med jungfru Maria i koret. Foto 1983.
På omstående sida Enköpings konvents sigill. Avtryck 1501. Stamp från 1200-talets tredje fjärdedel. RA.*

ALMQVIST & WIKSELL, UPPSALA 1984

ISBN 91-7192-625-9 (inb)

ISBN 91-7192-626-7 (häft)

Innehåll

ENKÖPINGS KYRKOR

Förord 6

Inledning. Topografi och fornminnen
av Lars Löthman 9

FÖRSVUNNA KYRKOR 16

VÅRFRUKYRKAN

Inledning. Topografi och forn-
minnen av Lars Löthman 24

Kyrkogården 29

Byggnadsbeskrivning 38

Kalkmålningar 65

Glasmålningar 80

Utgrävningarna 1971 och 1974 82

Byggnadshistoria 86

Enköpings och den omgivande byg-
dens kyrkor av Ingrid Rosell 106

Inredning och inventarier. 113

NOTER 158

KÄLLOR OCH LITTERATUR 164

FÖRKORTNINGAR 166

SUMMARY 167

REGISTER av Ingrid Schwanborg 172

Förord

Föreliggande volym har som huvudförfattare antikvarien vid riksantikvarieämbetet Ann Catherine Bonnier, som ägnar sig åt studier av Upplands medeltida historia i dess byggnadsarkeologiska sammanhang. Hon har i sin redogörelse för Enköpings kyrkor kunnat anknuta till de forskningar, som under många år bedrivits av framlidne landsantikvarien i Uppsala, fil dr Nils Sundquist. Vi vill vid utgivandet av denna bok bringa denne mångsidige och idérike forskare i åtanke och uttala vår uppskattning av hans bidrag till kännedomen om uppländsk konsthistoria.

Antikvarien vid Sveriges kyrkor docent Ingrid Rosell har varit arbetets redaktör. Hon har bearbetat avsnittet om inredning och inventarier samt författat en översikt över bygdens kyrkor, baserad på den skildring av kyrkorna i Åsunda härad hon tidigare lämnat. Den fylliga orienteringen i traktens topografi och fornminnen har utarbetats av antikvarien vid riksantikvarieämbetet Lars Löthman. Kyrkans orgel och orgelfasad har beskrivits av Ingrid Rosell och R Axel Unnerbäck. Layout och register för volymen har utförts av antikvarien vid Sveriges kyrkor Ingrid Schwanborg. Arkitekten Gunnar Wirén har svarat för uppmättningsarbetet och fotografen Rolf Hintze för väsentliga delar av bildmaterialet.

Det rikliga arkivmaterialet har genomgått och excerperats av byråchefen vid riksantikvarieämbetet fil lic Erik B Lundberg. Redaktionskommittén framför ett varmt tack för detta krävande och viktiga arbete.

Beskrivningarna av kyrkans silverföremål bygger på den förteckning som upprättats av fd landsantikvarien i Gävle fil dr Olle Källström och som publicerats i Nils Sundquists arbete om Vårfrukyrkan 1952. Inskrifter på gravhällar och epitafier, avfattade på latin, har tolkats av elever i årsklasserna 2 och 3 vid Sandbroskolan i Enköping 1978 under ledning av deras lärare i latin Gunnel Eriksson. Den nedtecknade latinska inskriften på de nu förlorade korstolarna har översatts av docent Hedda Gunneng.

Bidrag till tryckningskostnaderna har lämnats av församlingen, som även bekostat omslagets färgbild. För detta ekonomiska stöd framför redaktionskommittén ett hjärtligt tack.

Under arbetets gång har välvillig hjälp lämnats av prosten Seth Rimbe. Vi riktar även ett tack för vänligt tillmötesgående till kyrkvaktmästare Bernt Hedlund och Ellen Strand.

Stockholm i augusti 1984

Aron Andersson Evald Gustafsson Sten Karling R Axel Unnerbäck

Kort efter att ovanstående förord undertecknats av redaktionskommittéens avled den 7 augusti dess ledamot, avdelningsdirektören vid Statens historiska museum professor Aron Andersson. Han hade med anledning av professor Armin Tuulses sjukdom av Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien 1977 utsetts till dennes ersättare i redaktionen för Sveriges kyrkor. Hans lärdom och förtrogenhet med det material som Sveriges kyrkor har till uppgift att undersöka och beskriva har för verket varit en utomordentlig tillgång

framför allt när det gäller bestämningen av den medeltida skulpturen och silversmidet. Som författare har han medverkat i beskrivningen av Strängnäs domkyrkas inredning 1978 (volym 176), där han ägnat de praktfulla altarskåpen en klarläggande undersökning och där han låtit det smidda korskranket framträda i ett nytt ljus. Aron Andersson var även huvudförfattaren i den volym (194) som 1983 ägnades Vadstena klosterkyrkas inredning. Här sammanfattade han resultaten av de omfattande forskningarna för vilka han redogjort i det stora verket *Medieval Wooden Sculpture in Sweden, volume III*, 1980.

Till den 14 maj 1984 då Aron Andersson fyllde 65 år hade vänner och kollegor överlämnat en festskrift som en hyllning av den vägledande forskaren. Den är tillika ett uttryck för den uppskattning som omfattade den lärde humanisten och tolkar i denna stund även den förlust som Sveriges kyrkor genom hans bortgång lidit.

KYRKOR I ENKÖPING

Uppland, Uppsala län, Åsunda härad, Uppsala stift,
Trögds och Åsunda kontrakt
av ANN CATHERINE BONNIER

Inledning

Topografi och fornminnen

Av Lars Löthman

Enköpings stad är belägen i södra delen av det gamla folklandet Fjädrundaland i sydvästra delen av Uppland. Staden gränsar i norr och söder till Vårfrukyrka socken samt i väster till Svinnegarn och Tillinge socknar, alla inom det egna häradet, Åsunda. I öster slutligen gränsar den till Litslena socken i Trögds härad.

Enköping är beläget där ursprungligen den genom Enköpingsån uppträngande havsviken en gång genombröt den mäktiga Enköpingsåsen, som löper ända från södra Norrlands kustland ned i Södermanland. Den äldsta stadskärnan ligger huvudsakligen nordöst om åkroken och på nivåer mellan 3 och 15 meter över havet¹ samt i svag sydvästslutning av den ca 40 meter höga Kyrkåsen.

De högre partierna av det nuvarande stadsområdet utgöres av smärre urbergsplatåer med moränavlagringar av block och grovmo, de lägre av utsvallad sand och lermarker, av vilka de senare mellan den 25 meter höga Gröngarnsåsen och ån samt vid Fannamosse och Åkerbymyran är gyttejblandade och ända in i sen tid utgjort sankmarker. Belägen vid korsningen mellan viktiga land- och vattenvägar bör denna plats redan från bronsåldern ha haft ett strategiskt och från handelsynpunkt gynnsamt läge, ehuru även en för anfall från sjösidan mycket utsatt position.

Enköpings stad har också förhållandevis glest

fornlämningsbestånd jämfört med Vårfrukyrka socken. Vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering 1980 för revidering av de ekonomiska och topografiska kartorna över Sverige registrerades 32 fornlämningar på 28 platser. Därutöver förtecknades ett tiotal borttagna fornlämningar och ett mindre antal lösfynd.² Alla dessa fornlämningar redovisas på särskild kartöversikt tillsammans med Vårfrukyrka socken (fig 19).

Från bronsåldern härrör de på nivåer mellan 25 och 30 meter över havet belägna 8 älvkvarnsförekomsterna och de 12 skärvstenshögar med boplatsavfall, av vilka ett par undersökta i Bergvretenområdet kunnat dateras till äldsta bronsålder (*Söderberg 1979*, s 8, 32–45). De allra flesta av de 10 gravarna – gravfält saknas – är sannolikt från järnåldern. Från övergången vikingatid till medeltid är de 3 runstenarna (U 758–760) vilka alla också återfinns i den mycket koncentrerade miljö som de tre medeltida kyrkorna, S Ilian, S Olov och Vårfrukyrkan, en gång bildade vid åsslutet. Det är mycket troligt att ytterligare fornlämningar inom stadens område har borttagits eller överlagrats under tidernas lopp.

På åsen norr om kyrkan har en labyrint, en sk trojeborg, funnits. Kulturlager med flera meters maktighet har påträffats vid arkeologiska utgrävningar inne i staden.³

Fig 1. Vårfrukyrkans interiör, sedd mot väster. Foto 1983.

Interior of Vårfrukyrkan (the Church of Our Lady), looking west.

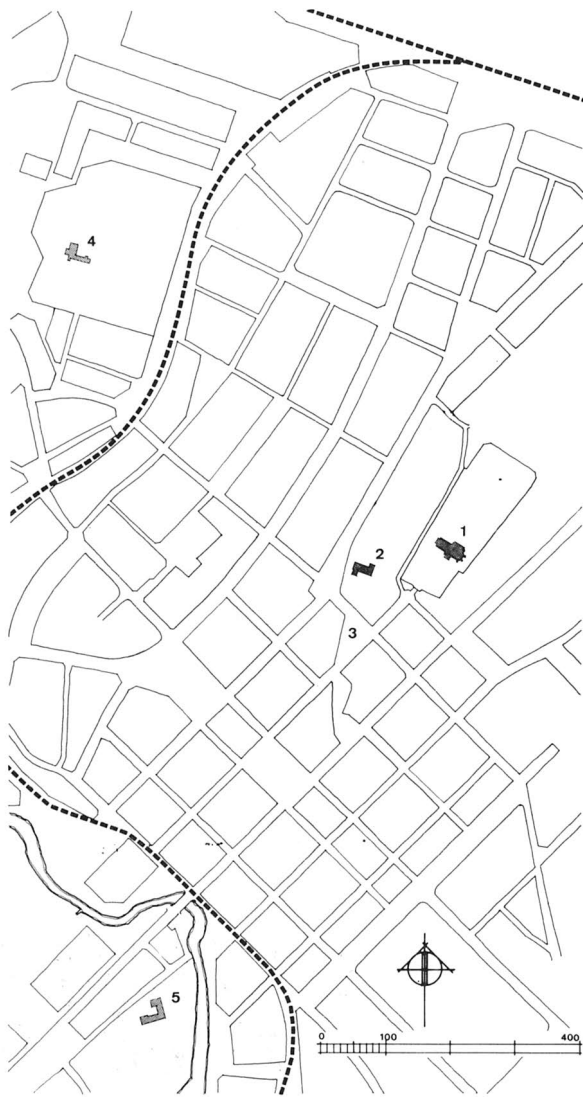

Fig 2. Karta över Enköping med de i texten nämnda kyrkorna markerade. 1. Vårfrukyrkan, 2. S Ilian, 3. det förmodade läget för S Olov, 4. den nya begravningsplatsen med S:t Olofs kapell samt 5. franciskanerklostret. G Wirén 1983.

Map of Enköping, showing the churches mentioned in the text. 1. Vårfrukyrkan, 2. St Ilian, 3. presumed site of St Olov, 4. the new cemetery and St Olof's Chapel, 5. the Franciscan Monastery.

Stadens utveckling och betydelse

»Enköping prydes av vackra trähus och går med Guds hjälp stadigt framåt, ty somliga innevånare äro mycket trägna i sin köpenskap. Kyrkan ligger på en sandås i

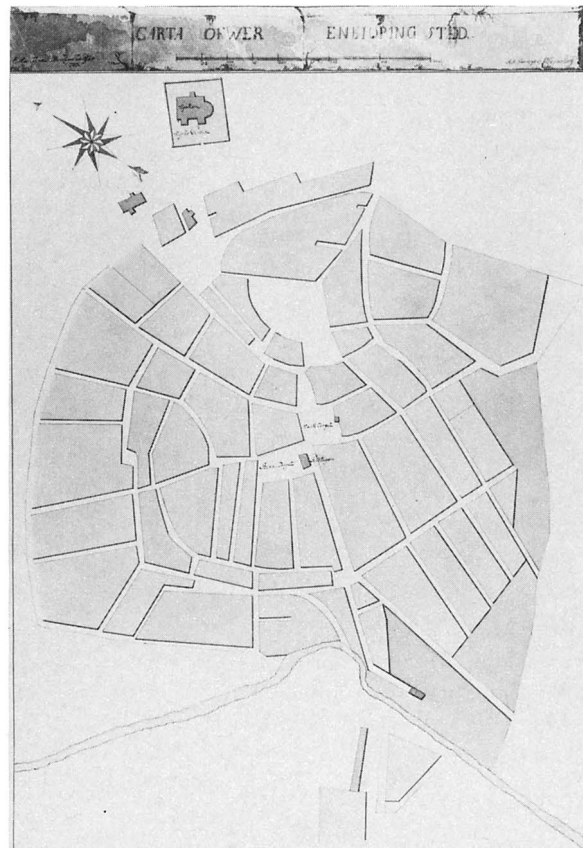

Fig 3. Karta över Enköpings stad av C D Gyllenborg 1795, enligt påskriften en kopia efter ett original från 1733. UUB.

Map of the town of Enköping, by C D Gyllenborg (1795), said to be copied from an original dating from 1733.

norr och är rikt ornerad. Staden omges helt av trädgårdar, rika på all slags frukt, varav borgarna gör sig stor förtjänst i Stockholm.» Så positivt beskrevs staden 1650 i ett lovtal på latin, hållet av Andreas Erici Lilonius.⁴

Enköping, en av Mellansveriges äldsta städer, låg under medeltiden vid vattnet, men redan under 1500-talet började stadsviken bli grund och på 1700-talet flyttades själva hamnen närmare Enköpingsåns utlopp. Idag ligger staden mer än tre kilometer från öppet vatten.

I äldsta tid fanns goda förutsättningar för handel och sjöfart, men landhöjningen, förändringar i järnhan-

delns struktur, konkurrensen från de övriga mälarstäderna och uppgrundningen av segelleden vid Södertälje gjorde att staden förlorade den betydelse den haft under högmedeltiden. Redan på 1600-talet påbörjades de trädgårdsodlingar som gjort staden känd – bla för pepparrotten – och idag har staden drygt 30 000 innevånare och en rad industrier, främst metallindustri.

Bebyggelsen består ännu till stor del av trähus och är koncentrerad till området mellan åsen och ån. Staden har upplevt flera stora och förödande eldsvådor, framför allt vid 1300-talets slut samt 1572, 1609 och 1799. Efter den sistnämnda branden fick Enköping en ny stadsplan med regelbundna kvarter. Den äldsta i sin helhet bevarade byggnaden är *Vårfrukyrkan*, som har ett dominerande läge på åsen ovanför staden.

Enköping var under medeltiden och kanske redan under järnåldern en centralort i Fjädrundaland, som fram till 1200-talets slut var ett av de tre folkland som i administrativt och judiciellt avseende utgjorde Uppland. Vid Enköping sammanträdde sålunda Åsunda härads ting och även dess högre instans, folklandstinget. Till det senare var den stora *tjugonedagsmarknaden* knuten, en av de största medeltida marknaderna i Sverige. Marknaden pågick vanligen i åtta dagar och levde kvar fram till 1865 (*Sundquist 1944*, s 36). Den var som namnet anger en vintermarknad och var öppen även för andra än befolkningen i den närmaste omgivningen. Enligt en uppgift från 1525 hölls marknaden på isen, på samma sätt som distingsmarknaden i Uppsala (*Ljung 1963*, s 317 f). Den viktigaste varan var osmundjärn från bergslagen, men även jordbruksprodukter, lax från Norrland, strömming från Bottenhavet och torkade gäddor från Finland bytte ägare vid marknaden. Även en mindre, lokal marknad, *skeppundsmarknaden*, har funnits i Enköping.

Platsens betydelse under tidig medeltid visas också av att prosten för Fjädrundaland hade sitt säte här – de båda övriga folklandsprostarna var stationerade i Sigtuna och Aros (Uppsala). Detta framgår av ett brev, utfärdat av ärkebiskop Stefan något av åren 1164–67. Brevet, som är Sveriges äldsta i original bevarade urkund, har förutom av kungen bevittnats av bla prosten Johannes i Sigtuna, prosten Walter i Enköping och prosten Rikard i Aros (DS 51).

I det omtalade brevet nämns orten Enköping för första gången, *de enescopinge*. Vad förleden syftar på är inte slutgiltigt utrett – det kan röra sig om enbusken eller syfta på en föreningspunkt, kanske därför att platsen passerades av eriksgatan både på väg söderut och norrut. Grannsocknen Litslena har antagits vara uppkallad efter ett »Lilla Ena» (möjligen skärningen

mellan landsvägarna från Stockholm och Uppsala) i motsats till ett »Stora Ena» vid Enköping. Enligt en annan teori skulle Ena vara ett äldre namn på Enköpingsån (*Ljung 1963*, s 14).

Stadsvapnet innehåller fyra korsformigt ställda liljor och återgår på det medeltida sigillet – känt från 1327 – som tidvis haft en ensam lilja. Liljan var jungfru Marias attribut och syftar sannolikt på Vårfrukyrkan (*Scheffer 1967*, s 31).

Enköping under medeltiden

Platsens tidiga uppsving sammanhänger med de topografiska förhållandena. Enköpingsåsen utnyttjades redan under förhistorisk tid som transport- och handelsväg, och det har antagits att pälsverk från Norrland, myrmalm från Gästrikland och bergslagsprodukter från Dalarna forslats på åsen ned till Mälaren, där de antingen bytte ägare vid marknaden eller omlastades för vidare transport sjövägen.⁵ Där åsen mötte vattnet uppstod en naturlig handelsplats. Platsen var också lätt åtkomlig från alla håll och därför en lämplig mötesplats, först för tingssammankomster och senare också för riksrådssammanträden och andra politiska möten (*Ljung 1963*, s 37).

Det finns inga tecken som tyder på att Enköping skulle ha varit stad på 1160-talet, då folklandsprosten omnämns. De första beläggen på ett stadslignande samhälle härrör från 1200-talets mitt: 1253 omtalas borgare, då ärkebiskopen kom överens med dessa – *cum ciuibus de enecopie* – om en tiondeavgift (DS 376). Vid samma tid eller något senare anlades franciskanerklostret, och år 1300 kallas Enköping för första gången stad, *una cum villa forensi Enecopia* (DS 1317).

Stadens äldsta bevarade privilegier utfärdades av Erik av Pommern 1413. I stadsprivilegierna fastslås bla borgarnas rätt att delta i fisket i Enköpingsviken (*Ljung 1963*, s 379), vilket tyder på att fisket var en betydande inkomstkälla. Åtminstone på 1500-talet – och troligen redan tidigare – fiskade enköpingsborna även strömming i Bottenhavet. Borgarna bedrev dock knappast något eget jordbruk, eftersom de jordar som hörde till staden var mycket små och utvidgades först vid 1600-talets början genom kungliga donationer (*Ljung 1963*, s 126, 153). Huvudnäringarna var handel och sjöfart. Enköpings utveckling från en lokal handelsplats till ett stadssamhälle med fjärrhandel anses ha berott på en närmast industriell gruvdrift vid de mellansvenska malmfälten redan under 1100-talet. För kapitalinvesteringar och transport till utlandet skulle de tyska handelsstäderna ha stått (*Ljung 1963*, s 16).

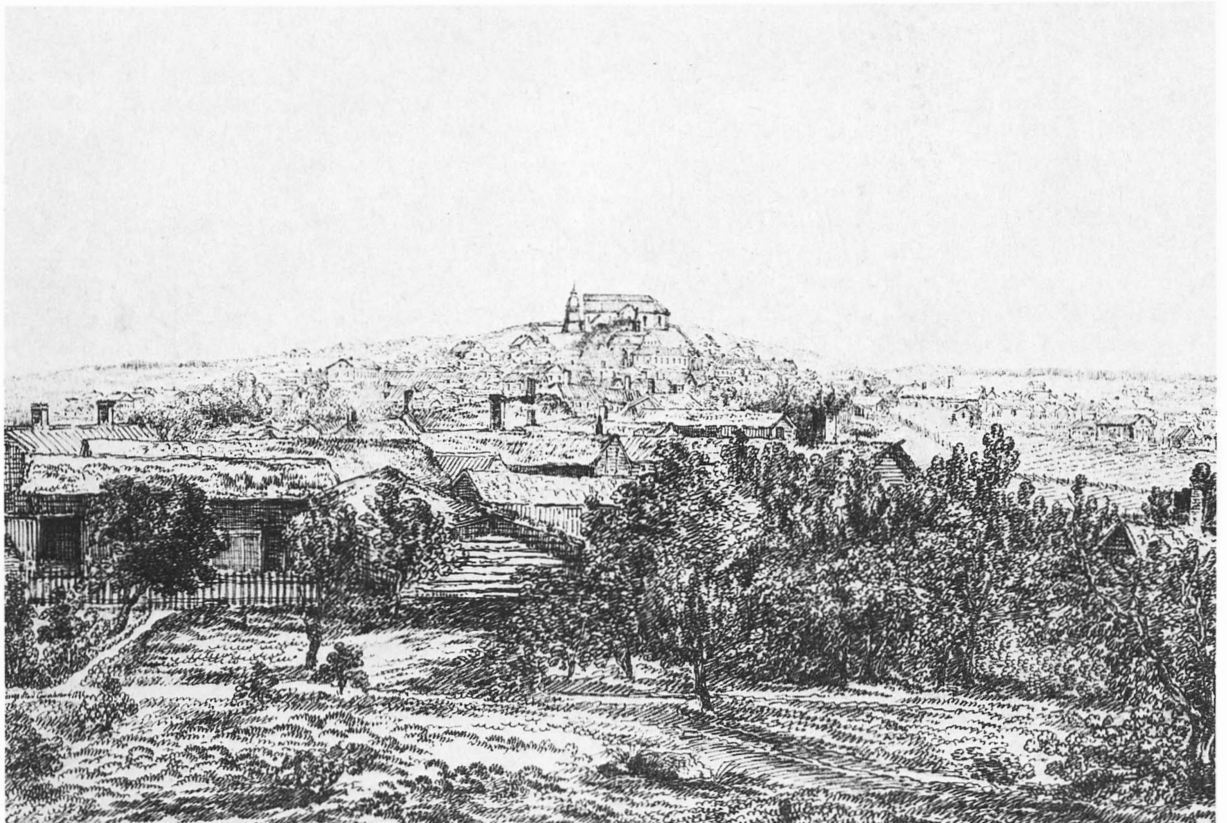
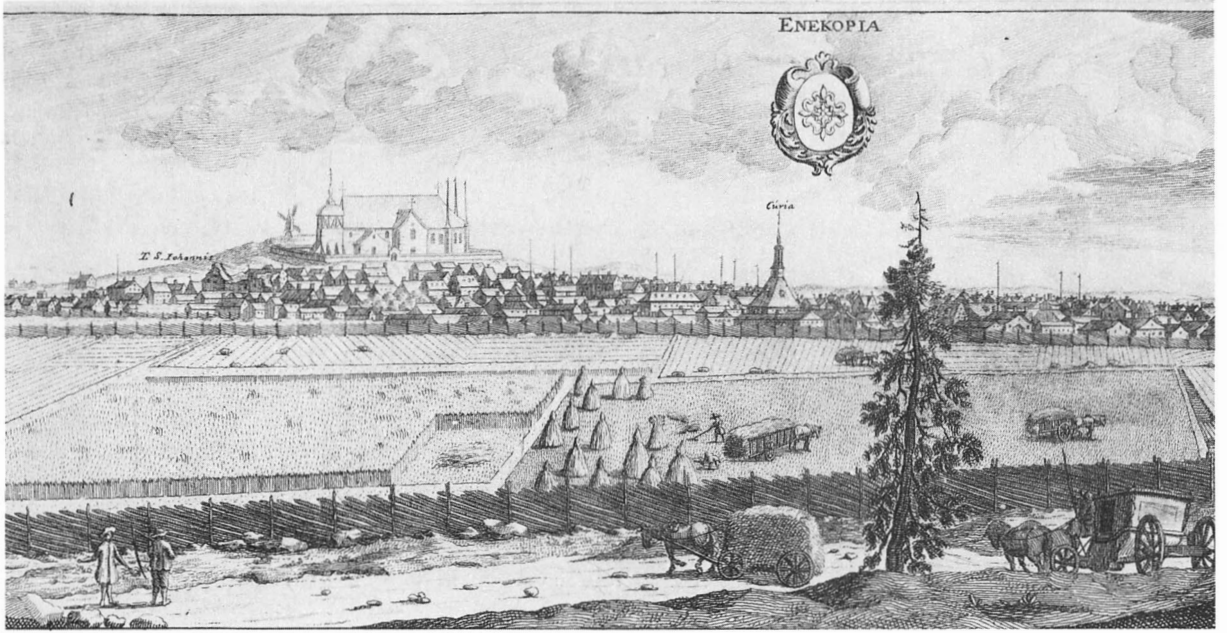

Fig 4, t.v. Vy av Enköping vid 1600-talets slut. Kopparstick i Svecia Antiqua.

Left. View of Enköping in the mid-17th century. Engraving in Svecia Antiqua.

Fig 5, nedan t.v. Enköping på 1820-talet. Teckning av A F Cederholm. Privat ägo.

Enköping in the 1820's. Drawing by A F Cederholm. Below left.

Fig 6, th. Enköpings rådhus. Foto G Ewald 1935. ATA.

Enköping Town Hall. Right.

Fig 7, nedan. Vårfrukyrkan och Kyrkogatan, sedda från Stora Torget 1906. Till höger syns stadens rådhus. Foto Enköpings museum.

Vårfrukyrkan and Kyrkogatan, viewed from Stora Torget (the main square) in 1906. The town hall can be seen to the right. Below.

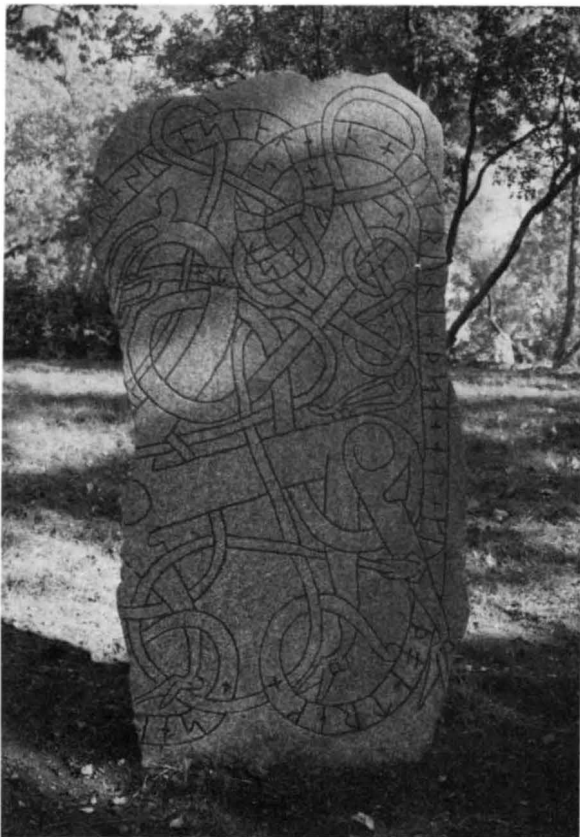

Man har dock på grund av källornas knapphet inte några säkra belägg på tyskt inflytande på den svenska handeln förrän vid 1200-talets mitt, och vad det gäller Enköping först vid 1300-talets början. Vid den tiden är det dock uppenbart att familjer med tyskt ursprung intog ledande positioner i staden, och några tyskar förefaller rent av ha varit borgmästare (*Ljung 1963*, s 460). Att utsocknes köpmän vistades i Enköping framgår redan 1253 av den ovan omtalade överenskommelsen om tionde, enligt vilken borgarna årligen skulle betala 10 penningar till ärkebiskopen för varje bättre gård och 5 penningar för varje mindre gård. Dessutom skulle »gäster som stannade över vintern», dvs gästande köpmän och ombud från handelsstäder, erlägga 4 penningar (*Ljung 1963*, s 22).

Stadens skattekraft jämfört med övriga mälarstäder

Fig 8. Runsten (U 760), huggen av Livsten och påträffad framför altaret i S Ilian. Nu rest i Skolparken. Foto ATA.

Runestone (U 760), carved by Livsten and found in front of the altar of St Ilian's. Now erected in Skolparken.

framgår av en skattelängd från cirka 1530, vilken återger den bestämda skatt som varje stad – troligen sedan 1300-talets senare del – hade att erlägga till kronan. Enligt denna betalade Uppsala 200 mark, Arboga 150 och Västerås 100, medan Enköpings belopp var 66 mark och 16 örtugar (Stockholm var befriat från skatt; *Ljung 1963*, s 422f). Några möjligheter att med hjälp av dessa siffror räkna fram befolkningens storlek föreligger inte.

Enköping plundrades vid vitaliebrödernas härjningar omkring 1390 och var indraget i de politiska stridigheterna på 1460–1470-talen (*Ljung 1963*, s 26, 31). Riksrådsmöten hölls i staden bla 1438, 1472, 1488 och 1493 (*Sundquist 1944*, s 46).

De kyrkliga institutionerna spelade en viktig roll för stadens andliga, sociala och kulturella liv under medeltiden. *S Ilian* och *S Olov* var stadens församlingskyrkor – eventuellt för en tysk och en svensk församling – medan *Vårfrukyrkan* först tillhörde folklandsprosten och senare blev sockenkyrka åt landsförsamlingen (se vidare nedan).

Franciskanerklostret (fig 9) anlades möjligen redan 1250 (jfr *Ljung 1963*, s 169f) och existerade i alla händelser 1267, då ärkebiskop Laurentius – som var franciskan – begravdes där. Klosteret uppfördes på en liten holme i den sedermera uppgrundade stadsviken, och lämningar efter dess byggnader har frilagts och konserverats av Nils Sundquist, som publicerat sina iakttagelser i en rad skrifter.⁶ Ruinen har nyligen åter täckts över. Anläggningen var byggd av gråsten och tegel, och utvidgades i etapper. Kyrkobyggnaden var ursprungligen enskeppig och förlängdes med ett nytt, rakavslutat kor redan under 1200-talet. Även klosterlängorna söder om kyrkan uppvisar minst två större byggnadsperioder. De första byggnaderna bör ha stått färdiga senast 1342, då kyrkoprovinsen Dacia höll sitt provinsialkapitel i Enköping, vilket för övrigt skedde även 1371, 1440 och 1487 (*Sundquist 1965*, s 14). Kyrkan och klosterlängorna revs vid 1600-talets mitt.

1278 omnämns första gången ett *hospital* i Enköping (DS 876), vilket tycks ha bildats sedan hospitalen i Sigtuna och Stockholm slagits samman och flyttats hit (*Ljung 1963*, s 198). Från Enköpings hospital härstammar de enda bevarade svenska hospitalsstadgarna från medeltiden, utfärdade av ärkebiskop Birger Gregersson (1367–1383). Enligt stadgarna intogs fattiga spe-tälska fritt, medan de besuttna fick lämna över sin lösegendom till hospitalet. Detaljer i hospitalets dagliga liv framgår också av stadgarna, som tex vilken mat som serverades (*Sundquist 1944*, s 74; *Ljung 1963*, s 202 ff).

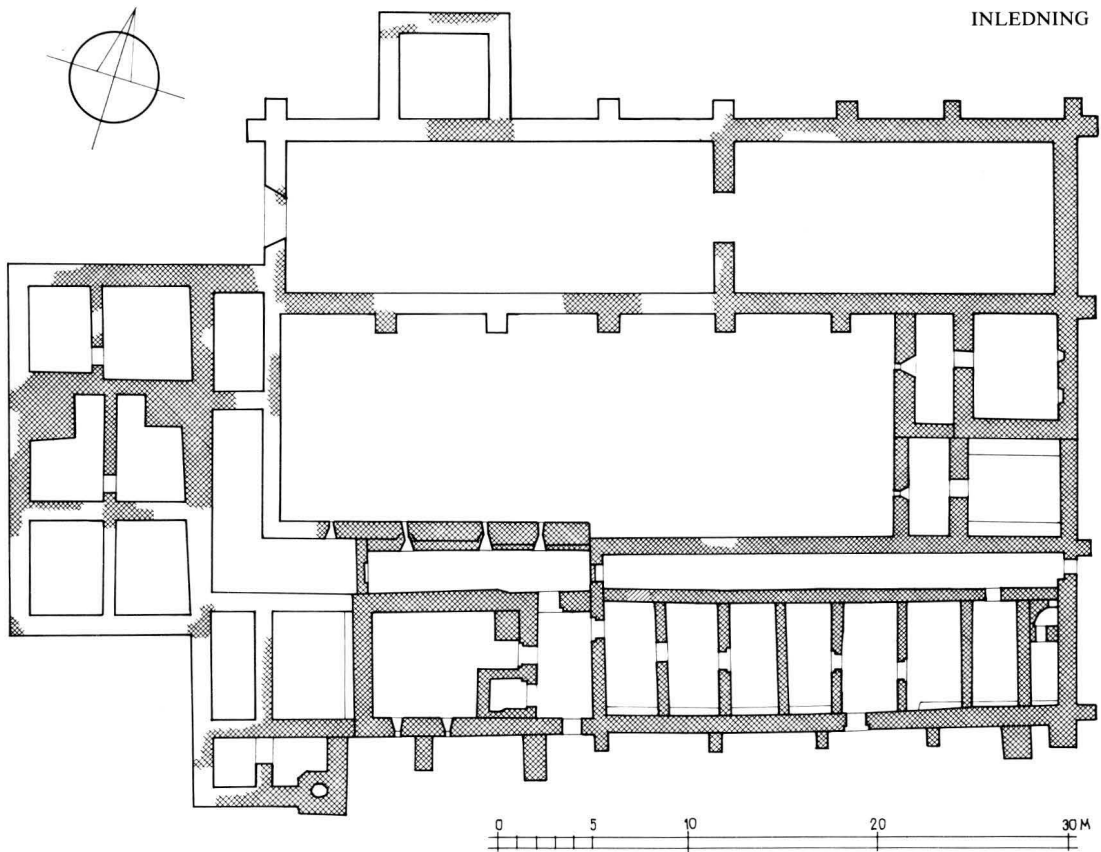

Fig 9. Franciskanerklostret. Plan av ruinen med rekonstruktioner. UpMus.

The Franciscan Monastery. Plan of the ruins, showing reconstructions.

Fig 10. Kyrkan och klosterlängan frilagda 1930. Foto från sydost. UpMus.

Church and monastery wing, laid bare in 1930. Viewed from the south-east.

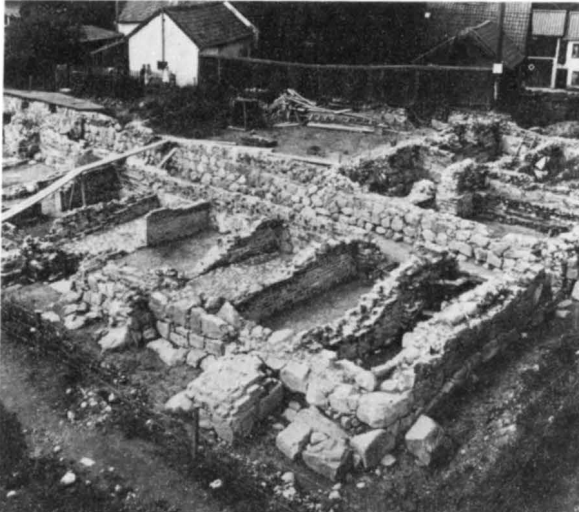

Fig 11. Ruinen från norr. Foto O Ehn 1960. UpMus.

The ruins from the north.

Då hospitalet flyttades till Stockholm 1438, gick dess gamla tiondeinkomster i stället över till en magister Andreas Bondonis för att denne skulle hålla föreläsningar i Uppsala – vilket så småningom ledde till grundandet av Uppsala universitet 1477 (*Sundquist 1944*, s 74f; *Ljung 1963*, s 216). Var det medeltida hospitalet och dess kyrka låg är inte känt – det har antagits ligga utanför staden (*Sundquist 1944*, s 74) eller på Grönås, där senmedeltida källare funnits under den sk Långholmen (*Gustafsson 1979*, s 33). Den senare möjligheten styrks av att man på 1600-talet påträffade skelett på Grönås och att traditionen ville placera en S Anna kyrka eller kloster där (*Ljung 1963*, s 221ff).⁷ – Ett nytt hospital inrättades i Enköping på 1500-talet.

Ett av de äldsta kända svenska *gillena* är ett prästgille i eller invid Enköping – *convivium presbyterorum apud Enicopiam* – som sannolikt omfattat prästerskapet i hela folklandet och som omnämns i ett testamente från 1307 (DS 1557). En sigillstamp från 1300-talets mitt, påträffad i Risinge socken i Östergötland, har

enligt sin omskrift tillhört ett Helga korsgille i Enköping, men detta är dock troligen inte identiskt med prästgillet (*Ljung 1963*, s 164f). En annan sigillstamp, prydd med en bild av S Göran och på stilistiska grunder daterad till tiden omkring 1300, kan möjligen också härröra från ett gille i Enköping.⁸ Den gillestuga som omtalas 1406 och som låg i närheten av S Olov och dess prästgård, kan ha tjänat ett eller flera av dessa gillen. Det är inte känt om den var identisk med den S Gertruds gillestuga som upplöstes 1541 (*Ljung 1963*, s 111, 167f).

En skola fanns i staden senast 1406, då den fick en stor donation av riddaren och riksrådet Sten Bengtsson (Bielke) på Mariuborg strax söder om staden. Skolan tycks ha haft till syfte att utbilda blivande präster, och inkomsterna kom till största delen från den badstuga som ingick i donationen (*Sundquist 1944*, s 76ff; *Ljung 1963*, s 72f). Den medeltida skolbyggnaden låg sannolikt i hörnet av Rådstugatan och Kungsgatan och revs 1770 (*Sundquist 1944*, s 78).

Försvunna kyrkor

Vårfrukyrkan är den enda som bevarats av de fem kända medeltidskyrkorna i Enköping. S Ilian och franciskanerklostrets kyrka har dock grävts ut, medan S Olov samt hospitalet och dess kyrka eller kapell ännu inte påträffats. Förutom dessa kyrkobyggnader kan även ett eller flera kapell ha funnits och varit knutna till de medeltida gillena (se ovan). Här kommer dock endast församlingskyrkorna att behandlas.

Enköpingskyrkorna omnämns första gången 1314, då kyrkorna i ärkestiftet erlade den sk sexårgården till Rom. Vid detta tillfälle betalade Vårfrukyrkan 3 mark, S Ilian 2 mark och S Olov 1 mark (DS 1946). Som avgift för lösandet av ärkebiskopens pallium gav samma kyrkor 1343 4½ mark (dvs 36 öre), 3 mark (24 öre) samt 18 öre (DS 3754).

1323 hade S Ilian och Vårfrukyrkan gemensam kyrkoherde, herr Lydolphus Lydolphi (DS 2379), och 1334 omtalas herr Nicolaus som kyrkoherde i S Olov (DS 3045). Under resten av medeltiden har de båda stadsförsamlingarna förmodligen haft gemensam kyrkoherde.⁹ I alla händelser hade de samma prästbord 1548, då Gustav Vasa utfärdade ett dekret om att stadsförsamlingarna skulle slås ihop och i fortsättning- en använda sig av Vårfrukyrkan och dess kyrkoherde (*Sundquist 1944*, s 79; *Ljung 1963*, s 146). Enligt dekret-

et skulle 5 öresland jord som tidigare tillhört stadens prästbord läggas under Vårfrukyrkan, medan resten av dess jord skulle användas till underhåll för skolstugan och skolmästaren, som fick bosätta sig i den forna prästgården (*Ljung 1963*, s 153f). Därefter övergavs kyrkorna, även om S Ilian underhölls sporadiskt, och av S Olov kvarstod på 1600-talet endast grundmurarna. S Ilian tycks ha rivits först på 1700-talet.

S Ilian och S Olov fungerade visserligen som församlingskyrkor för staden, men var belägna i stadens utkant eller rent av utanför själva stadsområdet (*Gustafsson 1979*, s 8). Tillsammans med Vårfrukyrkan låg de på åsens sluttning en bit från bebyggelsen. Förhållandet mellan de tre kyrkorna och deras församlingar kommer att närmare diskuteras nedan.

S Olov

S Olovs kyrka är helt försvunnen, men har av äldre källor att döma legat ungefär där Tull- och Kyrkogatorna möts, bara ett hundratal meter från Vårfrukyrkan och S Ilian.¹⁰ I själva gatukorsningen har skelett påträffats och lite längre norrut har man stött på en gråstensmur (*Gustafsson 1979*, s 24, 27f).

1314, då kyrkan omnämns för första gången, taxerar den minst av enköpingskyrkorna, bara en mark – ett av

de lägsta beloppen i ärkestiftet (DS 1946). Den enda kända medeltida kyrkoherden är den ovan omtalade herr Nicolaus, vars testamente omtalas 1334. En gravsten från 1526 över kyrkoherde Bartholomeus skall ha funnits vid högaltaret i kyrkan (*Ljung 1963*, s 145).

Trots sin ringa ekonomiska status tycks S Olovs kyrka ha haft en viss betydelse. 1363 samlades nämligen ärkebiskopen och andra svenska biskopar i kyrkans sakristia för att gå i borgen för kung Magnus Erikssons skulder till påvestolen (DS 6844). Eftersom någon medeltida rådstuga inte är känd från staden, kan det tänkas att S Olovs sakristia utnyttjats som sådan. Enligt *Ljung* stipulerade påven, eventuellt på den nyutnämnde ärkebiskopen Jakob Ulvssons förslag, att bulan om utnämningen år 1470 skulle anslås antingen i domkyrkan eller – om detta var omöjligt på grund av de inrikespolitiska oroligheterna – på S Olovs port (*Ljung 1963*, s 131).

Endast föga är känt om kyrkans inventarier. Vid Gustav Vasas beslag av brons och mässing 1541 fick S Olov lämna ifrån sig 6 altorstakar och 3 rökelsekar av »gjord koppar» om sammanlagt cirka 30 kg samt en klocka på cirka 400 kg (*Ljung 1963*, s 144). Vid den allmänna klockuppbörden tio år tidigare lämnades fyra klockor från Enköping, varav den största enligt uppskattning vägde inte mindre än 900 kg. Klockornas antal tyder på att de tre församlingskyrkorna och klosterkyrkan lämnade var sin, men vid sammanslagningen av församlingarna togs ytterligare två klockor från »Sancte Clausses kyrka i Enköping», vilket troligen är en felskrivning för S Olov. Även om den ena av dessa senare klockor kan ha kommit från S Ilian, förefaller det alltså som om S Olov haft minst tre klockor under medeltiden (*Ljung 1963*, s 144).

Vid beslaget av kyrksilver 1545 lämnade S Olov 2 förgyllda och en oförgylld kalk (om sammanlagt 3 lödiga marker och 15 lod), en förgylld monstrans (18 marker 7 lod), förgylld knapp och spänne (1 mark 1 lod 2 kvintin), en förgylld krona (3 marker 13 lod 2 kvintin), 2 oförgyllda oljekar (9 lod 1 kvintin) samt förgyllt småsilver (13 lod 2 kvintin) – sammanlagt nära 6½ kg silver (*Ljung 1963*, s 517). Däribland märks särskilt den förgyllda kronan, sannolikt en helgonkrona, som ensam vägde mer än de tre kronor som S Ilian samtidigt lämnade. 1554 avkrävdes de båda stadsförsamlingarna ytterligare 2 förgyllda kalkar och annat förgyllt silver om sammanlagt drygt 1½ kg (*Ljung 1963*, s 517).

Efter sammanslagningen av stadsförsamlingarna vid 1500-talets mitt övergavs S Olov. 1564 beskylldes en borgare för att ha klivit in genom kyrkans fönster, vilket framgår av stadens tänkeböcker. Den stora bran-

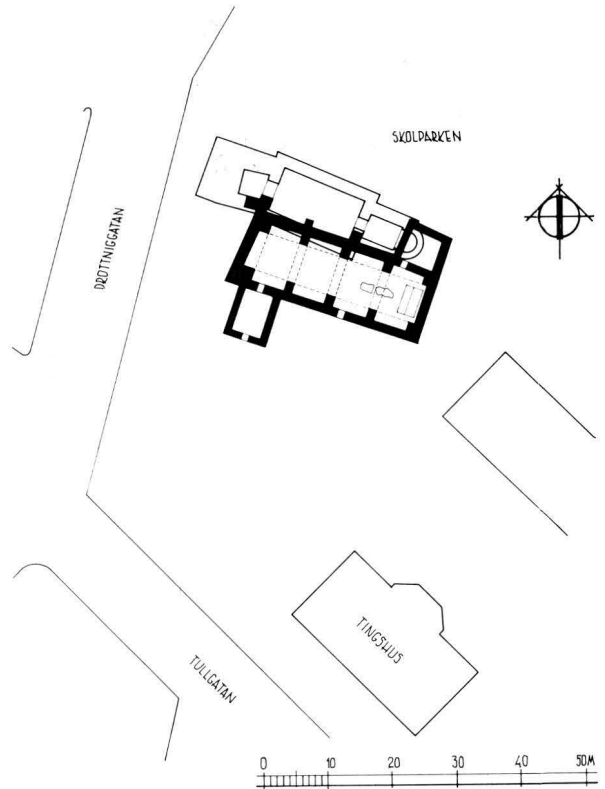

Fig 12. Plan av S Ilian, delvis rekonstruerad. Den yngre kyrkans nordmur vilar ovanpå resterna av absidkyrkans sydmur. Uppm N Sundquist 1940-tal. UpMus.

Plan of St Ilian's, partly reconstructed. The north wall of the later church stands on the remains of the south wall of the apse church.

den 1572, som lade hela staden i aska, började vid kyrkan och det är möjligt att den förstördes vid detta tillfälle. Kanske hade man dock redan på 1560-talet använt S Olov som stenbrott för att kunna betala den årliga skatten om 10 000 tegel till slottsbygget i Uppsala (*Ljung 1963*, s 148). 1641 fanns i alla händelser endast grunden kvar (vis prot N I: 1).

S Ilian under medeltiden

S Ilians eller S Egidii kyrka låg på åsens sluttning knappt hundra meter sydväst om Vårfrukyrkan och dess kyrkogård (fig 2), och dess grundmurar grävdes ut 1943–1946 av Nils Sundquist.¹¹ Av dessa framgår att två medeltida kyrkobyggnader funnits på platsen – dels

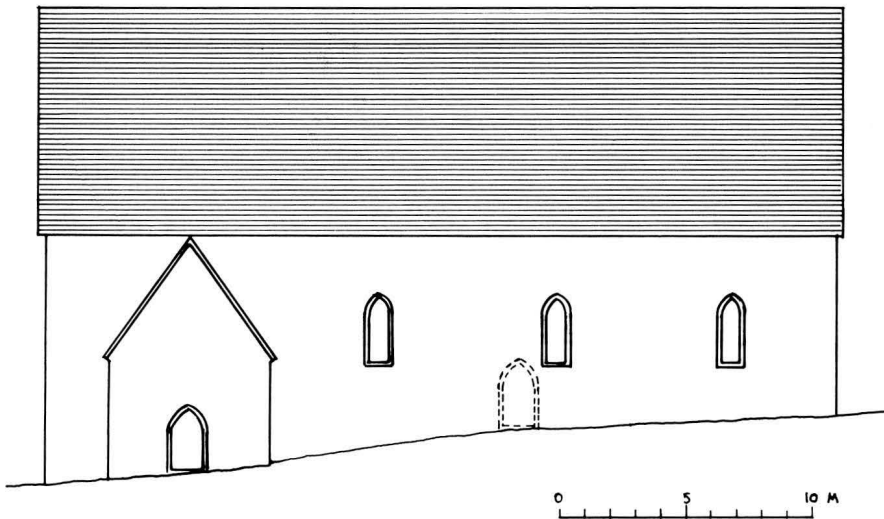

Fig 13. Rekonstruktion av S Ilianos utseende cirka 1300. N Sundqvist 1940-tal. UpMus.

Reconstruction of St Ilianos, c 1300.

en romansk absidkyrka med västtorn, dels en gotisk salkyrka som byggts först efter det att den äldre kyrkan rivits. Att de båda byggnaderna inte fungerat samtidigt framgick vid utgrävningen av att den yngre kyrkans norra mur vilade på absidkyrkans södra grundmur (fig 12).

Absidkyrkan (fig 15), vars grundmurar nu är övertäckta men markerade i gräsmattan, hade ett långhus som var nära 7 m brett och 13 m långt i det inre, medan motsvarande mått i koret var 4 respektive drygt 5 m. Eftersom dagermurarna var helt bortbrutna, är måtten

ungefärliga. Av absiden återstod endast några stenar. Västtornets placering avviker något från kyrkans längdriktning, vilket möjligen skulle kunna tyda på att det byggts till i ett senare skede. Dess grundmur är ovanligt kraftig, särskilt i väster, vilket sannolikt beror på att kyrkan byggts i åsens sluttning med tornet beläget i den lägsta delen. Genom en bred grund i väster förhindrade man troligen att muren kanade ut åt detta håll. I långhuset påträffades fragment av två gravstenar och i koret en stenkista, möjligen rester av högaltaret. Absiden har haft ett golv av småsten, medan golvet i

Fig 14. Ruinområdet sett från sydost 1946. Närmast kameran den yngre kyrkan. Foto UpMus.

The ruins, viewed from the south-east in 1946, showing the later church in the foreground.

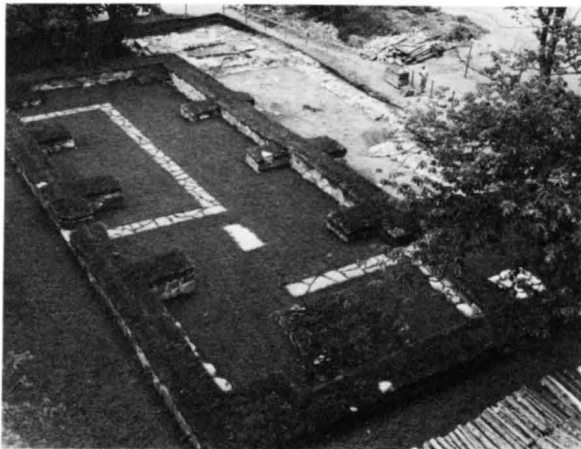

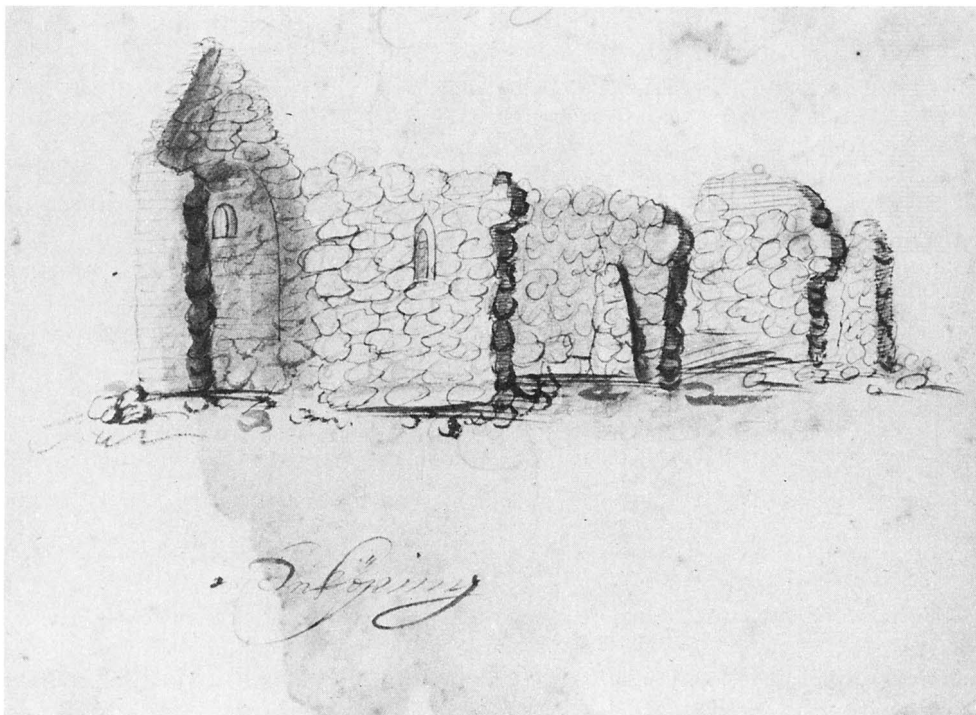
Fig 15. Absidkyrkan sedd från väster med frilagt murverk. Foto 1946. UpMus.

The apse church, viewed from the west and with masonry laid bare. Photograph from 1946.

Fig. 16. S Ilians ruin
vid 1600-talets slut.
Teckning av J Peringskiöld i Monumenta Sueo-Gothorum. KB.

*The ruins of St Ilian's
at the end of the 17th
century. Drawing by
J Peringskiöld in
Monumenta Sueo-
Gothorum.*

övrigt bestod av stampad jord. Bland lösfynden kan nämnas en brakteat från 1360-talet, präglad i Lödöse.

Absidkyrkan har varit av samma typ som en grupp kyrkor i Uppland, vilka brukar dateras till tiden 1100-talets slut–1200-talets början. Vanligtvis finns inga dokument eller fynd som kan precisera dateringen, och så är det även i detta fall. Absidkyrkan har dock sannolikt byggts ungefär samtidigt med övriga romanska kyrkor i Enköpingstrakten, såsom Litslena och Boglösa i Trögds härad, Biskopskulla i Lagunda härad och Tillinge, Teda, Svinnegarn och Enköpings-Näs i Åsunda härad. Av dessa har Litslena, Biskopskulla, Tillinge och Enköpings-Näs också byggts med västtorn.¹²

Absidkyrkans livslängd kan inte ha varit lång, eftersom den varken försetts med sakristia eller vapenhus. Det förefaller därför troligt att kyrkan rivits senast under 1200-talets senare hälft.¹³

Den yngre kyrkan, vars murar frilagts, var präglad av gotikens stilideal och utformad som en rektangulär salkyrka (fig 13). Av murresterna att döma var S Ilian i detta skede cirka 9,5 m bred och 28 m lång (innermått). Dess västmur var snett placerad, kanske på grund av slutningen, kanske av akustiska skäl.¹⁴ I norr låg en sakristia, vars östra mur gick i flykt med salkyrkans

östmur, och i sydväst fanns ett stort vapenhus, som endast delvis berördes av utgrävningen. Byggnadsmaterialet var gråsten och tegel. Till kyrkorummet ledde två ingångar – en sydportal innanför vapenhuset och en korportal (senare igensatt) längre österut i sydfasaden. Av korportalens placering att döma, upptog koret i det närmaste hela den östra hälften av kyrkorummet.

Salkyrkan har under senmedeltiden täckts av fyra tegelvalv, vilket framgår av en rad väggpelare, som skjuter långt in i kyrkorummet, samt av yttre strävpelare i norr. I resterna av pelarna ingår sandstenskvad-rar. Valven har haft profilerade ribbor och ribbtegel av tre olika typer, några med målningsfragment, fanns i ruinen. Ett av dessa är av samma typ som påträffats i franciskanerklostret.¹⁵

Golvet i salkyrkan steg kraftigt mot öster, beroende på kyrkans läge i slutningen. Den enda golvläggning som kunde konstateras vid utgrävningen var ett stampat jordgolv. Rester av högaltaret av tegel påträffades nära östväggen, och framför detta fanns två gravar, täckta av stenhällar. Den östligaste gravens täckhäll bestod av en sekundärt använd runsten (U 760, nu rest i Skolparken), signerad av Livsten (fig 8). Även den andra hällen – av tidigmedeltida typ och avsmalnande mot fotändan – förefaller ha använts sekundärt, efter-

som fotändan placerats i väster i stället för i öster. Fragment av ornerade gravstenar påträffades på flera ställen inne i kyrkan, liksom också två fragment av en runsten av sandsten (*Gustavson-Strid 1977*, s 162f). Två andra runstenar har tidigare varit placerade i kyrkdörren och på kyrkogården (U 758 och 759).

En del kompletterande kunskap om S Ilian under dess yngsta skede fås från en teckning av kyrkan, utförd vid 1600-talets slut av Johan Peringskiöld¹⁶ (fig 16). Ytterligare två avbildningar är kända – från 1689 och 1695 (fig 17, 18) – men dessa visar kyrkan på stort avstånd.¹⁷ Peringskiölds teckning visar kyrkan som ruin, tydligen från söder. Västgaveln står ännu, medan den östra brutits ned. Ett spetsbågigt, lansettformat fönster finns i sydfasaden, och ett mindre, likartat fönster syns i västgaveln. Där portalerna suttit är murarna nedrivna. Själva murverket tycks bestå av oregelbunden gråsten, utom på två ställen. Peringskiöld har markerat en annan struktur på muren i kyrkans sydvästra hörn (det enda oskadade hörn som syns på teckningen) samt i översta partiet i den östra delen, vilket måhända innebär att kyrkan haft hörnkedjor av huggen sten samt att murarna förhöjts med tegel.

Följande slutsatser kan dras om salkyrkans byggnadshistoria. En rektangulär gråstenskyrka med tillhörande sakristia och med tegel runt fönster- och portalöppningar byggdes vid 1200-talets slut eller 1300-talets början (*Sundquist 1944*, s 61). Kyrkan hade troligen i likhet med andra kyrkor från perioden ett tunnvalv av trä (*Sundquist 1965*, s 11). Ovanligt nog fanns en medeltida korportal, möjligen ursprunglig, som sattes igen vid okänd tidpunkt.

Under 1400-talet försågs salkyrkan med tegelvalv, som vilade på långt framspringande väggpelare – ett drag S Ilian delat med Vårfrukyrkans långhus. Valven kan ha liknat de äldre stjärnvalven i Vårfrukyrkan, som delvis har profilerade ribbor och torde ha tillkommit under 1400-talets förra hälft. S Ilians murar förhöjdes troligen vid välvningen och gavlarna fick sannolikt tegelblinderingar. På 1400-talet torde även vapenhuset ha byggts.

Vissa egendomar syns i salkyrkans grundplan. I korets nordöstra hörn saknas spår av valvstöd och korets nordmur ligger inte helt i linje med långhusets; sakristians västra mur är tunnare än de övriga. Oregelbundenheterna torde bero på närheten till absidkyrkan, som kanske inte var totalt riven då salkyrkan byggdes. Måhända stod en del av dess korparti länge kvar, vilket också skulle kunna förklara förekomsten av sandstenskvadror i salkyrkans 1400-talspelare. Des-

sa kan ha brutits loss från den äldre kyrkan och återanvänts.

Liksom när det gäller S Olov, vet vi ytterst lite om S Ilians inredning och inventarier. S Ilian tycks ha lämnat ifrån sig en klocka 1531 och möjligen också 1541 (*Ljung 1963*, s 144). 1545 beslagtogs 3 oförgyllda kalkar med patener (om 4 lödiga marker 9 lod), 2 förgyllda monstranser (den största vägde 20 marker 9 ½ lod), 3 förgyllda kronor (2 marker 14 lod), 1 delvis förgyllt sockenbudstyg (1 mark 4 ½ lod) samt småsilver. Tillammans vägde silvret nära 8 kg (*Ljung 1963*, s 516). Vid nästa beslag, 1554, togs drygt 1 kg från S Olov och S Ilian (*Ljung 1963*, s 517).

Anmärkningsvärd är den större av de båda förgyllda monstranserna som beslagtogs 1545 – den tycks ha vägt över 4 kg. De tre förgyllda kronorna hörde sannolikt till helgonbilder (*Ljung 1963*, s 143). Triumfkruccifix, träskulpturer och dopfont har säkert funnits i kyrkan, och något av de triumfkruccifix som nu förvaras i Vårfrukyrkan kan ha tillhört S Ilian. Med tanke på att stads- och landsförsamlingarna efter 1548 hade skilda kassor är det dock kanske troligare att stadskyrkornas inventarier såldes. En orgel i S Ilian omtalas så sent som 1590 (*Ljung 1963*, s 150).

S Ilian efter 1548

S Ilian tycks ha underhållits även efter 1548, ty 1551 levererades nya fönsterbågar till kyrkan. Om dess öden under 1500-talet lämnar Enköpings stads tänkeböcker en del upplysningar. 1575 begärde stadsfogden, sannolikt på Johan III:s befallning, att S Ilian skulle iståndsättas »för ty honn hade legat mer än 30 år Öde, först skulle golffue Jamnas . . .» Följande år bestämdes »Om :S:Jllians kyrkio att ther skulle vpmuras altarenar Och Jnsätias bänckiar Och lägias in golffue». Det är uppenbart att man avsåg att använda kyrkan som gudstjänstlokal, eftersom altarna skulle iståndsättas – flera altaren trots reformationen. Senare samma år fick fogden tillsammans med kyrkoherde Andreas Olai i uppdrag att låta reparera både Vårfrukyrkan och S Ilian, eftersom kungen fått veta att de båda kyrkorna var »fast bofällige och med tak illa försedda» (*Ljung 1963*, s 149). Kyrkan tycks åter ha tagits i bruk, ty 1590 klagade borgarna över att tiondeanslaget inte räckte till för reparationer eller för inköp av vax, vin och oblater till »stadskyrkan», dvs S Ilian. Man behövde också hjälp att betala »orgemakaren» som reparerat orgeln (*Ljung 1963*, s 150).

Fig 17. Vy över Enköping, där bla S Ilian kan skönjas. Gouache av C Gripenhielm 1689 till hans mälarkarta. KB.

View of Enköping, including St Ilian's. Gouache by C Gripenhielm, 1689, for his map of the Mälaren region.

Några uppgifter från tänkeböckerna rör sannolikt S Ilians kyrkogård. 1573 dömdes Pips Eskil till 120 marks böter för att han brutit tre stenar ur kyrkogårdsmuren. Bötesbeloppet är högt – prästen Bengt som smädat kungen dömdes till 100 mark – varför det naturligtvis kan röra sig om Vårfrukyrkans kyrkogård. 1593 blev dock drängen Sigfrid dömd att sitta i stocken och återställa de bräder han stulit »aff S Ilians kyrkio mur», vilket måste syfta på den träövertäckta kyrkogårdsmuren.

1641 stod ännu kyrkans murar (vis prot N I:1), men då Peringskiöld gjorde sin teckning var kyrkan en ruin. Av ett magistratsprotokoll från 1732 framgår det att man ännu på 1700-talet sökte bevara S Ilian, »den vid ändan af Hospitalet stående gamla stadskyrkan, som genom en olycklig vådeld blifvit afbränd, men af Borgerskapets medellöshet ej sedermera kunnat upprättas, borde efter åtskilliga Magistratens förra utgifna och publicerade förbud vara orubbad och stående våra efterkommande i framtiden till ett monument . . .» Därför förnyade magistraten sitt förbud mot användningen av kyrkan som stenbrott, vid vite av 40 daler silvermynt (Eriksson 1903, s 9f). Den brand som omtalas torde vara 1609 års eldsvåda, eftersom kyrkan reparerats efter branden 1572.

1747 befallde dock konungens befallningshavande att resterna av S Ilian skulle rivas och gråstenen an-

vändas till brobygge och tegelstenen till reparation av Vårfrukyrkan (Eriksson 1903, s 10).

Församlingskyrkornas inbördes förhållande

De tre församlingskyrkorna i Enköping har under medeltiden stått i ett komplicerat förhållande till varandra. En analys av kyrkorna och av de skriftliga källorna leder till slutsatser, som delvis kastar nytt ljus även över stadens utveckling.¹⁸

S Ilians föregångare, absidkyrkan, byggdes minst ett halvt århundrade innan Enköping fick stadskaraktär. Runt Enköping uppfördes andra absidkyrkor vid samma tid, samtliga som sockenkyrkor. Eftersom Vårfrukyrka socken omfattar inte bara Enköpings stad, utan framför allt ett stort område norr om staden med cirka 20 byar, måste en tidigmedeltida sockenkyrka ha funnits. Det finns starka skäl att tro att absidkyrkan hade denna funktion.

Det kan visserligen inte uteslutas att en stenkyrka funnits på annat ställe i socknen, men inga som helst spår efter en sådan har påträffats vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. Absidkyrkan-sockenkyrkans placering i socknens sydligaste del, intill Mälaren, var måhända betingad av kommunikationstekniska skäl, men visar framför allt att en naturlig mötesplats redan fanns här. Kyrkby var möjligen det

sedermera försvunna Sörby, som torde ha legat omedelbart söder om Vårfrukyrkan (*Ljung 1963*, s 388).

Vårfrukyrkan byggdes ungefär samtidigt med absidkyrkan och var i sitt äldsta skede en ovanligt stor kyrka, försedd med korsarmar och troligen också centraltorn. Liturgiska och statusmässiga skäl ligger bakom utformningen av dess arkitektur, som återfinns i våra äldsta domkyrkor och andra kyrkor av hög dignitet. Att en kyrka av Vårfrukyrkans typ och med dess dimensioner uppförts som sockenkyrka är helt uteslutet – den har med största sannolikhet byggts som kyrka åt folklandsprosten i Fjädrundaland.

De tre folklandsprostarna omtalas första gången på 1160-talet och var stationerade i Sigtuna, Enköping och Aros/Uppsala. Vid den tiden hade endast Sigtuna stadskaraktär, medan de båda andra orterna var marknadsplatser. I Sigtuna var möjligen S Per prostkyrkan – den är av samma typ som Vårfrukyrkan och prosten Gaufred vid S Per omnämns 1220 (*Sundquist 1944*, s 24 f; *Gallén 1946*, s 4). I Aros var det troligen S Maria (Vårfrukyrkan), vars utseende är okänt (*Ljung 1954*, s 221 f).

Vårfrukyrkans storlek beror sannolikt på att den vid vissa tillfällen skulle hysa bla tings- och marknadsmenigheten samt på att dess speciella status skulle framhävas. Liksom domkyrkorna torde prostkyrkan inte ha haft någon stationär församling, och det är omöjligt att avgöra om prostkyrkan och sockenkyrkan byggts samtidigt eller om den ena föregick den andra.

Vid 1200-talets mitt genomgick ärkestiftet en omfattande omorganisation och de stora folklandsprostorierna upphörde. Inkomsterna från Fjädrundaland övergick på 1270-talet till ett av de första kanonikaten vid det nya domkapitlet, dekanatet, men dekanen var medeltiden igenom kyrkoherde vid Vaksala kyrka utanför Uppsala (*Dahlbäck 1977*, s 83 f). Eftersom Vårfrukyrkan på så sätt förlorade sin ursprungliga funktion, är det troligt att det var vid detta tillfälle som den blev socknens församlingskyrka. På detta tyder också att den förmodade äldsta sockenkyrkan – absidkyrkan – övergavs under 1200-talet.

Att absidkyrkan verkligen övergavs framgår av att den revs innan dess efterföljare S Ilian byggdes. Det normala sättet att ersätta en romansk kyrka med en modernare var annars att bygga de nya murarna runt den fungerande kyrkan. På så sätt kunde gudstjänsten upprätthållas i det längsta. Den tid som förflöt innan S Ilian – salkyrkan – kunde tas i bruk måste ha varit flera år.

Den nya S Ilian byggdes först sedan Enköping utvecklat till stad, och kyrkan fanns 1314. Det är knap-

past troligt att landsförsamlingen bekostat uppförandet av den nya kyrkan, och därför får man förmoda att stadsförsamlingen brutits ut ur landsförsamlingen omkring sekelskiftet 1300. Att detta skett ganska nyligen framgår av ett diplom från 1323 (DS 2379). Ärkebiskopen meddelar i detta brev hur han fördelar en donation av herr Lydolphus. Denne kallas kyrkoherde i Vårfrukyrkan och S Ilian, men av brevet framgår att han inte längre officierar i S Ilian (*quam habuerat*) och att denna, skild från Vårfrukyrkan (*a predicta ecclesia beate virginis separata*), knappt själv kunde underhålla en kyrkoherde. Ärkebiskopen förordnade därför att egendomen skulle läggas till prästbordet i S Ilian mot att de framtida prästerna där skulle hålla själamässor över herr Lydolphus och hans föräldrar.

Vid 1300-talets början fanns också S Olov, som var den ekonomiskt svagare av de båda stadsförsamlingskyrkorna. Med tanke på att de kyrkliga myndigheterna var obenägna att avskilja nya församlingar – kyrkoherdens inkomst sjönk om församlingen minskade (*Blomkvist 1978*, s 63) – är det överraskande att finna två kyrkor utanför landsförsamlingen. Kanske beror detta på att Enköping mycket snabbt vuxit i betydelse och ekonomisk kraft under 1200-talets slut.

Sven Ljung har påpekat, att ett par äldre testamenten med särskilt stora legat till S Ilian skulle kunna tyda på att denna varit kyrka för tyskarna i Enköping, medan S Olov tjänat det svenska borgerskapet (*Ljung 1963*, s 130 f). Mot teorien strider dock, menar han, att S Ilians föregångare absidkyrkan är från tiden före tyskarnas invandring, som finns belagd först vid 1300-talets början. Om absidkyrkan byggts som sockenkyrka för landsförsamlingen faller denna invändning.

Det är inte känt vilket helgon absidkyrkan varit uppkallad efter, men det är mindre troligt att det var S Ilian, eftersom kyrkan övergavs och dess relikier förmodligen flyttats till Vårfrukyrkan. S Ilian som patrocinienamn är i själva verket ovanligt och känt endast från kyrkor i Västerås och Söderköping (*Sundquist 1944*, s 60), båda omnämnda vid 1300-talets början, samt på Gotland.¹⁹ De nämnda platserna hade livliga handelsförbindelser med de tyska östersjöstäderna, vilket skulle tala för Ljungs teori.

Ilian är det nordiska namnet på S Egidius,²⁰ som var populär framför allt i Frankrike, England och Tyskland, men vars helgongrav i Saint-Gilles-du-Gard också besöktes av pilgrimer från Norden. Under medeltiden sköttes fjärrhandeln av köpmän med en geografisk specialisering, inte specialisering på vissa typer av varor. En sammanslutning av köpmän som seglade på en viss utländsk hamn skulle alltså mycket väl kunna

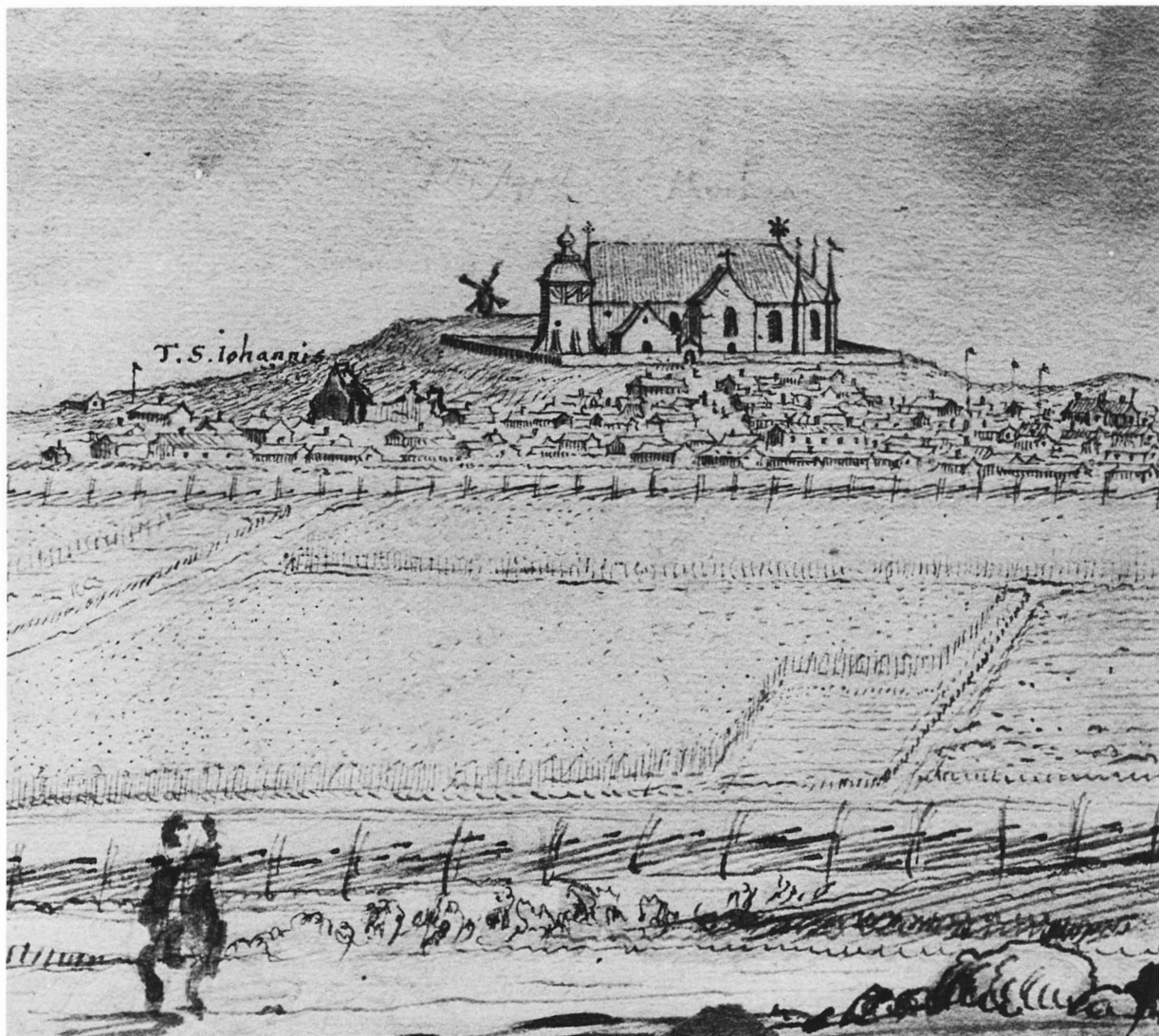

Fig 18. Vy över Enköping med Vårfrukyr. an och S Ilian, som felaktigt kallas S Iohannis. Detalj av Erik Dahlberghs tecknade förlaga till *Svecia Antiqua*. KB.

*View of Enköping, showing Vårfrukyrkan and St Ilian's, the latter erroneously entitled St Iohannis. Detail from drawing by Erik Dahlbergh for *Svecia Antiqua*.*

tänkas välja ett gemensamt skyddshelgon med anknytning till kontinenten och inviga sin kyrka till hans ära. I sammanhanget är det intressant att flera tyska städer, däribland Lübeck, hade S Ilian till skyddspatron.²¹

En källa från 1600-talet, vars uppgifter dessvärre knappast tål ett källkritiskt studium, uppger att en delvis ruinerad kyrka i Enköping skulle ha »varit upbyggd af de rijke kiöpmen, som i fordom tijd i Enkiöping hade sitt burskap och seglade utom landz att handla».²² Av beskrivningen av ruinen och dess läge fram-

går klart att kyrkan i fråga är S Ilian, som dock kallas »StoorEna» (Stoorlena). Enligt samma källa låg alldeles intill denna kyrka grunden efter ännu en kyrka, som skulle ha varit uppkallad efter S Nikolaus.²³ Härav skulle man kunna dra slutsatsen att absidkyrkan haft detta patrociniernamn, men det är väl inte troligt att minnet av detta levt kvar ännu efter 400 år. Snarare har man missuppfattat uppgifter om S Olov, som i så fall nämns två gånger i samma källa²⁴ – dock utan antydning om vilken typ av församling kyrkan haft.

VÅRFRUKYRKAN

Inledning

Topografi och fornminnen

Av Lars Löthman

Vårfrukyrka socken intar ifråga om sitt läge en på samma gång både perifer och central position inom det gamla folklandet Fjädrundaland i sydvästra delen av Uppland. Belägen långt i söder och i direkt förbindelse med Mälaren genom Svinnegarnsviken är socknen genom sin längd nästan unik vad beträffar antalet gränskontakter med omgivningen (fig 19). Vårfrukyrka gränssar nämligen till inte mindre än 11 socknar inom 5 olika härader: i norr till Frösthults socken i Simtuna härad och Härnevi socken i Torstuna härad samt Långtora socken i Lagunda härad, i öster och sydost till Härkeberga, Litslena, Boglösa och Vallby socknar i Trögds härad samt slutligen i sydväst och väst till Enköpings-Näs, Svinnegarn, Tillinge och Sparrsätra socknar inom det egna häradet, Åsunda. Dessutom omsluter socknen delvis Enköpings stad i sin södra del.

Vårfrukyrka socken upptar en största längd och bredd av ca 17×8 km samt uppvisar en omväxlande topografi. Nivåerna varierar från endast några meter för strandängarna kring Enköpingsån i söder upp till 50 meter över havet för den markanta men ställvis nu bortgrävda Enköpingsåsens krön i nordöst. Karakteristiska inslag utgör tiotalet höjdplatåer på mellan 25 och 35 meter över havet, vilka huvudsakligen består av urberg med mer eller mindre mäktiga och blockrika moränavlagringar. Mellan dessa finns ett flertal flacka sidodalgångar av olika leror, vilkas bottnar är belägna kring 20-metersnivån och i flertalet fall avvattnas av Enköpingsåns källflöden, Långängsbäcken i väster och Jungbodike i norr eller andra numera kanaliserade småbäckar. Socknen består till ungefär lika stor del av öppen mark och skogsmark. Vårfrukyrka och Tillinge är Åsunda härads största socknar med ett drygt tjugotal byar vardera.

Vårfrukyrka socken är synnerligen rik på fasta forn-

lämningar. Vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering 1980 (för revidering av de ekonomiska och topografiska kartorna över Sverige) registrerades 712 fornlämningar på 376 platser. Därutöver antecknades uppgifter om ett femtiotal borttagna fornlämningar samt lika många förhistoriska lösfynd, varibland flertalet utgöres av stenyxor.²⁵

De nu kända fasta fornlämningarna och lösfynden talar för en begynnande kolonisation redan under yngsta stenålder i de höglänta delarna av det dåvarande skärgårdslandskapet. Denna åtföljdes av en ställvis mycket rik bronsåldersbebyggelse, indikerad främst av cirka 175 hällristnings- och älvkvarnsytor (*Kjellén 1976*, s 39–42, 65 f) samt ca 110 skärvstenshögar med boplotsavfall, av vilka ett par utgrävda i Bergvretenområdet i södra kanten av Enköping kunnat dateras till äldre bronsålder (*Söderberg 1979*, s 8, 32–45). Ytterligare ett 15-tal arkeologiska undersökningar inom främst Skälby, Åkerby och Ål visar också att en betydande del av de närmare 400 registrerade gravarna sannolikt tillhör bronsåldern.

Huvudmassan av de förtecknade gravarna, varibland cirka 250 ingår i 21 gravfält, är dock från järnåldern. Huvuddelen av dessa gravfält är tämligen små, 5–15 gravar. De största med 25–40 gravar finns inom Lundby, Norrby, Sävsta och Åkerby. Intressanta är även socknens många runstenar,²⁶ av vilka 3 återfinns i vardera Klista och Norrby, båda dessutom med parstenar, av vilka de i Klista är belägna strax norr om den ödelagda bytomten. På översiktskarta (fig 19) och i särskild tabell nedan lämnas byavis antalet kända fornlämningar av de vanligaste fornminnestyperna inom de 23 byarna, av vilka huvuddelen har äldsta kända skriftliga belägg redan från 1300-talet och ca hälften utgöres av enheter på -by och -sta. 12 byar har egna gravfält.

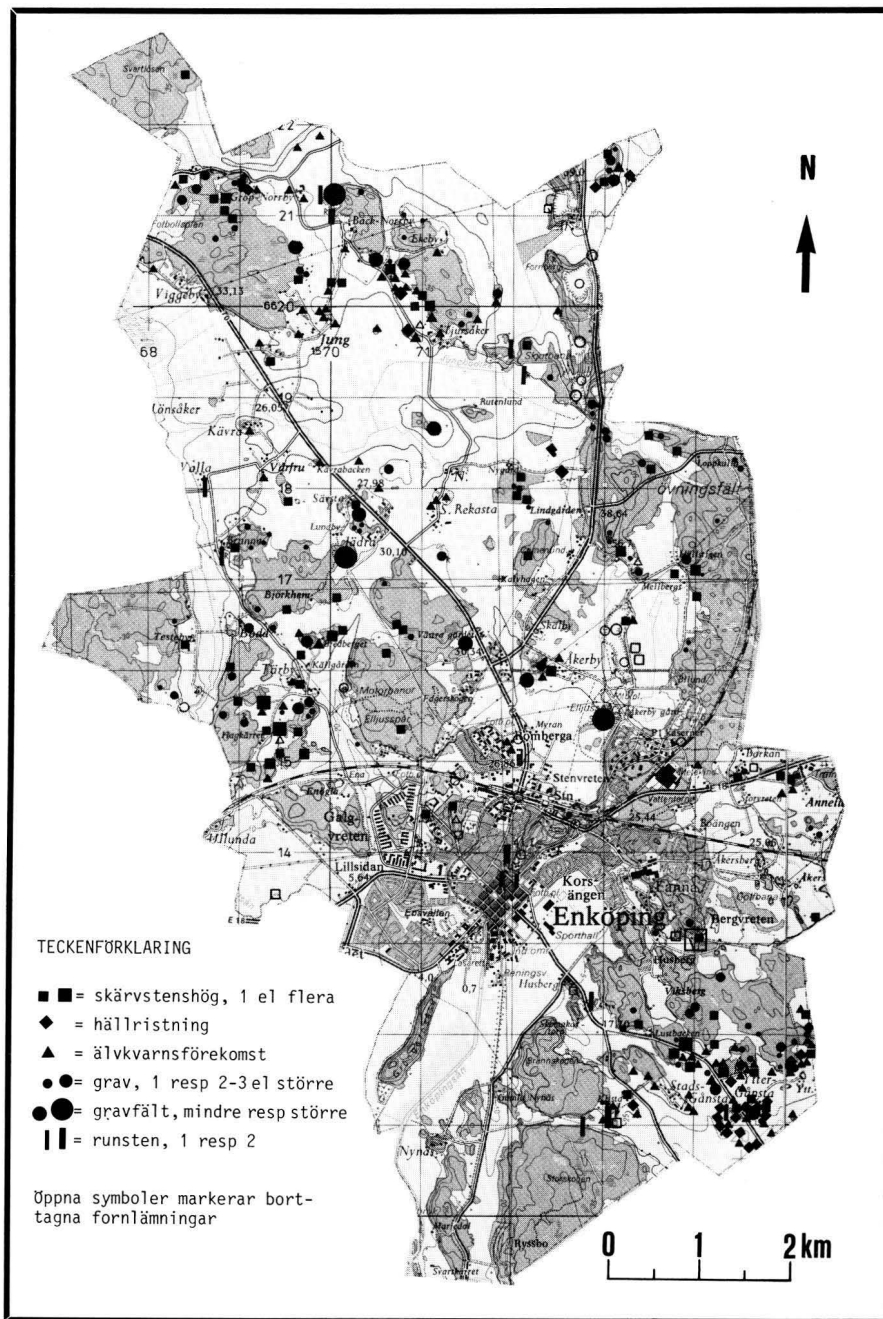

Fig 19. Fornlämningarna i Vårfrukyrka socken enligt riksantikvarieämbetets fornlämningsregister, reviderat för ekonomiska kartan 1980. I täta områden markerar vanligen en symbol flera fornlämningar. Kartsammanställning L Löthman 1981. Godkänd för spridning av LMV (medgivande nr 82 0091).

Archaeological remains in Vårfrukyrka parish, according to the register compiled by the Central Board of National Antiquities and revised for the 1980 Economic Map of Sweden. In areas where archaeological remains are closely concentrated, one symbol usually denotes several items.

Tabell över antalet 1980 kända fornlämningar (inklusive borttagna) av de vanligaste kategorierna: skärvestenshögar, hållristnings- och älvkvarnsytor, gravar och gravfält samt runstenar inom olika byar i Vårfrukyrka sn, Uppland

By	Antal kända fornlämningar				runstenar	Äldsta kända belägg enl OAU
	skärvestenshögar	ristningsytor	summa gravar	antal gravar/gravfält		
Boda	2	0	9	5/1	0	1370
Brunna	1	0	5		1	1361
Ekeby	0	1	3		0	1480
Enögla	0	1	0		0	1329
Gånsta	27	102	35	16/1	2	1542
Jung	4	7	1		0	1370
Jädra	3	0	1		0	1370
Klista	1	4	2		3	1435
Kävra	1	3	0		0	1308
Lundby	0	0	40	40/1	0	1439
Norrby	2	8	45	39/3	3	1445
Nynäs	0	0	0		0	1435
Rekasta	9	5	21	8/1	0	1370
Skälby	6	1	24	15/1	0	1323
Sävsta	1	2	29	25/1	0	1419
Testeby	1	0	7		(1)	1430
Tjursåker	7	20	16	6/1	2	1329
Tärby	29	10	27	17/3	0	1334
Ulunda	0	0	(5)	(5/1)	(1)	1419
Valla	0	0	0		1	1329
Viggeby	10	2	10		0	1385
Åkerby	5	3	67	54/4	0	1378
Ål	3	6	42	32/4	0	1375
Summa	112	175	384	257/21	12	

Källor: Riksantikvarieämbetets reviderade fornlämningsregister 1980. Äldsta belägg enligt Ortnamnsarkivet i Uppsala. Tabell L Löthman 1981.

Fyra byar har endast ett par enstaka gravar och lika många saknar helt gravar, vilket skulle kunna tyda på en förhållandevis sen kolonisation under yngre järnålder eller tom medeltid, ett förhållande som torde vara allmänt inom flertalet av Fjädrundalands socknar.²⁷

Medeltid

I *Rannsakingar efter antikviteter 1667–1684* omnämnes lämningar efter två borgar i socknen, dels

Fig 20. Hällristning Vårfrukyrka nr 273, Tjursåker 1: 2. Denna lilla ristning består av bl a minst fyra ringkorsar och två figurer med koncentriska cirklar. Bakom figurerna är i hällen en klyfta och över denna står ett stenblock. Foto Åke Hyenstrand 1970.

This small rock carving consists of at least four ring-crosses and two figures with concentric circles. Behind the figures a cleft in the rock and above this a boulder-stone.

Paddeborg på Ulunda mark, dels Näbborg inom Ål. Av den förra, som är belägen vid en skarp krök av Enköpingsån, kan numera ses endast mycket svaga spår, men att döma av andra uppgifter från 1600- och 1700-talen är det troligt att det på platsen stått ett befäst medeltida hus. Även Näbborg, beläget på sydsidan av åsbrottet söder om byn Ål, kan genom sin planlösning och sina vallar med måttligt inslag av sten jämfört med vanliga fornborgar tänkas vara medeltida.²⁸

Vid Husberget öster om Enköping ville traditionen på 1600-talet utpeka platsen, där en »tämlig stor fästning eller slott varit omgifwen med een stoor graf, uppå siälfwa hällebärgen hafwer huset stått, där både grå- och tegelsteen nog finnes tillika med kalckband». Till platsen knyts även en sägen om en fru, vars rikedomar möjliggjorde byggandet av Vårfrukyrkan.²⁹ Inga spår av någon medeltida byggnad har dock framkommit här vid fornminnesinventeringarna.

Under medeltiden följde eriksgatan delvis åsen och passerade Enköping två gånger, dels på väg mot

Strängnäs, dels på återvägen från Västerås (*Sundquist 1944*, s 23).

I Vårfrukyrka är inga medeltida sätesgårdar kända (*Styffe 1911*), men i angränsande socknar finns flera sådana, vilkas ägare påverkat bygdens ekonomiska, politiska och kulturella liv. Så tex Mariuborg, byggt vid 1300-talets slut på en dåtida ö vid inloppet till Enköping av Sten Bengtsson (Bielke), och Haga kungsgård, också känt från 1300-talet och liksom Mariuborg beläget i Svinnegarns socken, samt Ekholmen i Veckholms socken, bebott från 1370-talet av Karl Ulvsson (Sparre av Tofta), som där byggde ett stenhus.³⁰ Under 1600-talet fanns däremot flera säterier i Vårfrukyrka socken, bl a Boda, Skälby, Valla och Åkerby (*Almquist 1931*).

Kyrkliga förhållanden

Vårfrukyrka socken omtalas första gången 1334, *parochie beate virginis enecopie* (DS 3045), och det första omnämmandet på svenska härrör från 1361, »Wårfrukyrckie Sockn» (DS 6397).

Två av folklandsprostarna är kända till namnet, nämligen *Walterus prepositus de enescopinge* på 1160-talet (DS 51) och *Jacobus prepositus Enecopensis* 1275 (DS 595). Först sedan folklandsprostern utphört på 1270-talet, blev Vårfrukyrkan sockenkyrka för landsförsamlingen, som tidigare troligen använt den absid-

kyrka av sten som legat på åsens sluttning (se ovan kapitlet om försvunna kyrkor).

Socknen uppkallades efter kyrkan och har därför troligen tidigare haft ett annat namn, kanske Ena eller Stora Ena (*Sundquist 1944*, s 32 ff; *Ljung 1963*, s 14). Av de kyrkoherdar som under medeltiden fanns vid Vårfrukyrkan känner vi bl a från 1323 herr *Lydolphus*, som även officierade i S Ilian (DS 2379), och herr *Gerardus* från 1334 (DS 3045). Även *Gudmarus Fridericus*, kaplan hos den heliga Birgitta då hon vallfärdade till Jerusalem från Rom 1372, tycks ha varit kyrkoherde i Vårfrukyrkan (*Ljung 1963*, s 136, 140 f).

1548 lades även de sammanslagna stadsförsamlingarna under Vårfrukyrkan och dess kyrkoherde, *Ericus Johannis* (*Ljung 1963*, s 146). Ännu 1833 ansåg sig landsförsamlingen ha större rätt till kyrkan än stadsförsamlingen (*Sundquist 1952*, s 29), och församlingarna hade var sin kyrkokassa långt in på 1900-talet.

Bland kyrkans arkivalier kan nämnas visitationsprotokoll från 1641 och framåt, inventarieförteckningar från 1649, räkenskaper från 1669 och kyrkorådsprotokoll från 1682 (ULA). Den stora restaureringen av kyrkan 1903–04 är ovanligt väldokumenterad, med ett nittiotal protokoll från verkställighetskommitténs sammanträden (PÅ).

Vid en omfattande utgrävning av kyrkan 1974 gjordes iakttagelser av kulturhistoriskt och byggnadshistoriskt intresse. Utgrävningen beskrivs nedan i ett särskilt kapitel.

Fig 21. Runstenar, sk parstenar, vid Norrby i Vårfrukyrka socken (U 766 och U 767). Foto N Lagergren 1946. ATA.

Pair of runestones at Norrby in Vårfrukyrka parish (U 766 and U 767).

Fig 22. Omgivningarna norr om staden 1695. Lagg märke till att Vårfrukyrkan, som utmärks av en schablonteckning, ligger utanför själva stadsområdet. Detalj av karta. Foto LMV.
The northern environments of the town in 1695. Notice that Vårfrukyrkan, indicated by a model, is situated outside the town.

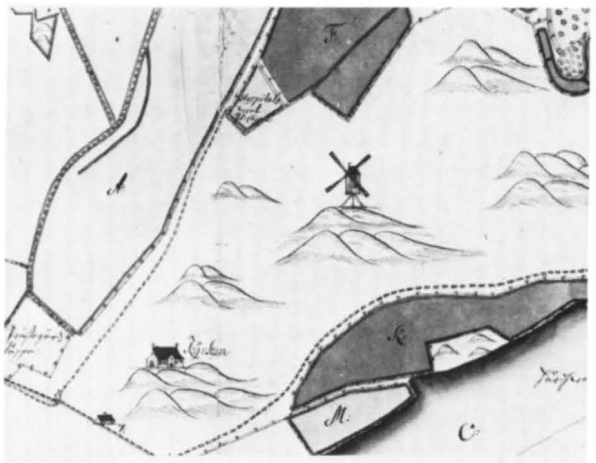

Fig 23. Vårfrukyrkans prästgård. Foto 1983.
The vicarage, dating back to the 18th century.

Prästgården

Vårfrukyrkans prästgård ligger i kvarteret Prosten cirka 200 m sydväst om kyrkan och består av ett gulmålat tvåvåningshus med svängda gavlar (fig 23). Mot trädgårdssidan finns balkong och veranda.

Av Gustav Vasas brev från 1548 framgår att landsförsamlingen hade 12 öresland jord under prästgården samt att jorden sagda år utökades med ytterligare 5 öresland – den s k Landslöten – som tidigare ägts av de båda stadsförsamlingarna (*Ljung 1963*, s 146f). Enköpings stad begärde år 1600 att få mer åkerjord, och bland det som 1604 lades under staden var den jord som hörde till prästgården och till skolmästargården (den senare hade tidigare varit prästgård åt stadsförsamlingarna). Först efter flera års kamp fick kyrkoherden i Vårfrukyrkan ersättning för den inkomst han därmed förlorade (*Ljung 1963*, s 156ff).

Enligt *Ljung* låg den medeltida prästgårdsbyggnaden på ungefär samma ställe som den nuvarande (*Ljung 1963*, s 114f). Den äldsta kända uppgiften om själva byggnaden härrör från 1550, då enligt stadens tänkeböcker 9 mark betalades för tegel och då 6 mark lånades från S Ilians kyrkokassa »til pannemuren i pres-tegarden». Husesynsprotokoll finns bevarade från 1664 och framåt. Enligt dessa bestod prästgården på 1600-talet av ett flertal hus, bla en liten stuga med 6 fönster, en gammal bod och en stuga vid porten, en nattstuga med kammare, en liten källare med svale, en liten bod och en liten stuga på gården, en liten kammarer i trädgården samt en ladugård (N I: 1).

1763 presenterades planerna på en ny prästgårds-

Fig 24. Intill prästgården vid Västra Ringgatan ligger församlingshem och pastorsexpedition. Foto 1983.
The parish hall and parochial office adjoin the vicarage in Västra Ringgatan.

byggnad: »Planen til then tilämnade Stenhusbyggnaden projecterades, ther stadsens träbygning ligger, så at gafwälen sträcker sig åt gatan, sa framt grunden pröfwes tilförlätelig. Stenhuset skulle blifwa två våningar högt, 20 al. bredt och 40 al. långt, utwendig» (kr prot). Senare samma år lämnade murmästaren Jöns Berg (se not 61) förslag till »erforderliga materialer til stenhusbyggnaden», och följande år slöt man kontrakt på 4500 daler kopparmynt »da Berg blifwer ansvarig för hela arbetet håller en murhustru och äfwen nödig upsigt öfwer timmerarbetet» (kr prot). På hösten 1764 omtalas leverans av material till stenhuset, vilket bör ha varit färdigt före 1770, då golven i kyrkoherdehuset sägs ha angripits av svamp (kr prot).

Då granntomten skulle bebyggas 1958 (se nedan), gjordes en arkeologisk undersökning under ledning av Ola Ehn, Uppsala. I de schakt som togs upp påträffades byggnadsrester, sannolikt efter byggnader som tillhört den gamla prästgården. Byggnaderna kunde inte dateras, men de lösfynd som gjordes härrörde som äldst från 1700- och 1800-talen (rapport i ATA).

Församlingshem och pastorsexpedition

Granne med prästgården och med entré från Västra Ringgatan ligger församlingshemmet och pastorsexpeditionen (fig 24), som bildar tre längor runt en gård. Byggnaderna är ritade av arkitekt Sten Hummel-Gummaelius och uppfördes 1960. På 1970-talet tillkom ungdomslokaler på en angränsande tomt.

Gården avgränsas söderut av en tegelmur, som pryds av tre reliefer i kopparplåt, signerade AE (= Astrid Ekström).

Kyrkogården

Vårfrukyrkans stora kyrkogård har rektangulär form med sin största utsträckning norr om kyrkan (fig 25). Den omgärdas huvudsakligen av terrassmur och är bevuxen med höga lövträd. Huvudingången ligger i söder, där Kyrkogatan mynnar.

Kyrkogården har fått sin nuvarande storlek efter att i flera etapper ha utvidgats, framför allt över åsen norr om kyrkan, varvid en förhistorisk labyrint eller »trojeborg» utplånats. Utmärkande för kyrkogården är de

många familjegravarna, som inhägnas av vackra gjutjärnsstaket (fig 27).

Äldre kartor visar kyrkogården i den utformning som den sannolikt hade redan under medeltiden – ett förhållandevis litet område runt själva kyrkan med orientering mot söder (fig 26). Redan på 1770-talet fanns träd planterade på kyrkogården: »Som Kyrkoherden förmälte, det Herr Baron Oxenstierna på Eka, utom de redan på kyrkogården planterade ask-träd, af

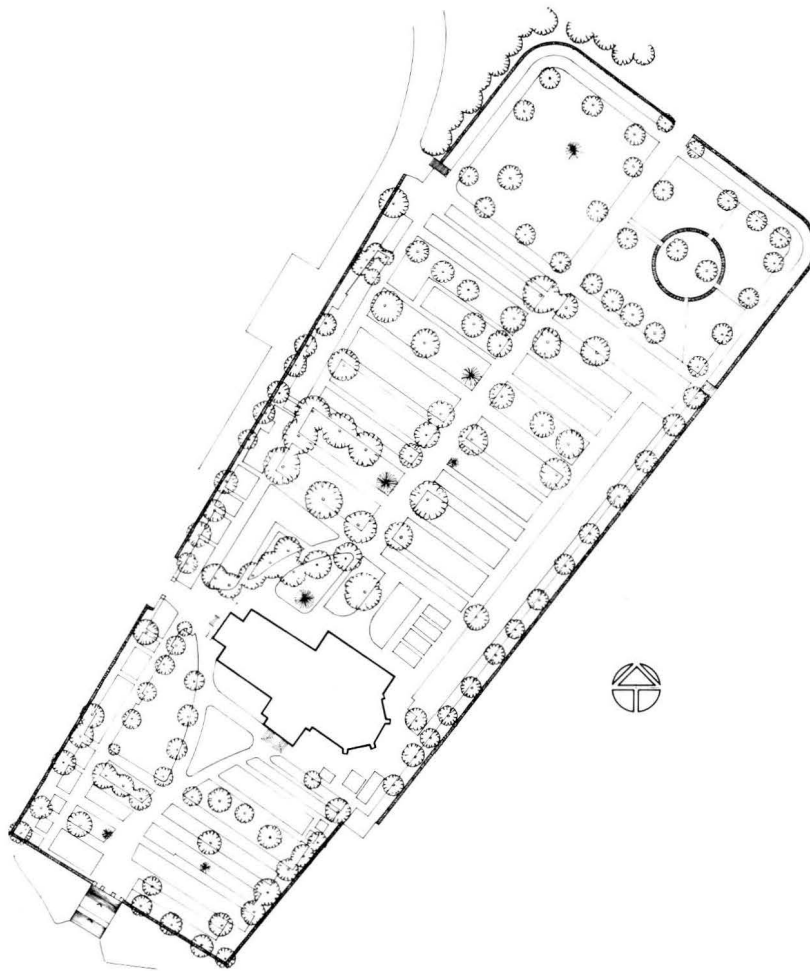
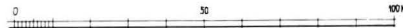

Fig 25. Situationsplan, 1:2000. G
Wirén 1983.

Generalplan, 1:2000.

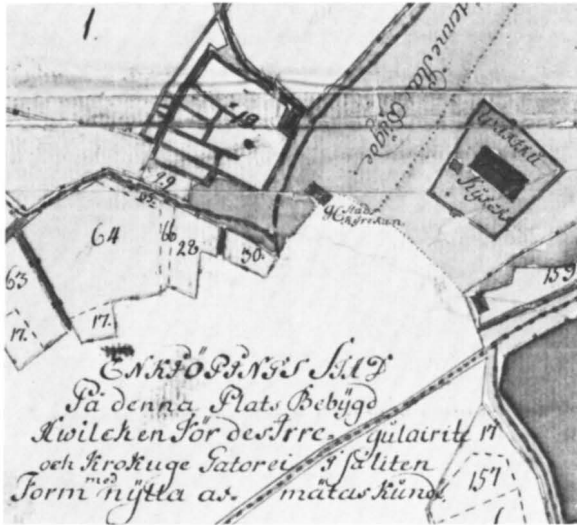

Fig 26. Vårfrukyrkan och dess närmaste omgivning 1736. Kyrkan är markerad av en schablon. Liksom S Ilian, »Stads-Kyrckan», ligger den utanför stadsgränsen. Lägg märke till kyrkogårdens utsträckning och klockstapelns placering. Detalj av karta över Enköpings stads jordar av Olof Gerdes. Foto LMV.

Vårfrukyrkan and its immediate surroundings in 1736. The church is indicated by a model. Like St Ilian's, »The Town Church», it is outside the town boundary. Notice the shape and extent of the churchyard and the location of the belfry. Detail from property map of Enköping.

Fig 27. På Vårfrukyrkans kyrkogård finns ovanligt många familjegravar med bevarade gjutjärnsstaket. Foto 1983.

The churchyard of Vårfrukyrkan has an unusually large number of family graves with their cast-iron railings intact.

Fig 28, överst t h. »Mot ljuset», skulptur av Eric Stål på kyrkogården. Foto 1983.

»Towards the Light», sculpture by Eric Stål in the churchyard. Above right.

Fig 29, nedan t h. Balusterprytt sandstensblock på kyrkogården, möjligen från en äldre ingång. Foto 1983.

Balustered sandstone block in the churchyard, possibly from an earlier entrance. Below right.

hwilka 3ne icke kommit sig före, äfwen gratis och lämnat så många träd, som behöfwas till en alle . . . » (st prot).

Vid visitationen 1773 klagade prosten över att »ingen will beqwäma sig, att låta gräfwa åt sina döda på norra sidan, ehuru plats för dem, som böra afsides läggas, nu mera blifwer med stenar afskild . . . » (K III:2). Eftersom det på grund av platsbristen var olämpligt att fortsätta med begravingar på södra delen av kyrkogården, borde man i stället använda området norr om kyrkan, vilket man beslutat om redan 1767. Någon särskild fattigkyrkogård skulle inte längre finnas. Området skulle fördelas mellan församlingarna så »att djäkne-Kyrkogården på södra sidan och den afsides platsen på norra sidan, utgör skilnaden Församlingarna emellan; tillkommande Stads Församlingen den östra och Lands Församlingen den västra delen, till västra sidan på den afsides platsen och nordvästra hörnet af norra Korskyrkan» (K III:2). Djäknekyrkogården, ett triangulärt område söder om kyrkan, skulle ännu tidvis utnyttjas för att ge kyrkan inkomster och de som ägde stentäckta gravar där skulle få behålla dessa som familjegravar.

Redan 1790 var Djäknekyrkogården så fylld av lik att man knappt kunde begrava där längre (K III:2), och 1795 beslöt församlingarna enhälligt att kyrkogår-

den skulle utvidgas – vilket sedan »långliga tider ansetts nödvändigt» – åt staden till, dvs åt söder (st prot). 1818 skulle »gravbrev . . . i kyrkorådets namn utfärdas på alla begagnade och utsedda gravplatser å nya kyrkogården» (st prot). 1832 beslöt man att kyrkogården skulle utvidgas åt norr och planteras med träd (st prot). Det nya området omgärdades med en stenmur och invigdes sommaren 1834 med tal på vers av kyrkoherde A A Afzelius³¹ och »Instrumental Musik från Westerås» (st prot).

1882 beslöt kyrkostämman åter att utvidga kyrkogården. Hälsovårdsnämnden hade förbjudit användandet av den dåvarande kyrkogården efter 1884 och föreslagit att en ny kyrkogård skulle anläggas på andra sidan järnvägen. Kyrkorådet uppmanade stämman att inte ta någon hänsyn till förbudet och i stället anhålla om att »Kongl. Majts befallningshavande» måtte gå emot hälsovårdsnämndens beslut. Ett område norr om kyrkan inhägnades och täcktes med ett gruslager, varvid den förhistoriska labyrinten uppe på åsen försvann. Efter klagomål fick den dåvarande kyrkoherden, C Th Hjerpe, avge ett yttrande 1883, där han hävdade att han inte känt till labyrinten, men att denna inte förstörts utan bara täckts av grus, vilket åter hade avlägsnats. Enligt ett samtidigt yttrande från magistraten i Enköping var det dock efter dessa åtgärder inte längre möjligt att bilda sig någon uppfattning om labyrintens utseende.

1907 utvidgades kyrkogården åter mot norr. En urnlund anlades på norra delen av kyrkogården efter ritningar av trädgårdsmästare Sixten Frank 1956. I denna växer en hög cypress, planterad på en grav på 1920-talet. I urnlunden placerades nyligen metallskulpturen »Mot ljuset» av Eric Stål, Uppsala (fig 28). En ny stor begravningsplats anlades 1930 i stadens västra utkant (se nedan).

Kyrkogårdsmur

Kyrkogården omges idag till största delen av en terrassmur, som längst i norr fortsätts av en häck. Muren är av varierande höjd och utgörs av sprängd sten i kallmur. Här och var finns dock spår av bruk. Det sydöstra hörnet är förstärkt av ankarjärn. Utmed en del av den östra murens sträckning löper en stenrad i markytan, som kan vara en undergrund till muren eller rester av en äldre mur.

En inhägnad runt kyrkogården syns redan på Erik Dahlberghs teckning av staden (fig 18). I kyrkorådsprotokoll från 1684 sades »Om bogårdsbalken kring kyrkian att han war ofärdig och taaket bortskiempt,

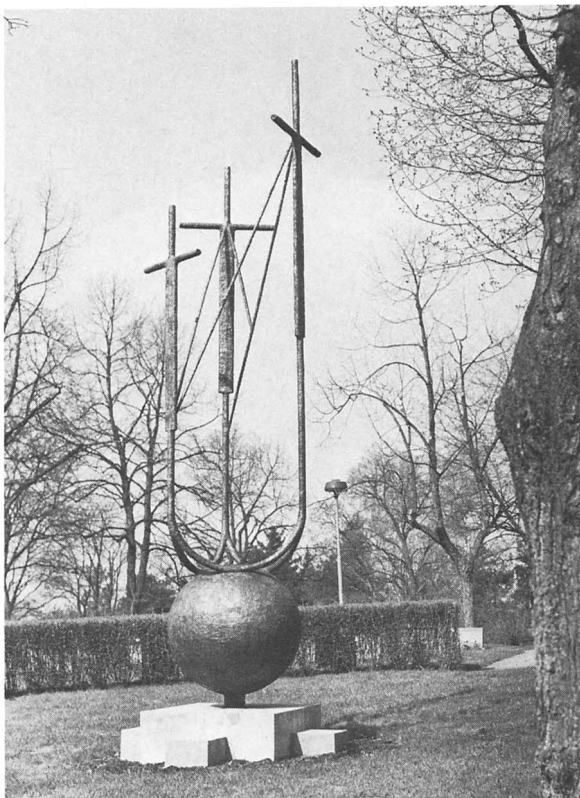

Fig 30. Kyrkogårdens huvudingång i söder, tillkommen år 1900. Foto 1983.

Main (southern) entrance to the churchyard, added in 1900.

Fig 31, närmast t.h. Gravvård av röd kalksten över skepparåldermannen Anders Åhlén (1766–1827). Foto 1983.

Red limestone grave slab of shipper-alderman Anders Åhlén (1766–1827). To the near right.

Fig 32, längst t.h. Gravvård av granit över rådman Sven Holmström (1756–1837) och hans maka och barn. Foto 1983.

Granite grave slab of Sven Holmström (1756–1837), magistrate, and his wife and children. To the far right.

både på Stadsens och mäst på Sochnens sida». 1702 klagades åter över de »oferdiga och förfaldna» bogårdsbalkarna (kr prot). Uttrycket »balkar» tyder på att kyrkogården haft en timrad inhägnad, även om det förefaller märkligt att en sådan i likhet med en mur skulle ha försetts med tak. En bogårdsmur omtalas dock 1767, då den vid visitationen befanns vara i gott skick, men redan följande år behövde både muren och dess taktäckning lagas (K III: 2).

1773 påminde prostens om att rotarna i de båda församlingarna måste se efter sina delar av kyrkogårdsmuren, särskilt beträffande taket. 1778 skulle taket på landsförsamlingens del lagas och tjäras av båtsman Åman (K III: 2). Vid prostvisitationen 1787 ansågs »Borgårdsmuren» (sic!) vara i gott skick.

1832 betaltes dalkarlar för muren runt den nya delen av kyrkogården (räk).

Ingångar

Kyrkogårdens huvudingång ligger i söder, där en bred trappa i två språng leder upp från Kyrkogatan. Den

nuvarande tredelade ingången härstammar från 1900 och är ritad av arkitekt Fredrik Falkenberg (se not 64), som senare var restaureringsarkitekt vid kyrkan (fig 30). En fristående portal med svängt krön pryds av ett kors och har mot söder en kartusch med texten »Gån in i HANS Portar med Tacksägelse HANS Gårdar med Lof» och mot norr »Anno Domini MDCCCC». Portalen flankeras av murade grindstolpar, krönta av gjutjärnsurnor och liksom portalen vitputsade och försedda med hörnkedjor och tvärband av huggen kalksten. I portalen sitter dubbla järngrindar med ett smitt överstycke, prytt av ett kristusmonogram. Även mellan grindstolparna och själva portalen sitter järngrindar.

På samma plats fanns tidigare en tredelad ingång från 1832, murad av tegel. Strax innanför ingången står två balusterprydda sandstensblock (H 55, B 40), vilka kan ha ingått i en ännu äldre kyrkogårdsportal (fig 29).³²

Även framför kyrkans västportal finns en ingång i kyrkogårdsmuren, som här är något indragen. Grind-

stolparna är av huggen granit med pyramidformad överdel och är försedda med järngrindar. H cirka 170 cm. Muren flyttades något inåt 1952, varvid också själva ingången breddades.

Ytterligare några ingångar leder in till kyrkogården. Längst i norr finns en ingång, flankerad av grindstolpar av huggen granit med pyramidformad avslutning. H cirka 105 cm. Gångjärn visar att grindar funnits. Till den nordligaste delen av kyrkogården leder trappor i öster och väster.

Stiglucka, äldre ingångar

En stiglucka i kyrkogårdens södra del syns på Erik Dahlberghs teckning (fig 18). 1749 sägs »bägge stigluckorna» vara alldeles förfallna (Memorial, UDA). 1759 köpte man 2000 murtegel vid Haga till »norra kyrkioporten» (räk) och 1768 nämns två kyrkogårdsportar i samband med att muren behövde lagas (K III: 2). 1829 beslöt man mura igen en ingång i väster, eftersom stadsförsamlingen »frånsagt sig skyldigheten att underhålla Portarne till Västra Ingången åt Kyrkogården, emedan de ansågo denna ingång onödig . . .» (K I: 2).

Det nya kyrkogårdsområde som tillkom i norr efter 1832 skulle förses med »Portpelare . . . lika med dem

vid stora porten: medlersta stora porten göres af trä, de på sidorna af järn med galler under, vid samma högd som muren. Vid närmare öfverläggning beslöts att äfven den medlersta skulle blifva utaf järn» (K I: 2). Senare samma år meddelades att »de på Svanå förfärdigade Kyrko-portar vore att afhämta . . .» samt att Jan Olson i Vellinge åtagit sig att mura »Port-pelarne» (K I: 2). 1833 fick kyrkvårdarna i uppgift att se till att de nya »Portpelarne» genast blev rappade (K I: 2).

1846 beslöts »att de små portarne på Norra sidan om Kyrkogården skulle med sina pelare flyttas till vägen midt för stora kyrkoporten, samt vägen från Norra sidan upptagas mot ladorna . . . Trappan och pelarnes uppförande samt rumets fyllande med ny mur istället för portarne öfverlemnas på entreprenad» (st prot). Troligen är det dessa som 1848 säges skola byggas »genom accord, med plan nederst och ett trappsteg, resten stendläggas med finaste småsten. Verkställigheten häraf öfverlättes med makt och myndighet till Tolfmännen och Kyrkovårdarne» (st prot).

Gravar

De äldsta gravarna finns på södra delen av kyrkogården (fig 25). Det stora triangulära kyrkogårdskvarteret sydväst om kyrkan som kallas Klockstapellindan sak-

nar dock gravminnen, med undantag för en övervuxen oläslig kalkstenshäll och ett kors av gjutjärn från 1800-talets senare del.

1. Gravvård av röd kalksten (fig 31) över skepparåldermannen Anders Åhlén (1766–1827). – 2. Huggen gravvård av granit i stram nygotik över rådmannen Sven Holmström (1756–1837) och hans maka Carolina Isander (1768–1850) samt deras barn (fig 32). – 3. Gravvård av gjutjärn i nygotik över fru C H Skarström (1771–1860), som vilar tillsammans med sina båda män, traktör J O Broman och rådmannen Dan Östman (fig 33). Text på gravvårdens baksida: »Pris ske Dig Gud som gaf två stöd i livvets öden /de hafva gått förut/ jag följer dem i döden.»

Bland korsprydda gravar märks (4.) ett kors av gjutjärn över arrendatorn Carl Ling och hans maka Anna Christina Persdotter, födda 1793 på samma dag och döda samma år, 1867. – 5. Omedelbart sydost om koret vilar stoftet efter prosten Arvid August Afzelius (1785–1871; se not 31) under en kulle, romantiskt be-
vuxen med ormbunkar och ängsblommor. Kullen

Fig 33. Gravvård av gjutjärn över fru C H Skarström (1771–1860) och hennes båda män. Foto 1983.

Cast-iron tombstone of Mrs C H Skarström (1771–1860) and her two husbands.

kröns av ett granitblock prytt av en polerad drakslinga (fig 34). – 6. Familjen Thorslunds familjegrav söder om kyrkan (utan årtal) pryds av en gjutjärnsskulptur, föreställande en urna med drapering. – 7–8. Bland gravarna med inhägnad av gjutjärnsstaket märks bla rådmann H Sundqvists grav (1810–1866) och garverifabrikören Adolf Wändahls grav. De flesta av dessa gravar befinner sig i den östra delen av kyrkogården. – 9. »Enköpingsdoktorn», Ernst Westerlund³³ (1839–1924), och hans maka Nina, född Floderus (1839–1922), vilar söder om kyrkan under en gravvård av huggen granit med infälld porträttmedaljong i vit sandsten (fig 35). – 10. På den nordligaste delen av kyrkogården återfinns fabrikör J P Johanssons³⁴ grav (1853–1943). Vården är av gjutjärn och prydd med en porträttmedaljong och reliefer av de verktyg som gjort Johansson berömd samt texten »Uppfinnare – grundläggare av Enköpings industrier» (fig 36).

Utmed västra delen av kyrkogårdsmuren har en del äldre gravminnen placerats.

Fig 34. Gravvård av granit över prosten Arvid August Afzelius (1785–1871).

Granite tombstone of Dean Arvid August Afzelius (1785–1871).

Försvunna gravminnen

I inv 1829 räknas de 14 märkligaste gravarna på kyrkogården upp. Av dessa står endast Anders Åhléns gravvård kvar (se ovan), medan två 1700-talsgravstenar – prydda av ett skepp respektive av en brännvinspanna – placerats i kyrkgolvet, sannolikt 1839 (*Sundquist 1952*, s 82 ff). En tredje sten, prydd av två fiskar och initialerna PAS HA SA AMD, påträffades vid utgrävningen 1974 under golvet mellan koret och korsmitten.

De äldsta daterade gravar som omnämns 1829 tillhörde Erec Matson (1619–1702) och Lars Mikhelsen (1630–1702). Gravvårdar av trä fanns på Johan Anderssons (1744–1812) och Erik Enströms (1760–1827) gravar.

Klockstapel

Klockorna hängde i stapel fram till 1840, då kyrkans nya torn blev färdigt och klockstapeln revs (*Sundquist 1952*, s 102). Den stod i sydvästra delen av kyrkogården och syns på äldre teckningar (fig 18). Enligt uppgift

skulle den ha haft planmått 18,6×10,8 m (*Eriksson 1903*, s 25), vilket förefaller väl mycket.

I ett schakt som togs upp intill kyrkans sydvästra hörn 1974 upptäcktes stenar i bruk, vilket tolkades som rester av klockstapelns murade stenfoot. Att klockstapeln haft en sådan framgång av en uppgift från 1706, enligt vilken man »låtit kalckslå kläckstapelns muur» (råk). Den funna muren ligger dock mindre än en meter från kyrkmuren, vilket förefaller väl nära kyrkan med tanke på fukt och eldfara. Att klockstapeln stått sydväst om kyrkan framgår visserligen av de bevarade teckningarna (fig 18), men såväl fig 17 som fig 39 visar att klockstapeln låg ett stycke från själva kyrkobyggnaden. Det är sannolikt att den stått i kyrkogårdskvarteret Klockstapelindan.

1683 talas om reparation av orgeln och »Uur wärket». Samtidigt påmindes om »Klockans i Pannan förbättrande», och det är möjligt att de båda uppgifterna kan ha något med klockstapeln och ett urverk där att göra (kr prot). 1715 betalade man nämligen inte mindre

Fig 35. Gravvård av granit med porträttmedaljong över »enköpingsdoktorn» Ernst Westerlund (1839–1924) och hans maka. Foto 1983.

Granite tombstone with medallion portrait of Ernst Westerlund (1839–1924) and his wife.

Fig 36. Gravvård med porträttmedaljong av gjutjärn över fabrikkör J P Johansson (1853–1943). Foto 1983.

Cast-iron tombstone with medallion portrait of factory-owner J P Johansson (1853–1943).

än 80 daler för reparation av »Sejarwäcket» (urverket)³⁵ i klockstapeln (räk).

1684 »Discurerades om Klockestapelen, som berättades wara heel swag och ofärdig, att befruchtades han skulle snart falla». Senare samma år besiktigades stapeln och »befans att hans botande eij kunde förtroos någon på denna orten . . .» (kr prot). 1716 planerades en reparation av stapeln (kr prot), och 1730 beslöt man tjära den (kr prot). I samband med att man 1733 planerade en omgjutning av klockorna, bestämde man sig för att göra »luckor för Kläckstapeln» och att tjära den (kr prot). 1755 beslöt man åter om tjärning av klockstapeln, som 1767 befanns vara i gott skick (kr prot). 1775 var det åter dags att tjära klockstapeln (inv).

Övriga byggnader

I Enköpings stads tänkeböcker omtalas 1571 »et gammalthe hus j kyrkr garden». Det är omöjligt att nu avgöra om man därmed avsåg kyrkogården vid Vårfrukyrkan eller vid någon av de då övergivna stadskyrkorna.

1555 fick kyrkoherde Ericus Johannis redogöra inför Åsunda häradsrätt om ett inbrott som under vintern hade gjorts i kyrkohärbärgen (*Ljung 1963*, s 151). Detta var byggt av trä, som tjuven borrar sig igenom, och tycks ha legat på eller invid kyrkogården. Tjuven hade nämligen fört sitt byte till en släde utanför norra kyrkogårdporten.

Fig 37. Interiör av S:t Olofs gravkapell, med polykromt krucifix av Harry W Svensson. Foto 1983.

Interior of St Olof's Chapel, showing polychrome crucifix.

Fig 38. S:t Olofs gravkapell på nya kyrkogården, uppfört efter ritningar av Sigurd Lewerentz 1930 och utvidgat 1966 av Jörgen Fåk. Foto 1983.

St Olof's chapel in the new cemetery, designed by Sigurd Lewerentz in 1930 and enlarged by Jörgen Fåk in 1966.

Fig 39. »Utsigten af Enköpings Kyrka och Tullport», laving av Carl Johan Fahlcrantz 1797. Lägga märke till kyrktakets utformning och klockstapelns placering. UUB.

»View of Enköping Church and Tollgate», wash drawing by Carl Johan Fahlcrantz, 1797. Notice the shape of the church roof and the location of the belfry.

Övriga begravningsplatser

En kolerakyrkogård anlades under 1800-talets förra hälft vid Gröngarnsskog i södra delen av staden (*Eriks-son 1903*, s 32).

En ny, stor begravningsplats iordningställdes 1930 i västra utkanten av Enköping, där ett gravkapell – S:t

Olofs kapell – ritat av arkitekt Sigurd Lewerentz, uppfördes. Detta har senare utvidgats efter ritningar av arkitekt Jörgen Fåk 1966 (fig 38). I kapellet hänger ett skulpterat krucifix av polykromt trä, skapat av Harry W Svensson, Mariestad (fig 37).

Fig 40. Vårfrukyrkan från sydväst. Långhus och korsarmar har ingått i en ovanligt stor romansk kyrka. Koret är senmedeltida, medan tornet och vapenhuset byggts på 1800-talet. Foto 1983.

Vårfrukyrkan from the south-west. The nave and transepts formed part of an unusually large Romanesque church. The chancel is late mediaeval, while the tower and porch were added in the 19th century.

Byggnadsbeskrivning

Vårfrukyrkan har ett dominerande läge uppe på åsen ovanför staden (fig 40). Marken sluttar något där kyrkan är byggd, så att den norra³⁶ halvan av kyrkan utifrån sett förefaller lägre än den södra. Detta har också haft konsekvenser för utformningen av kyrkans inre, som under medeltiden hade golv i olika nivåer.

Med sina stora murmassor, sitt brutna skiffertak och sitt torn över korsmitten har kyrkan ett karakteristiskt utseende (fig 44–45). Arkitekturen har framför allt präglats av tre perioder – 11–1200-tal, 1400-tal och 1800-tal. Den västra delen av kyrkan utgörs av ett stort

långhus av gråsten med tillhörande korsarmar i norr och i söder, som ursprungligen ingick i en ovanligt stor romansk kyrka. Till denna äldsta kyrka hörde från början också ett torn över korsmitten, absider på korsarmarna och ett kor av okänt utseende. Dessa delar spolierades dock i samband med att det nuvarande stora och breda koret byggdes under senare hälften av 1400-talet. Koret, som är byggt av gråsten och tegel, har en tresidig avslutning i öster. Norr om koret ligger en medeltida sakristia.

Strax före 1800-talets mitt byggdes det nuvarande

tornet över korsmitten samt ett vapenhus i väster, varvid ett senmedeltida vapenhus revs. Andra tillbyggnader är ett litet benhus i vinkeln mellan långhuset och södra korsarmen, byggt vid slutet av 1700-talet, och en förlängning av sakristian, tillkommen vid 1900-talets början.

Material

Kyrkan är till största delen byggd av *gråsten*. I de medeltida partierna består murverket av vald och kliven gråsten i tämligen jämna skift. Fogarna är skolade med gråstensflis. Murverket är förvånansvärt likartat i koret och i långhuset–korsarmarna, trots tidsskillnaden på cirka 300 år. Stenarna håller samma format och murhörnen (i koret strävpelarnas hörn) har utformats av rätvinkliga stenar. Det är möjligt att det senmedeltida korets murfot består av sten från det rivna romanska koret, vilket skulle förklara likheten. Murverket i sakristian är dock inte fullt så regelbundet som i de övriga medeltida delarna. Murtjockleken är nära 170 cm i både kor och långhus.

På långhusets sydfasad, runt det västligaste av sydfönstren, är murverket skadat, troligen av eld. Här låg fram till 1800-talet det medeltida vapenhuset. I sydfasaden finns också ett igensatt romanskt fönster, med omfattning av gråsten, samt spår efter en sydportal.

Hörnkedjor av huggen *sandsten* finns på en medeltida murpelare som byggts mot södra korsarmens västmur (fig 48), och på några ställen i kormuren ingår enstaka sandstenar.

Medeltida *tegel* i vacklande munkförband finns i korets murar (8,5–9×14×27–29 cm, 10 skift mäter 102 cm), i lagningar i murverket, i sakristieportalen, i fönsteromfattningar samt i valven. Från sakristievinden kan man se medeltida fogstrykning fläckvis på korets nordmur.

Det nuvarande tornet över korsmitten är byggt av trä. Dess nedre del är reveterad, medan den övre är plåtklädd.

Strävpelare, ankarslutar

Det senmedeltida koret är försett med fem strävpelare – fyra vid koravslutningen och en i sydvästra hörnet, i vinkeln mellan koret och södra korsarmen (fig 57), samtliga i förband med korets murverk. Liksom kormuren består strävpelarna nedtill av gråsten och upptill av tegel, utom den sydvästra, som är nästan helt byggd av gråsten. Högt upp på den senares östra sida sitter en röd kalkstenshäll inmurad (B 48–53, L 115 cm), troligen en medeltida gravsten (fig 44).

Även mot södra korsarmens västra mur finns en strävpelare, av gråsten med hörnkedjor av sandsten

(fig 48). Den har sekundärt använts som vägg i det benhus som byggts i vinkeln mellan långhuset och korsarmen. Därvid har troligen den övre delen av pelaren rivits och försetts med ett snedtak. En tillhuggen sandsten, försedd med hål efter krampor, sitter inmurad i pelarens södra sida. Likartade stenar bildar tröskel in till benhuset. – Om pelarens funktion, se avsnittet om kyrkans byggnadshistoria.

Enligt Ihrfors hade kyrkan på 1890-talet ytterligare två strävpelare, nämligen i sakristians nordosthörn och i skarven mellan sakristian och norra korsarmen.³⁷

På ömse sidor om det östligaste fönstret i långhusets nordfasad sitter två par svagt s-formiga ankarslutar av järn, och dekorativt utformade ankarslutar håller också ihop korets murar (fig 49). Möjligen kan det vara dessa som avses i räkenskaperna för år 1717, då man »bundit kyrkan fram wid koret Twärt öfr och rundtom kring». Enkla ankarslutar finns också i takfoten på kyrkans norra sida och intill rundfönstret i väster.

Blinderingar, nischer

Korets yttermurar pryds av en blinderingsfris i form av varandra skärande spetsbågar, som är sammankomponerade med fönstren (fig 49). Frisen saknas på den del av muren som vetter mot sakristievinden.

I den nedre delen av korets östmur finns två stora spetsbågiga nischer (H 100, B 88 cm), som flankerar en sentida dörröppning in till värmecentralen under koret (fig 49). Nischerna, som togs fram 1956, består delvis av medeltida tegel med måtten 8–8,5×13×28–28,5 cm. Vitt fogbruk skymtar under cementfogningen. När kormurarna uppfördes, har man gjort utsparringar i gråstensmurverket, dels för fönstren, dels för de just beskrivna nischerna, som alltså bör vara ursprungliga. Mellan nischerna har troligen en tredje funnits.

Puts

Då tornet och vapenhuset byggdes vid 1800-talets mitt, blev hela kyrkan spritputsad med släta hörn och omfattningar. Kyrkan stod sedan putsad fram till 1956–60, då putsen avlägsnades från det medeltida murverket och från vapenhuset. Sakristians tillbyggnad är putsad och avfärgad i gråbeige, liksom benhuset och lagningar i murverket.

1767 sågs att »rappningen har begynt falla af, i synnerhet på östra gafwelen mot landsvägen» (vis prot), och följande år putsades kyrkans yttermurar. – På södra korsarmens västra mur syns inne i benhuset rosafärgad puts och under denna skymtar gulvit puts. Båda avfärgningarna måste härröra från tiden före 1768, då benhuset uppfördes.

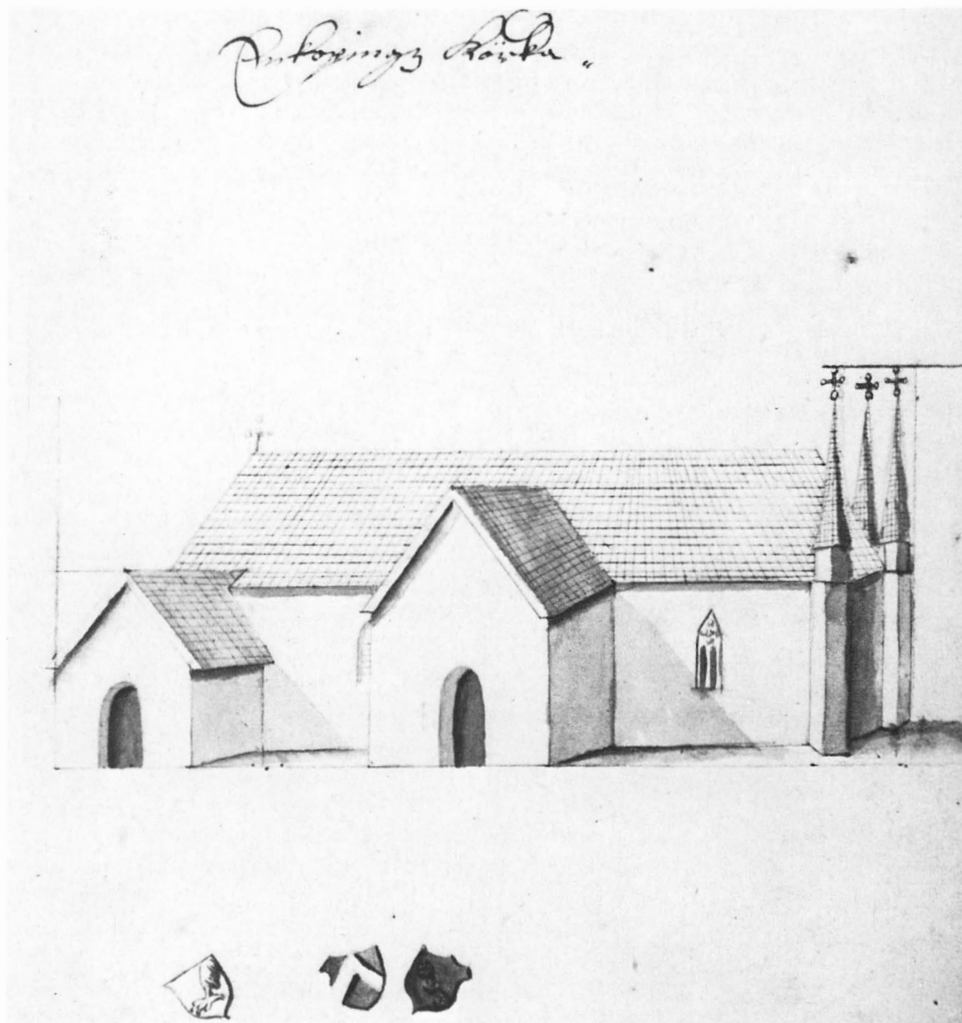

Fig 41. Vårfrukyrkan 1681. På bilden syns bl a det troligen medeltida vapenhuset, som revs på 1800-talet, ett masverksfönster i koret samt spiror på strävpelarna. Teckning av Johan Hadorph. KB.

Vårfrukyrkan in 1681. This picture includes the porch, probably mediaeval, which was demolished in the 19th century, a tracery window in the chancel and pinnacles on the buttresses. Drawing by Johan Hadorph.

Yttertak

Kyrkan täcks av ett stort skiffertäckt, valmat tak (fig 44–45). Över koret och långhuset har det formen av ett säteritak, där den låga förhöjningen mellan takfallen är genombruten av glest placerade ljusöppningar, medan det över korsarmarna har byggts som ett mansardtak, vars taknock ligger i jämnhöjd med den nivå där säteritakens förhöjda del börjar. En gavelfronton har sparats ovanför rundfönstret i västra fasaden.

Vapenhuset är täckt av ett sadeltak av svartmålad plåt, medan sakristian och benhuset är försedda med pulpettak. Takbeläggningen på de senare är skifferplattor, något som även använts i avtäckningen över koret strävpelare.

Enligt avbildningar hade kyrkan på 1600-talet ett

stort sadeltak med fall mot öster (fig 18, 41). Även korsarmarna hade sadeltak, medan strävpelarna på koravslutningen kröntes av fialer.

1703–07 inköptes »spiror» (troligen till byggnadsställningar), bräder, spån, spik och tjära, vilket visar att man höll på med en stor omläggning av taket (räk). 1730 skulle taket åter tjäras, och 1749 hade man utgifter för spån och spånslagning (räk).

1684 och 1730 omtalas reparation av fialerna, och 1768 beslöt man att »the ännu qwarstående gamla tornfötterna uppå de fyra pelarna på kyrkans östra gavvel skulle nedtagas, så mycket näml. som står öfr kyrkans takfot, och pelarne i stället förses med annat taklag(?) emedan man funnit, att kyrkotaket bakom pelarna, på det nu warande sättet, ick är wäl förwarat för röta» (kr

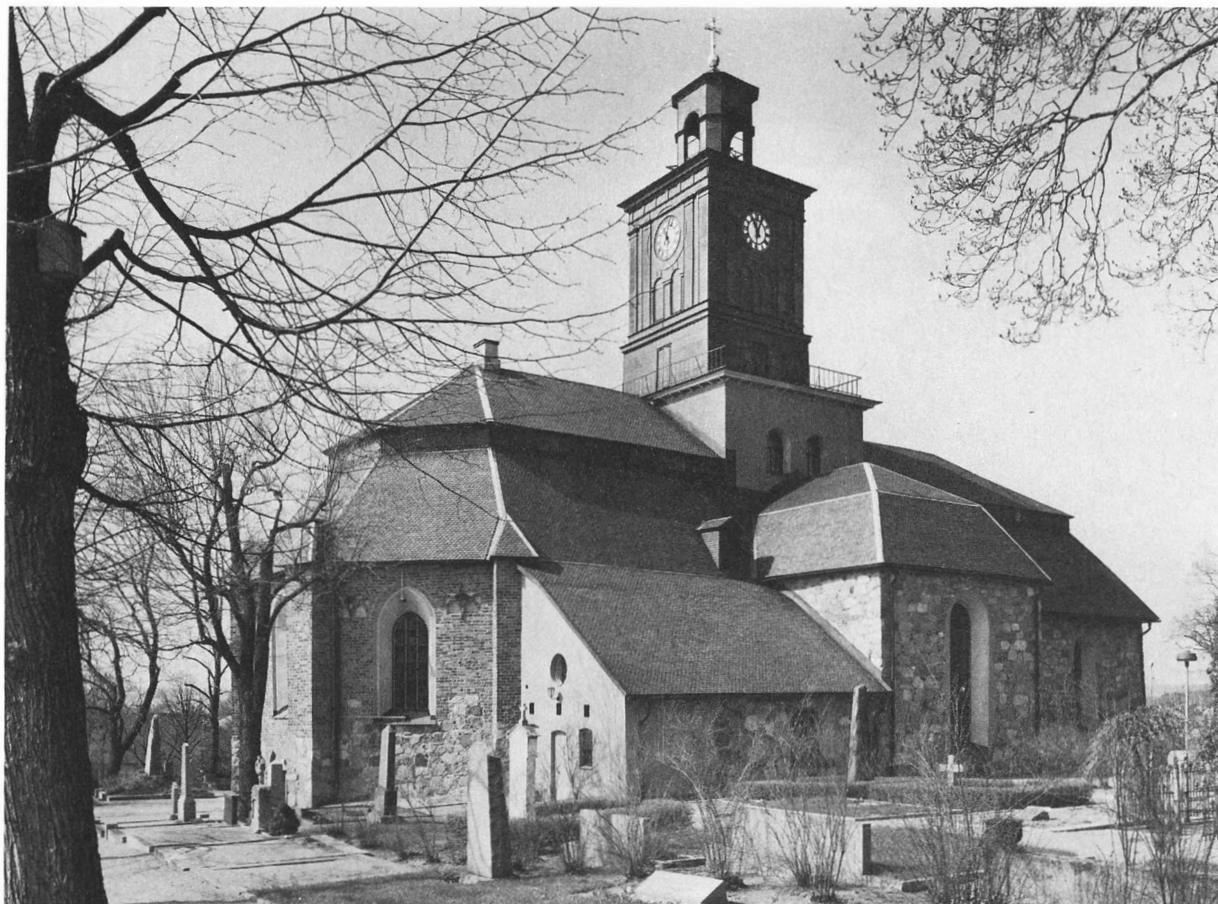

Fig 44. Kyrkan från nordost. Foto 1983.

The church viewed from the north-east.

prot). Järnplåtar skulle inhandlas »till rännen emellan kyrkotaket på östra sidan, och taken på pelarene therstädes».

1769 konstaterade man att taket var i dåligt skick och de värsta bristerna avhjälpes av snickarmästare Lundgren, som också gjorde ritning till nytt tak (kr prot). Följande år besiktigades taket av byggmästare Jöns Berg från Sala, som fann att taket över koret måste göras nytt och lämnade förslag därtill. Församlingarna diskuterade därefter om taket skulle få »samma resning som förut, eller brutet, och med så kallad Italiensk facon, efter någondera af de ritningar som Byggmästaren dertill nu upgaf» (kr prot). Man menade, att »dessa senare slags takar icke känna så mycket på resningen efter de icke äro så höga, icke uti takfötterna spänna så mycket på Murarna, såsom det be-

finnes att detta gamla kyrkotaket gjort . . .» Dessutom skulle man på detta sätt spara virke.

1771 beslöt man »att gafwel på korskyrkan blifwer ändrad till det skick, som mäster Berg föregifwit med fall på alla kanterna . . . och kommer sacrestia taket att spettsas ihop under samma taklag» (kr prot). På hösten samma år var taken över koret och norra korsarmen färdiga och beströks med en blandning av rödfärg, vitriol och rågmjöl (kr prot, inv, räk).

1794 var det dags för nya arbeten, och det förefaller sannolikt att man nu tog itu med den västra delen av taket. Räkenskaperna visar att man köpte drygt 100 stockar, 30 000 spån, spik, järnplåtar och rödfärg.

Det utseende kyrkan fick genom det nya taket framgår av en teckning från 1820-talet (fig 5). Teckningen

Fig 45. Kyrkan från sydost. Foto 1983.

The church viewed from the south-east.

visar ett säteritak med fall åt öster samt sadeltak över korsarmarna. Hur man löst takavtäckningen över den tresidiga koravslutningen framgår inte.

I samband med ombyggnaden av kyrkan vid 1800-talets mitt ändrades åter taket. De största förändringarna var att taket blev avvalmat både i väster och öster och att korsarmarna fick mansardtak. Därvid revs korsarmarnas gavlar och större delen av långhusets västgavel. Genom denna ombyggnad fick taket det utseende det har idag. Vid revision av kyrkans räkenskaper 1846 anmärktes, att byggmästare Palmér inte sänkt yttertaket i överensstämmelse med ritningen, och det förefaller därför troligt att man behöll så mycket som möjligt av de gamla takstolarna. 1897 och 1903–04 belades taket med skifferplattor.

Ingångar

Kyrkans huvudingång ligger sedan 1800-talet i väster (fig 50). Till vapenhuset leder en trappa med ramper i norr och söder. Genom en rundbågig och oartikulerad portal, försedd med pardörrar av ek i gustaviansk stil och däröver ett segmentformat fönster, kommer man in i vapenhuset. Till portalen finns ett vindfång av brunmålat trä med glasade dörrar, tidigare använda som sidodörrar i ett äldre vindfång mellan vapenhuset och långhuset, anordnat 1903–04.

Från vapenhuset leder en stor stickbågig dörröppning in till kyrkorummet. Runt denna öppning finns dekorativ målning från 1903–04 och ovanför följande text: »Gifven åt Herren I folkens släkten, gifven åt Herren ära och makt, gifven åt Herren Hans namns

Fig 46. Plan och längdsektion, 1:300. Uppm
G Wirén 1983.

Layout and longitudinal section, 1:300.

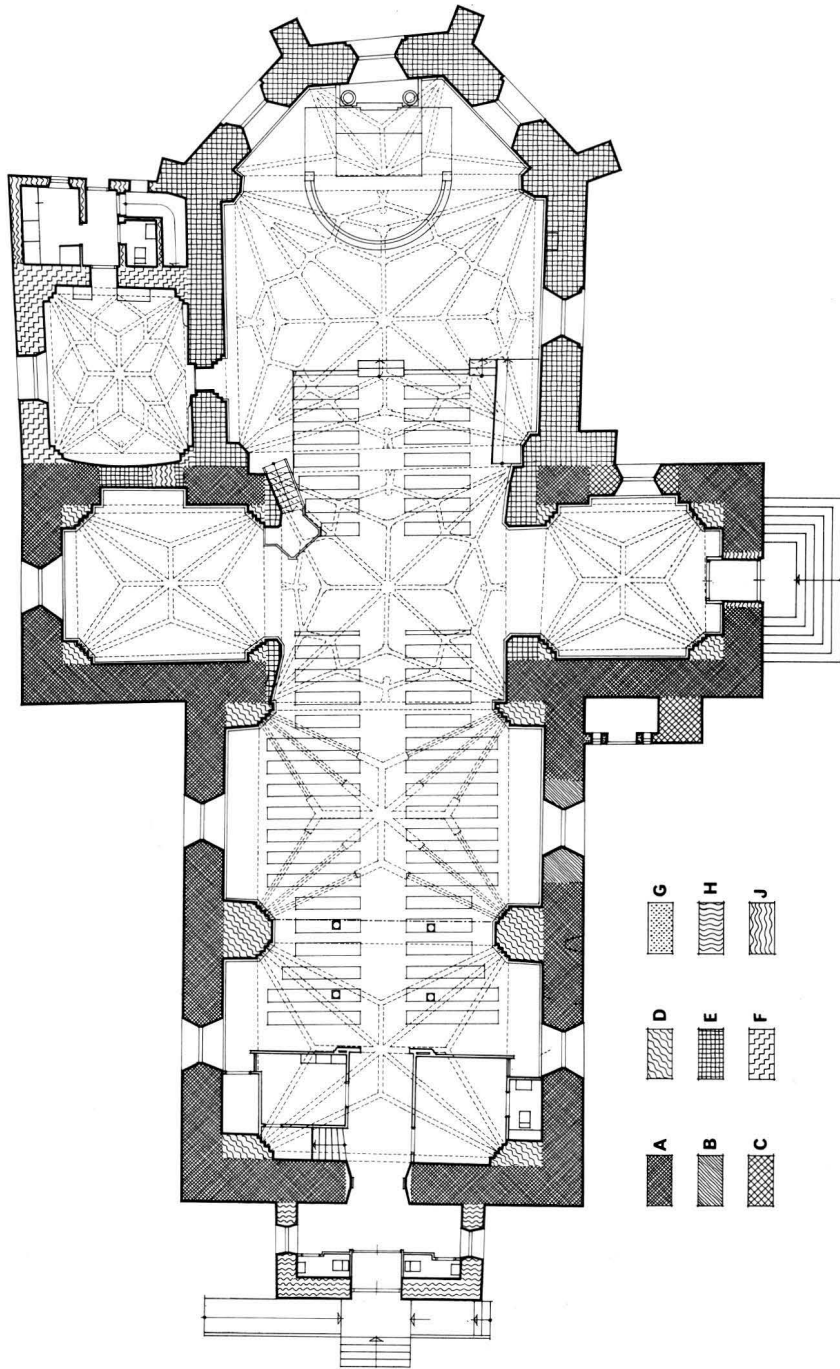
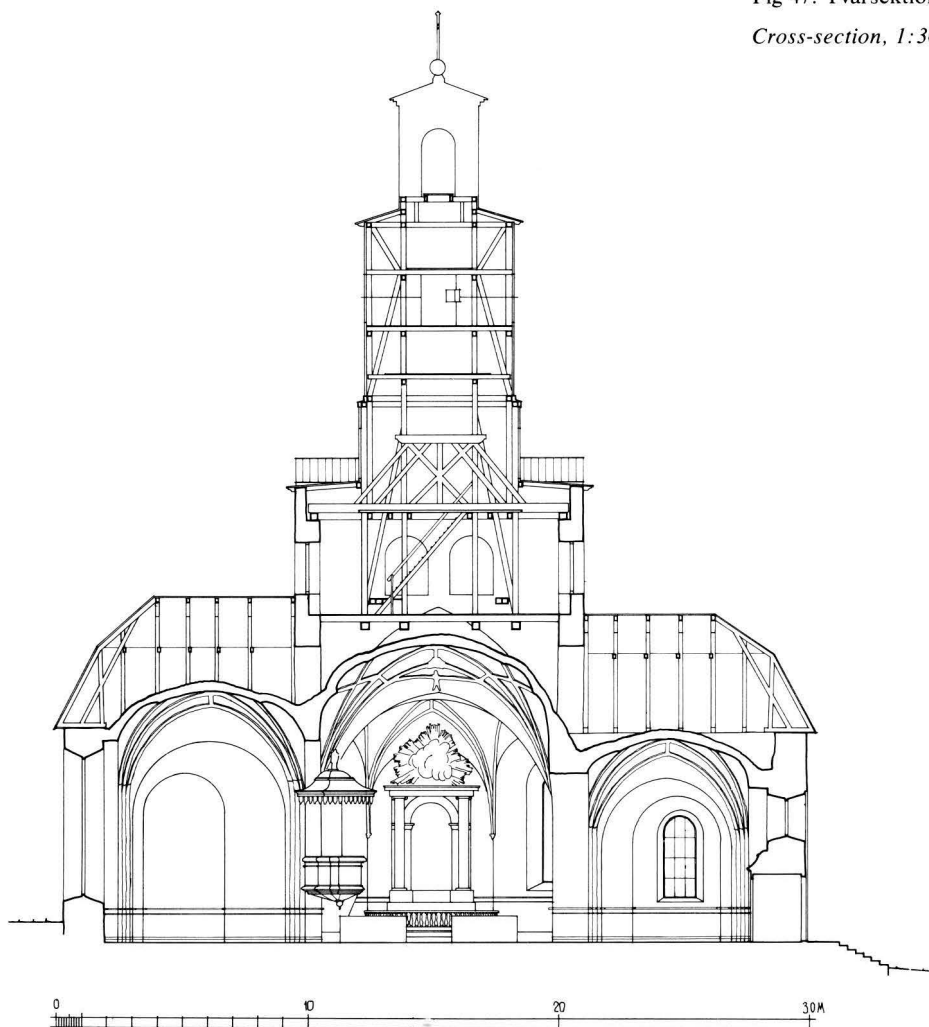

Fig 47. Tvärsektion, 1:300. Uppm G Wirén 1983.
Cross-section, 1:300.

ära, bären fram skänker, och kommen i Hans gårdar, Tillbedjen Herren i helig skrud. Ps. 96: 7–9».

Under kyrkans västläktare sitter glasade och brunmålade ingångsdörrar.

I söder leder en utvändig trappa upp till en portal i jugendstil i den södra korsarmen (fig 51). Portalen har en omfattning av huggen kalksten med svängd och skulpterad överdel, prydd med växtornament och ett språkband, EDERT BEKYMMER KASTEN ALLT PÅ HERREN. I portalen sitter pardörrar av ek i gustaviansk stil. Vindfånget av brunmålade trä har profilerat krön och glasade dörrar med svängd överdel (fig 65). I

sitt nuvarande skick härrör portalen från 1903–04, då portalomfattningen högs av Yxhults Stenhuggeri AB, yttertrappan ändrades och fönstret ovanför portalen fick sin runda form.

I arkivalierna omtalas »lilla kyrkodörren», vilket troligen avser en föregångare till den nuvarande sydportalens. Att en portal funnits här under 1600-talet framgår av avbildningarna av kyrkan från denna tid (fig 18, 41), och det är möjligt att en sådan funnits redan under medeltiden. 1758 beslöt man att bygga ett vindfång av bräder, »et litet wapnhus», innanför lilla kyrkodörren (kr prot).

Försvunna ingångar

Kyrkans huvudingång låg ursprungligen i långhusets sydmur, där rester av den romanska portalen upptäcktes i samband med utgrävningen av kyrkan 1974 (fig 52). Den romanska portalen hade en inre smyg med en höjd av ca 350 cm och en bredd av 230 cm. Omfattningen var rundbågig och utförd i kvaderhuggen gråsten, och smygen var putsad. I ytterlivet tycks portalen ha haft en bredd av drygt 1½ meter, vilket tyder på att den yttre smygen varit rätvinklig, medan den inre varit starkt skrånande in mot kyrkan.

Ett gångjärnsbeslag, en portring och ett ringbeslag (fig 53, 54) från Enköping finns i SHM, inköpta på auktion 1877 för 4 kr. Gångjärnsbeslagets längd, 125 cm med en bredd av 7,5 cm, tyder på att dörren varit ca 115–118 cm bred. Portringen pryds av tre vulster och av två djurhuvuden som flankerar ringfästet. Ringbeslaget är kvadratisk, ca 20,5×22 cm, och består av

en ram med punsad ytterkant som slutar i utgående, spiralvridna flikar. I ramens hörn pånitade liljeornament samt på sidorna pånitade, bladformade beslag, endast delvis bevarade. På ramen sitter en platta med vågformad kant, i mitten upphöjd och prydd med nitade, genombrutna knappar, som flankerar det fyrkantiga hålet efter portringen.

Ringbeslaget har en ovanlig utformning, men ansluter sig i stilen till en rad beslag från senmedeltiden. Portringen är av en romansk typ, som länge levde kvar, men är dock sannolikt samtida med beslaget.³⁸

En ingång i norra korsarmen anordnades 1903–04 genom att ett stort fönster vidgades och försågs med ett yttre vindfång: »Ny förstuga med yttre vägg af tegel, hvori fönsteröppning med karm, båge och glas. Tvänne åt sidorna gående enkeldörrar med karm och beslag. Plåtklädt svängt tak med krönande urna af koppar» (Program för inlämnande af anbud å restaure-

Fig 48. Långhusets sydfasad. Vid det västligaste fönstret spår efter den romanska sydportalen och det rivna vapenhuset. Benhuset i vinkeln mellan långhuset och södra korsarmen har som sydmur en medeltida strävpelare. Foto 1983.

South front of the nave. Traces of the Romanesque south portal and the demolished porch can be seen near the westernmost window. The ossuary in the angle between the nave and the south transept has a mediaeval buttress as its south wall.

Fig 49. Det senmedeltida koret från öster. Nedtill två ursprungliga men delvis rekonstruerade nischer och upptill en blinnderingsfris. Foto 1983.

The late mediaeval chancel, viewed from the east. Below can be see two original but partly reconstructed niches and at the top a recessed frieze.

ringsarbeten, 1903). På grund av nivåförhållandena fick man här, i motsats till i södra korsarmen, gå *nedför* en trappa för att komma in i kyrkan. Ingången sattes igen 1956–60 och fönstret återställdes.

Fönster

Långhuset har två fönster i norr och två i söder samt ett i västgaveln, ovanför vapenhustaket. Fönstren är stora och har rundbågiga dageröppningar med solbänkar av svartmålad plåt. Det västra fönstret är ett rundfönster.

I den norra korsarmen finns ett fönster i norr, medan den södra korsarmen har ett fönster i öster och ett rundfönster ovanför portalen.

Långhusfönstren har till största delen fått sin nuvarande utformning under 1800-talet, medan de fyra korfönstren och det östligaste fönstret i södra långhusmuren till det yttre återfått det utseende de hade under senmedeltiden. De flesta fönstren har blyinfattade rutor med färgat glas, tillkomna vid restaureringen 1903–04. Glasmålningar från 1906 finns i två av korfönstren samt i södra korsarmens rundfönster (se beskrivning nedan).

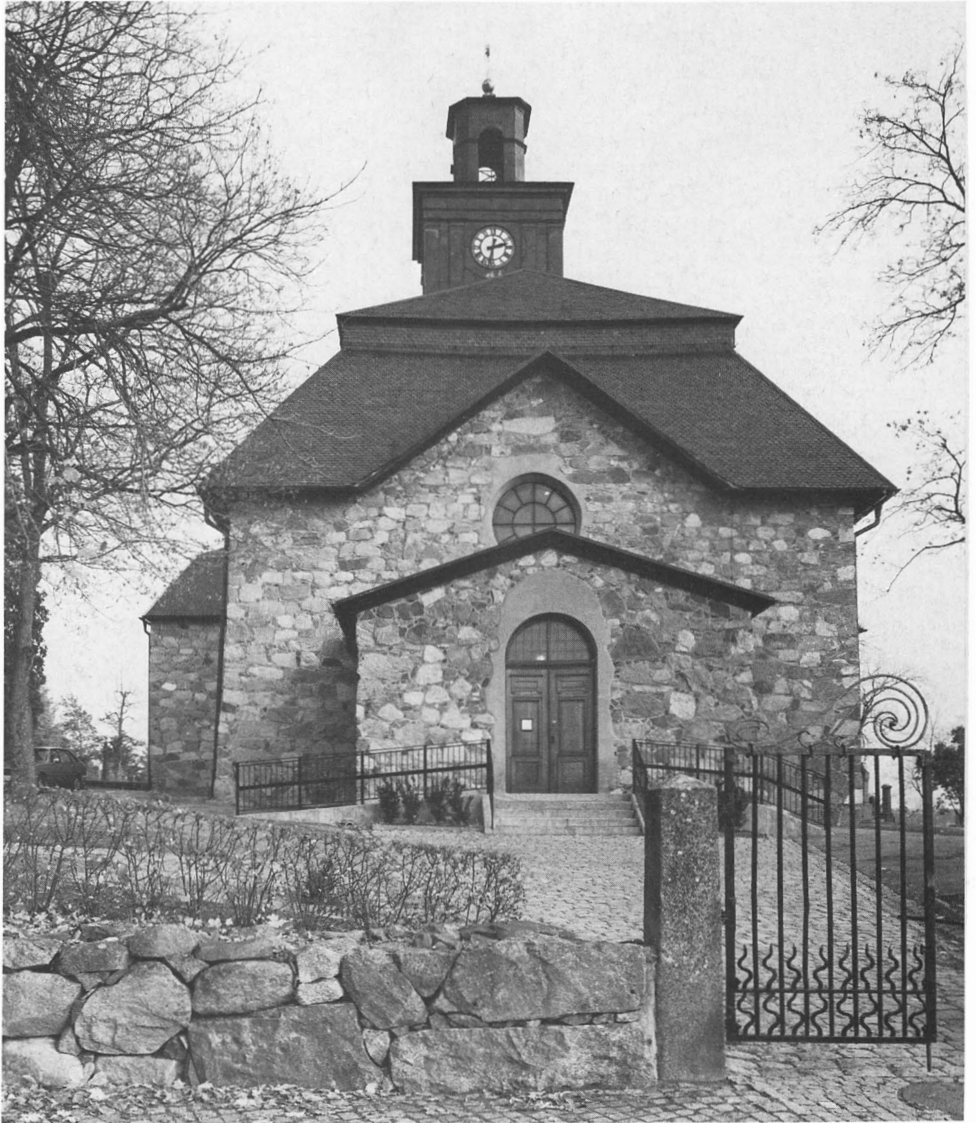
I kyrkans murar finns spår efter *medeltida fönster* från olika perioder. Från den romanska kyrkans tid härstammar ett litet igensatt fönster i långhusets sydfa-

sad, högt upp i murverket mellan de stora sydfönstren (fig 55). Fönsteröppningen är 71 cm bred och 185 cm hög, med en dageröppning mitt i murlivet på ca 30×137 cm. Omfattningen är rundbågig med ganska tunna, kilformiga valvstenar av gråsten. Fönstret påträffades i samband med att putsen på kyrkans yttermurar knackades bort 1956–60. Sannolikt har ytterligare två fönster av denna typ funnits i långhusets sydfasad, vilka förstörts då man tagit upp de nuvarande fönstren. Det västligaste av dessa kan anas på Dahlberghs teckning till *Suecia Antiqua* och på en teckning från 1820-talet (fig 18, 5). På långhusets norra fasad har inga medeltida fönster funnits.

Det östligaste fönstret i södra långhusmuren (fig 56) har medeltida ursprung och återställdes så långt det var möjligt till sitt senmedeltida skick 1956–60. Det har en svagt spetsbågig yttre omfattning med ett halvtens tegelvalv, rundbågig dageröppning och skrånande, putsad smyg. Fönstret omges i fasaden av en 4 meter bred tegelskodd spetsbåge, som sannolikt är omfattningsnischen till ett äldre gotiskt fönster med tre smala ljusöppningar. Teglet i bågen har måtten 8×13,5×29 cm; 10 skift mäter 97 cm. Denna typ av fönster var vanlig i Mälardalens kyrkor under årtiondena omkring sekelskiftet 1300. Fönstret har troligen moderniserats och fått sin nuvarande bredd på 1400-talet, varvid

Fig 50. Kyrkan från väster. Foto 1983.

The church viewed from the west.

nischen satts igen med medeltida tegel. Tegelmått: 8–8,5×13×27–29 cm; 10 skift mäter 103 cm. Den spetsbågiga fönsteromfattningen kan ha varit utförd i ett språng, såsom fallet är i korets fönster, men till skillnad från dessa har långhusfönstret ett påbörjat följariskt över halvstensbågen i omfattningen.

Runt rundfönstret i södra korsarmen finns den ensprångiga tegelomfattningen kvar till ett medeltida fönster av en typ liknande det nyss beskrivna långhusfönstret (fig 51). Omfattningen är spetsbågig och har ett följariskt över halvstensbågen. I tegelmurverket finns ännu spår efter det medeltida fogbruket. Fönstret fick sin nuvarande form 1903–04.

Det mellersta korfönstret är i det inre dolt bakom altartavlan och murades därför igen på 1700-talet. Då det åter togs upp 1956–60, fick det tjäna som förebild för den partiella rekonstruktionen av de övriga senmedeltida korfönstren. Fönstren är i det yttre sammankomponerade med blinderingsfrisen och har en tegelomfattning i ett språng (fig 57). Såväl omfattningen som själva dageröppningen är svagt spetsbågig, och den yttre fönstersmygen är liksom blinderingarnas botten putsad och vitkalkad. Dageröppningen ligger så pass mycket lägre än den yttre omfattningsbågen att fönstersmygen får en fallande profil, vilket ger en ovanlig spänst åt fönstren.

Fig 51. Portal i kyrkans södra korsarm, tillkommen vid en restaurering 1903–04. Däröver rester av ett medeltida fönster. Foto 1983.

Portal in the south transept of the church, added at a restoration in 1903–04. Above it, traces of a mediaeval window.

I det inre har korfönstren oartikulerad rundbågig form. Sannolikt har de dock ursprungligen haft en svagt spetsbågig, ensprångig omfattning även invändigt. Den utformningen har nämligen ett helt bevarat korfönster i Fittja kyrka i Lagunda härad, som vid 1400-talets slut fick ett nytt kor, byggt som en kopia i miniatyr av Vårfrukyrkans kor. Det är troligt att korfönstren haft masverk av kalksten eller tegel, som antyds av Hadorphs teckning av kyrkan 1681 (fig 41). – I korfönstren finns glasmålningar som närmare beskrivs nedan.

Från sakristians vind syns hur öppningen efter den rivna romanska absiden murats igen med gråsten (fig 58). Mitt i detta sekundära murverk finns översta delen av ett igensatt medeltida fönster (fig 59) med svagt spetsbågig tegelomfattning (B 81 cm). Dageröppningen har troligen varit mycket smal. Runt fönstret och i

själva smygen finns vit puts. Fönstret har troligen murats igen när sakristian byggdes under senmedeltiden.

1704 utbetalades drygt 4 daler kopparmynt för »fönsterbygnadt», vilket troligen avser lagning av fönsterglaset (räk). 1732 anskaffades inte mindre än 1259 nya glasmålar till kyrkan (räk). 1736 förnyades glas och bly i västgavelns fönster av glasmästare Eric Lind för 24 daler.

1750 omtalas att man förliden sommar »upphuggit» fönster i kyrkan. Uttrycket avser sannolikt vidgande av själva fönstersmygarna in mot kyrkorummet, ty av uppgifter från 1768 framgår att dageröppningen i de flesta fönstren inte ändrats sedan medeltiden. Det sägs nämligen att fönstren »allesammans, undantagandes det Västra, och thet i choret som har trädkarmar, icke äre försedde med riktige ramar utan de yttersta glasmålarorna fästade i sielfwa muren, och de öfriga så illa sammanbundne med mellanrummen, at de ständigt gå sönder» (kr prot).

1768 beslöt man mura igen det mellersta korfönstret, som då liksom nu var dolt bakom altartavlan. Man hade tidigare satt igen det provisoriskt med bräder (kr prot).

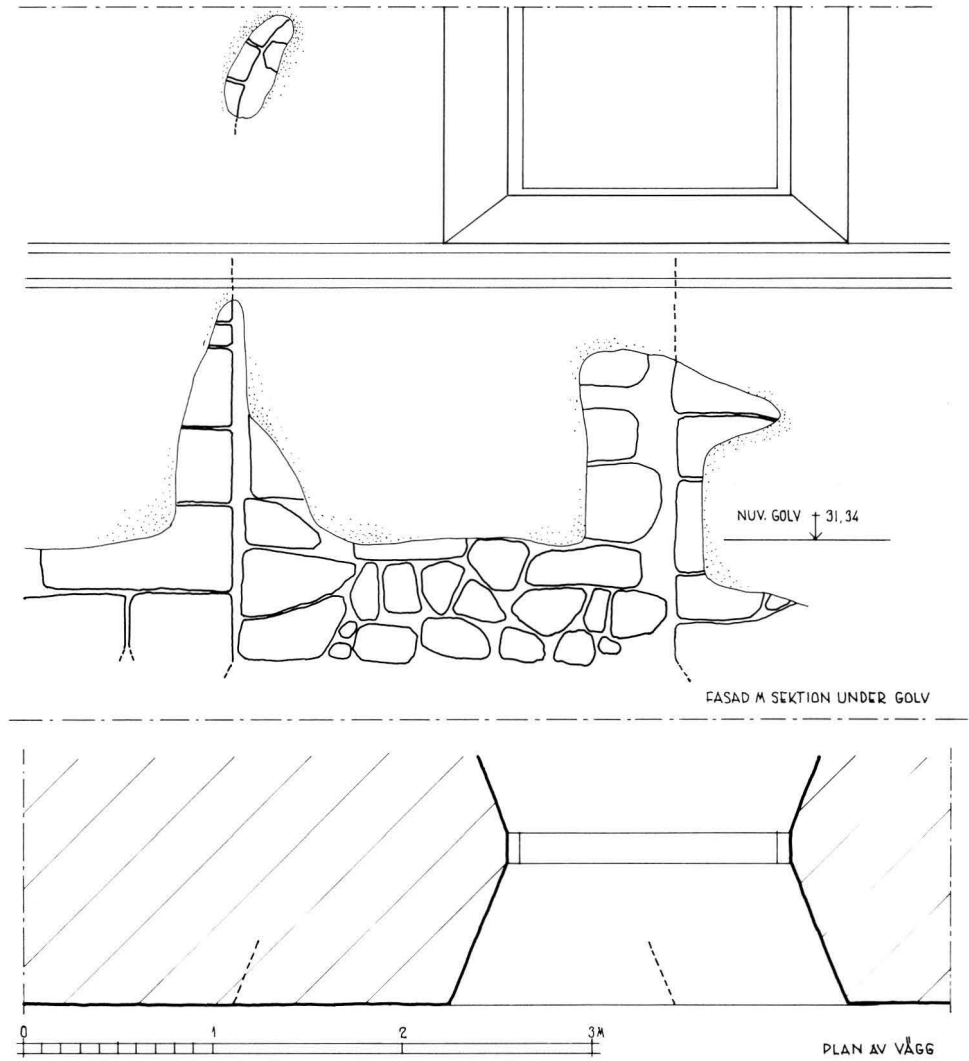
1770 började man förse kyrkans fönster med träkarmar efter mönster av korets södra fönster. Samma år vidgade man det östligaste av södra långhusmurens fönster, troligen endast i det inre, och man beslöt att göra detsamma med södra korsarmens fönster. För arbetena betalades murmästare Dahlbäck och glasmästare Enhörning (räk). 1773 bestämdes att norra korsarmens fönster skulle »uphuggas och göras lika med det stora på Södra sidan» (kr prot). 1774 övervägde man att även »uphugga» korfönstren (kr prot).

Vid den stora ombyggnaden av kyrkan omkring år 1840, då torn och vapenhus tillkom, tog man upp två nya fönster, nämligen ett i söder och ett i norr i västra delen av långhuset. Enligt en ämbetsberättelse i domkapitlets arkiv hade kyrkan 1875 »ett visst medeltidsdunkel föga öfverenstämmade med vårt upplysta tidevarfs fordringar», och 1876 övervägde man därför att göra om fönstren (kr prot). 1884 ansågs kyrkan tillräckligt ljus. Vid sekelskiftesrestaureringen förminskades korfönstren nedtill – fönstret bakom altarpopsatsen hade murats igen redan 1768 – och försågs med glasmålningar. Samtidigt fick rundfönstret i södra korsarmen sin nuvarande utformning och försågs med glasmålning. Alla fönster fick rutor av »katedralglas».

Vid den utvändiga restaureringen 1956–60, som syftade till att återge kyrkans fasader dess medeltida utseende, togs korets igenmurade mittfönster åter upp och

Fig 52. Den romaniska sydportalen. Skala 1:40. Uppm H Eriksson 1974. UpMus.

The Romanesque south portal 1:40.

de övriga korfönstren återfick sin ursprungliga storlek. Därvid togs glasmålningarna ned och ersattes av antikglas. Vid den senaste restaureringen sattes glasmålningarna åter upp innanför rutorna av antikglas.

Korsarmar

De båda korsarmarna tillhör kyrkans äldsta skede och har byggts samtidigt med långhuset. De har dock kommit att få helt olika karaktär. Den norra korsarmen förefaller i det yttre vara betydligt lägre än den södra, medan den i det inre tvärtom har större höjd (se fig 47). Förklaringen till detta är kyrkans läge i en sluttning, och höjdskillnaden utjämnades tidigare i det inre genom att golvet låg i flera olika nivåer (se vidare nedan om golvet).

Fig 53. Senmedeltida gångjärnsbeslag från Vårfrukyrkan, nu i SHM. Foto Lennart Karlsson, SHM.

Late mediaeval hinge mountings from Vårfrukyrkan, now in the Museum of National Antiquities.

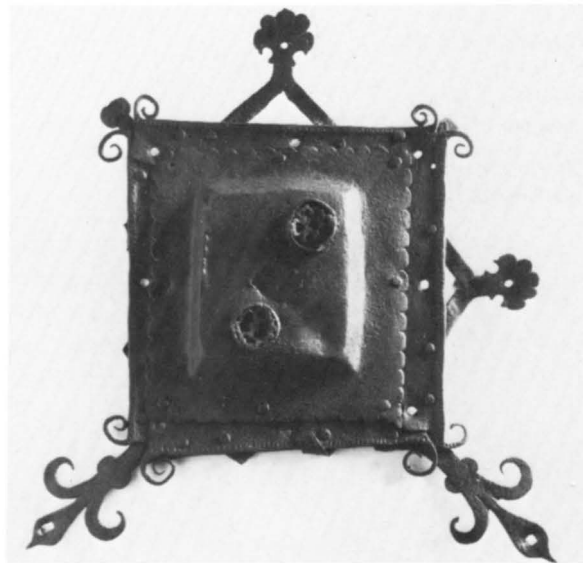

Fig 54 a–b. Portring och ringbeslag från Vårfrukyrkan, båda troligen senmedeltida. Beslaget har möjligt varit hörnställt. Nu i SHM. Foto ATA (a) och Lennart Karlsson (b).

Ring-shaped door handle and mounting from Vårfrukyrkan, both probably late mediaeval.

Vid välvningen av kyrkan under senmedeltiden gjordes gördelbågen in mot korsmitten dubbelt så kraftig i söder, varför det södra rummet förefaller mindre än det norra (om valven, se nedan). Vidare har södra korsarmen två fönster, och gör därför ett ljusare och varmare intryck (fig 65).

Korsarmarna har ursprungligen haft absider i öster. Den södra absiden grävdes ut 1974 och dess grund markerades i markytan. I fasaden är såren efter dess murverk delvis igenfyllda med tegel (7,5–8,5×12,5×28–29 cm, 10 skift mäter 92 cm) med spår av medeltida fogstrykning. Den södra absiden revs innan det senmedeltida koret byggdes. Den norra absiden tycks däremot ha stått kvar då koret byggdes, ty kormurens liv är ojämnt på motsvarande ställe (fig 58), men den revs innan sakristian uppfördes. – Även i det inre kan man ana absiderna, vars öppningar finns kvar i form av djupa rundbågiga nischer (fig 65).

Den norra korsarmen användes före den senaste restaureringen som andaktskapell, men har nu karaktär av kyrkomuseum (fig 66). Här har träskulpturer och en dopfont från medeltiden placerats, liksom montrar med fynd från utgrävningen av kyrkan. På väggarna hänger epitafier och prästporträtt.

Den södra korsarmen används nu som dopkapell och har en inredning av lösa stolar. En läktare, den sk Bondläktaren, fanns här fram till 1903–04 (fig 63).

Torn

Klockorna hänger i tornet, som reser sig över korsmitten och härrör från ombyggnaden av kyrkan 1839–41 (fig 44–45). Tornkroppen vilar på fyra stora spetsbågiga avlastningsbågar av tegel, slagna över korsmitten (fig 46, 47). Bågarna tar stöd från murverk av gråsten, lagt ovanpå det medeltida murverket och bestående av sekundärt använd sten med spår av rosafärgad puts. Troligen ingår material från det medeltida vapenhuset, som revs när tornet byggdes.

Tornet är byggt i klassicistisk stil och består av en nedre del – byggd av tegel och avslutad av ett enkelt järnstaket i jämnhöjd med taknocken – och av en övre, slankare del, som är uppförd av trä och avslutad av en lanternin. Den nedre delen är rappad och avfärgad i gråbeige samt genombruten av ett par rundbågiga fönsteröppningar i norr och söder. Den övre delen är helt klädd med kopparplåt och prydd med pilastrar. I varje väderstreck finns ljudportar samt runda urtavlor. Lanterninen kröns av ett förgyllt kors.

Då tornet byggdes, beräknades bl a följande material behövas: »Circa 6500 Cb. al' Sprängd Sten / 28000 mur-tegel till Wäcktare-tornet, 2ne Valf och Trappan / 200de Läster Kalk / 2200de Lass Sand» och järnplåt till täckning, »Manufactur jern till Gelender å Balconen wid Wäcktare tornet» samt diverse stångjärn (O I: 7). I september 1841 besiktigades det nya tornet,

men ännu på 1850-talet var man sysselsatt med arbeten på det. För att få råd med kopparplåt tog kyrkan ett lån på 1 000 riksdaler i Upsala Sparbank, och 1852 betalades kopparslagare Pettersson för plåtarbetet (räk special).

1870 beslöts att »altanen» skulle kläs med zinkplåt istället för den sönderrostade järnplåten, och att »Den del af tornet, som hittills varit oljemålad, skulle å nyo med perlfärg bstrykas, äfven som alla bristfälligheter å rappingen afhjelpas» (kr prot). Rappingen lagades av murare Brundin 1871 (O I: 7). Senare övergav man tanken på zinkplåt och beslutade om ny järnplåt.

Klensmeden Olof Bergqvist, som 1839 satt upp ett ur på Engelsbergs bruk, erbjöd sig att göra ett tornur till det nya tornet. Ännu 1842 hade han inte fått något svar på sitt erbjudande (L I a: 8). Först på 1860-talet kom ett tornur på plats, levererat av Krång Anders Mattsson från Mora (kr prot). Detta ersattes 1938 av ett urverk från Yngve Westerstrand i Töreboda, vilket

byttes mot ett helautomatiskt verk 1968. De äldre urverken förvaras på tornvinden.

Försvunnet torn

Den romanska kyrkan hade sannolikt ett torn på samma plats som det nuvarande. Detta torde dock ha rivits under senmedeltiden då koret byggdes.

Vid utgrävningen 1974 påträffades i korsmitten grundmurar som förefaller vara rester efter centraltornet (fig 94). Dess innermått tycks ha varit ca 5,5×6 m, med den största utsträckningen i öst-väst. Grunden består av gråsten i kallmur med 2 meters tjocklek, och det översta lagret har avjämnats med ett hårt ljusgrått bruk. Omedelbart ovanpå detta har sannolikt dagemuren byggts.

Korsmittens nuvarande väggar är ojämna och består delvis av gråsten, vilket syns på en äldre interiörbild (fig 64), och valvet är det enda av kyrkans valv som inte vilar på väggpilastrar, utan tar stöd direkt mot

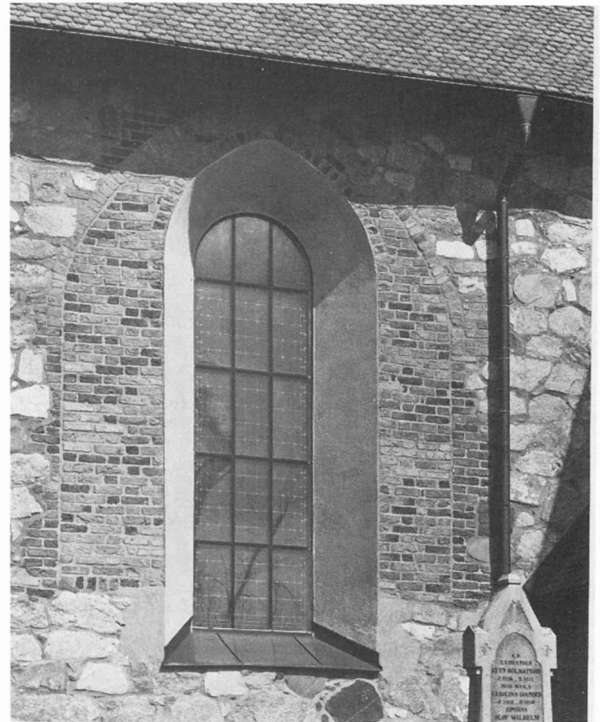
Fig 55. Igensatt romansk fönsteröppning i södra långhusfasaden. Foto 1983.

Walled-up Romanesque window in the south wall of the nave.

Fig 56. Senmedeltida fönster i södra långhusfasaden. Runt fönstret syns omfattningsnischen till ett höggotiskt fönster, som troligen haft tre smala ljusöppningar. Foto 1983.

Late mediaeval window in the south wall of the nave. Around the window can be seen the recess formerly surrounding a High Gothic window which probably had three lancets.

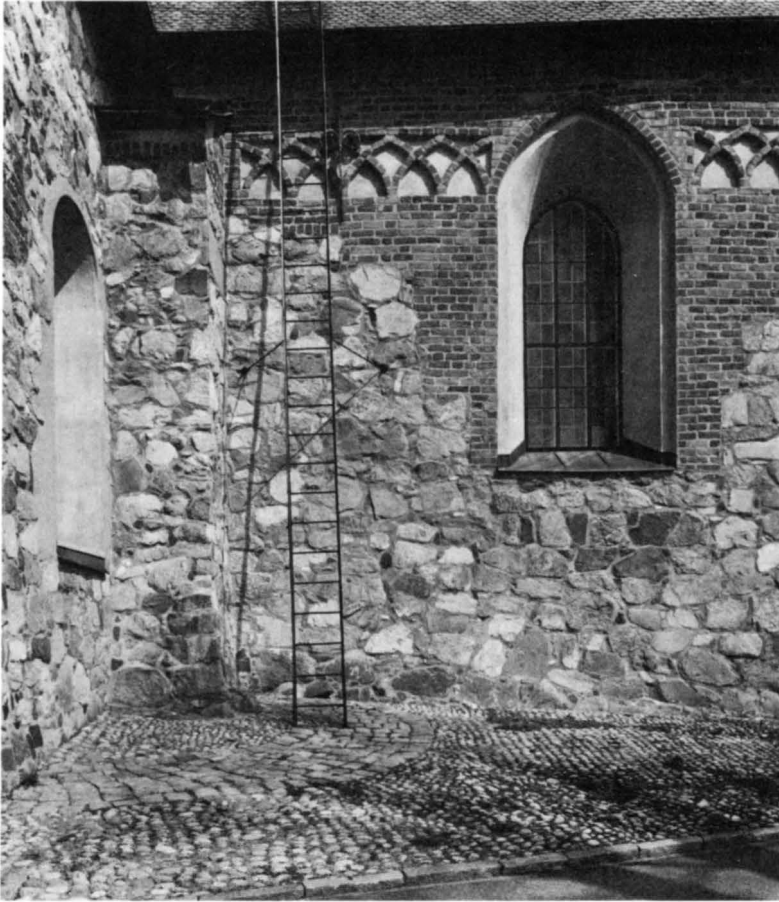

Fig 57. Korets delvis rekonstruerade sydfönster. I hörnet mellan koret och södra korsarmen syns en av korets strävpelare samt en markering i stenläggningen av korsarmsabsidens grundmur. Foto 1983.

The partially reconstructed south window of the chancel. In the corner between the chancel and the south transept can be seen one of the buttresses of the chancel and, marked in the flagstones, the outline of the foundation wall of the transept apse.

väggarnas gråstensmurverk. Utgrävningen visade att centraltornet och korsarmarna grundlagts samtidigt och att korsmitten ursprungligen varit betydligt trängre än nu.

Sakristian

Den senmedeltida sakristian (fig 67) ligger i vinkeln mellan norra korsarmen och koret, och har stötfogar mot båda dessa byggnadsdelar. Längst i öster finns en tillbyggnad från 1903–04, vilken inrymmer skrudkammare, toalett och uppgång till sakristievinden, från vilken man sedan når kyrkans vind (fig 45).

Ingången till den medeltida delen av sakristian består av en portal (fig 68) med tresprångig, spetsbågig tegelomfattning och stickbågig dörrnisch (själva dörröppningens bredd endast 83 cm). Dörren är av ek och plåtbeslagen samt försedd med en triangulär portring och ett låsbeslag med ornerad kant (fig 69). Till tillbyggnaden leder en enkel plåtdörr utifrån och förbindelsen med själva sakristian är kamouflerad av ett väggfast skåp.

Ett brett, rundbågigt fönster med blyinfattade rutor av antikglas finns i sakristians nordvägg. Rummet täcks av ett sturevalv med avfasade ribbor, som vilar på hörnpilastrar (fig 67, 70). Mot norr och söder är sköldbågarna rundbåriga, medan de i öster och väster är spetsbåriga. Valvet är av samma typ som korvalvet, men är mycket lågt och har slappare former. En ansiktsmask finns modellerad i putsen, och valvribborna följs av dekorativa målningar från 1903–04 (se nedan).

Utmed södra väggen i sakristian syns straxt ovanför golvnivån två murklackar (djup ca 20 cm, höjd 40 och 20 cm), som är parallella med väggen. Klacken i det sydvästra hörnet kan vara en rest av den rivna absiden, men den i det sydöstra hörnet är mer svårförklarlig. Möjligen kan den ha ingått i en väggsöcket.

Trägolvet omlades senast på 1970-talet i samband med att utrymmet under golvet undersöktes. En arkeologisk utgrävning 1971 blottade bl a nedgången till en vinkällare (som åter sattes i stånd), en låg sockelbänk utmed norra väggen samt ett stenfundament i nordväst, sannolikt en rest av kyrkans norra absid.

1741 beslöt man reparera sakristian, utvidga fönstren (det östra fönstret försvann då sakristian senare tillbyggdes), jämna golvet och göra ny inredning (kr prot). Galler sattes in i fönstren 1722 (räk), och 1784 murades sakristians kakelugn om och golvet förnyades (inv).

Vid prostvisitationen 1849 var sakristian i gott skick, »utom det att på muren mot kyrkan är en så betydlig fördjupning att den tunna väggen utan särdeles svårighet kan genombrytas» (UDA).

Då predikstolen flyttades till korsarmens nordöstra hörn 1782, hade en genomgång tagits upp i muren mellan sakristian och korsarmen (inv). Genomgången sattes igen vid restaureringen 1903–04, och ett kassaskåp sattes in i den nisch som då bildades. Anordningen avlägsnades vid den senaste restaureringen, då den äldre, skrymmande inredningen också togs bort och kalkmålningarna rengjordes.

Ett stenbord i sakristian, omtalat 1741, kan vara ett medeltida altare (kr prot).

Vapenhus

Vapenhuset i väster (fig 50) från 1839–41 har blottat gråstensmurverk, men var fram till 1950-talet spritputsat med släta hörn. På båda sidor om vindfånget finns toaletter, installerade vid den senaste restaureringen. Rummet täcks av ett spegelvalv och har fönster i norr och söder.

Försvunnet vapenhus

Framför kyrkans gamla sydportal låg ännu vid 1800-talets början ett äldre vapenhus, sannolikt medeltida. Det hade sadeltak och ingång i söder samt möjligen en glugg in till vinden, men några närmare detaljer framgår inte av avbildningarna av kyrkan (fig 18, 41). Stenen från vapenhuset återanvändes troligen vid ombyggnaden av kyrkan 1839–41.

Benhus

I vinkeln mellan långhuset och södra korsarmen ligger ett litet benhus, täckt av pulpettak (fig 48). Dess södra vägg utgörs av en medeltida stråvpelare. Ingången i väster har en trädörr, klädd med liggande panel, och flankeras av två små fönsteröppningar.

1759 beslöt man bygga ett benhus »emellan kyrkiomuren och pelaren til Södra korskyrkan ... hwartil materialer af Tegel, kalk och Bräder skall nu i winter uphandlas ...» (kr prot). 1768 beslöts åter att »Benhusbyggnaden nu måtte företagas» (kr prot), vilket troligen också skedde.

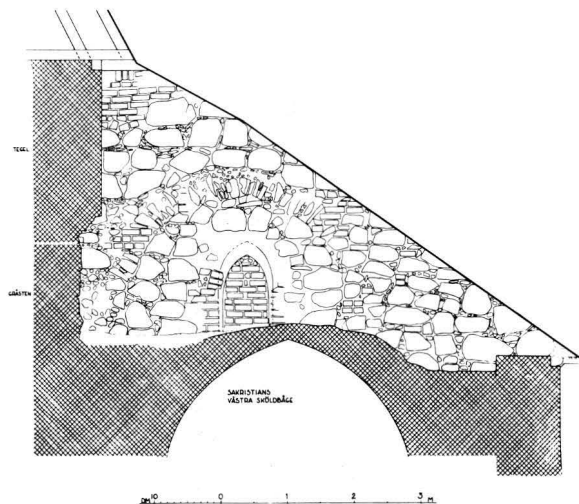

Fig 58. Uppmätning av norra korsarmens östfasad, sedd från sakristievinden. I murverket syns spår efter den rivna absiden, som ersatts med en slät mur med ett fönster. Fönstret har murats igen då sakristian byggdes. Av tvärsnittet genom norra kormuren framgår det att absiden stod kvar då koret byggdes. Uppm N Sundquist 1948.

Scale drawing of the east front of the north transept, viewed from the vestry attic. The masonry shows traces of the demolished apse, which was replaced by a smooth wall having one window. The window was walled up when the vestry was built. The cross-section of the north wall of the chancel shows that the apse was still standing when the chancel was built.

Fig 59. Det igensatta fönstret i fig 58. Foto UpMus.

The walled-up window in Fig 58.

Fig 60. Interiör mot öster. Foto 1983.

The interior, looking east.

Interiör

Kyrkans inre präglas trots kyrkorummets storlek av värme och intimitet (fig 60, 61). Detta beror i hög grad på den milda färgsättningen i valvmålningarna (se beskrivning nedan) och på det dämpade ljuset i koret. Rymden är påfallande och märks särskilt i koret, som visserligen är lika brett och högt som långhuset men verkar luftigare genom den spänstiga valvarkitekturen. I den lite smalare korsmitten mynnar korsarmarna, som genom sina höga och vida bågöppningar uppfattas som en del av kyrkorummet.

Väggarna är sedan 1903–04 nedtill klädda med brunmålad träpanel. En lucka i panelen i korets sydvästra hörn har tagits upp för att visa den skarv mellan den romanska delen av kyrkan och det sengotiska koret som kom fram vid utgrävningen 1974.

I korets södra innermur upptäcktes vid den senaste restaureringen en tegelmurad och brädövertäckt nisch (H 61, B 64, Dj 45 cm), som frilades. I korsmitten, till

vänster om öppningen in till norra korsarmen, finns i ögonhöjd en nisch (fig 70) med spetsbågig övertäckning (H 67, B 60, Dj 31 cm).

Kyrkan värms upp med hjälp av fjärrvärme med radiatorer under bänkarna samt varmluft i koret.

Vitlimning av kyrkorummet omtalas 1727 (räk) och 1837 (st prot).

Golv

Kyrkans golv består av slipade kalkstensplattor. I koret ligger golvet två steg högre än i resten av kyrkan, med en ramp i söder för handikappade. Äldre gravstenar finns inlagda i golvet i östra delen av kyrkan (se kapitlet Inredning och inventarier).

Fig 61. Interiör mot väster. Foto 1983.

The interior, looking west.

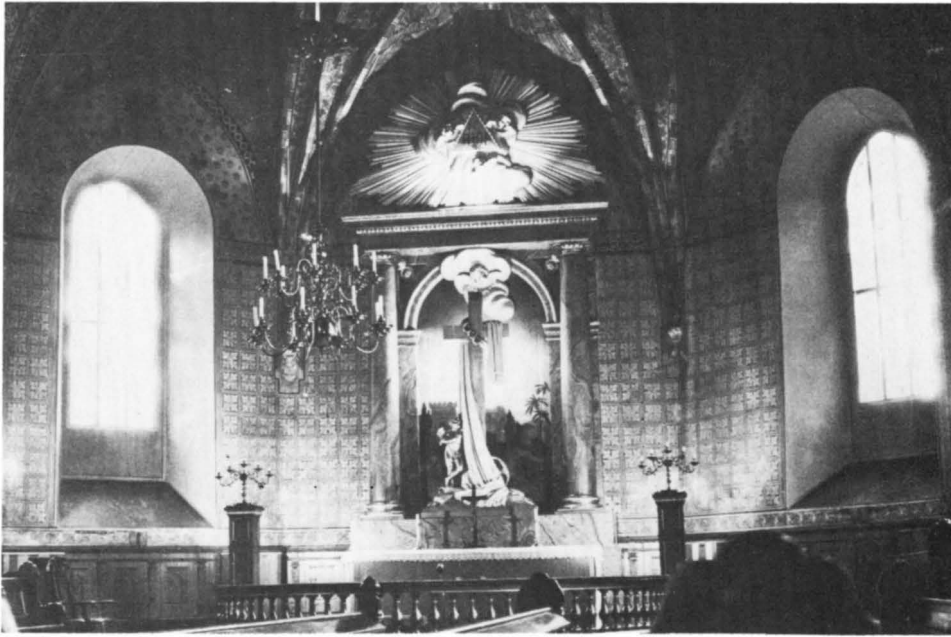

Fig 62. Interiör av koret före 1974–75 års restaurering. Lägga märke till utformningen av korfönstren, som ändrades vid Erik Lundbergs restaurering på 1950-talet. Foto K-byråns arkiv, ATA.

The chancel interior before the restoration of 1974–75. Notice the design of the chancel windows, which was altered at a restoration by Erik Lundberg in the 1950's.

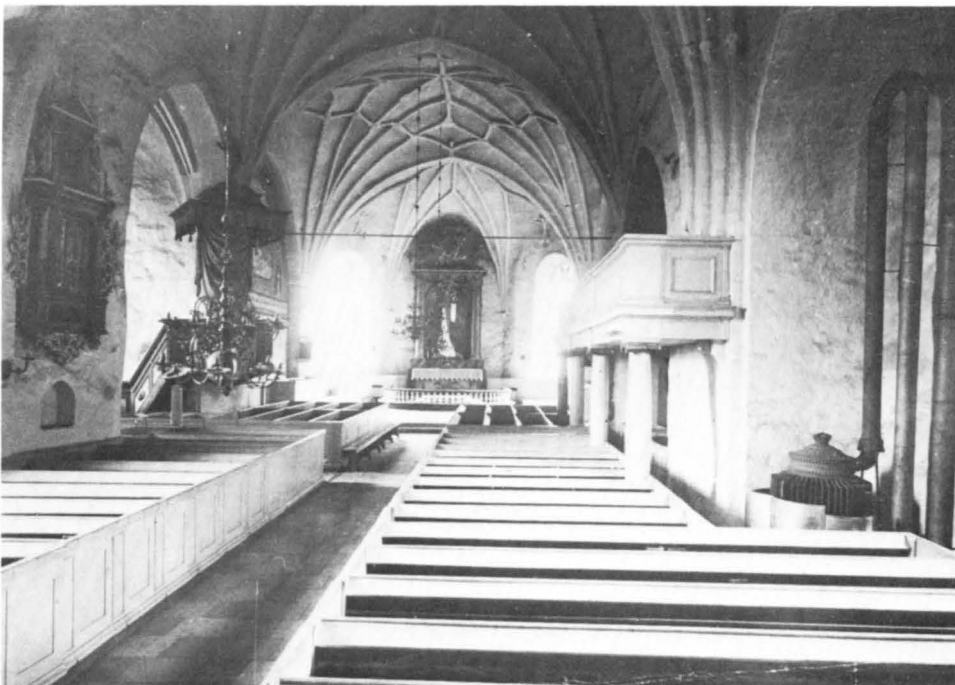

Fig 63. Interiör mot öster före den stora restaureringen 1903–04. Till höger syns den stora sk Bondläktaren i södra korsarmen. Foto ATA.

Interior, looking east, prior to the major restoration of 1903–04. The great gallery in the south transept can be seen on the right.

1788 var golvet så bristfälligt, att man »wore i fara, att falla ned i Grafwarne» (st prot), varför man ville ersätta tegelgolvet med en beläggning av ölandssten. Möjligen är det detta som en senare anteckning samma år syftar på, då handelsman Bolmin(?) meddelade sockenstämman »att han från stenhuggaren Gothe swar inhändigat, hwilket swar af Prosten uplästes och innehöll, att den qvantité sten, som enl. murarens project skulle åtgå, kostade i Stockholm 41 RD» (st prot). Vid diskussioner om kyrkans inredning 1833 påpekades åter att golvet var så dåligt att gropar uppstått i gångarna (st prot), och 1839 och 1844 betalades murare Sandgren(?) och murare Norell för att de lagt in plansten i koret (räk).

Under medeltiden låg golvet på olika nivåer i olika delar av kyrkan, beroende på läget i åsslutningen. Högsta golvnivån fanns i den norra korsarmen och den lägsta i söder, med en sammanlagd nivåskillnad på drygt en meter. Detta innebar bl a att man från de båda portalerna i söder var tvungen att gå uppför några trappsteg innan man nådde långhusets golvnivå. Rester av det medeltida tegelgolvet har påträffats på flera ställen i kyrkan, bl a i södra korsarmen, där man genom en lucka kan studera den medeltida golvbeläggningen. Först i modern tid, framför allt vid restaureringen 1903–04, erhöll kyrkan en enhetlig golvnivå, genom att golvet sänktes i norra korsarmen och höjdes i den södra.

Valv

Kyrkorummet täcks av medeltida tegelvalv, tillkomna vid två valvslagningsperioder på 1400-talet. I långhuset och i korsarmarna finns stjärnvalv, medan korsmitten och koret har stjärnvalv av en yngre och mer utvecklad typ, sk sturevalv.³⁹ De senare valven är samtida med koret. Ett liknande valv finns också i sakristian.

Långhusets två valv (fig 72) vilar på starkt framspringande väggpilastrar och skiljs av en bred, spetsbågig gördelbåge. I norr och söder bildar de breda, rundbågiga sköldbågarna djupa nischer, medan sköldbågarna i öster och väster är tunna och spetsbågiga. Västvalvet har oartikulerade valvribbor i halvtstens bredd och kupiga valvkappor. Östra långhusvalvet har en något rikare utformning, med klöverbladsformat profilerade valvribbor, som i valvhjässan förenas av ribbor med rak genomskärning.

Från samma tid som långhusvalven är stjärnvalven i *korsarmarna* (fig 65, 66), som även de vilar på sköldbågar och pilastrar. Valvhjässan ligger betydligt högre i den norra korsarmen än i den södra, vilket syns i fig 47. Detta hänger sannolikt samman med de medeltida golvnivåerna, då den norra korsarmens golv låg en halv meter högre än nu. Dess sköldbågar i öster och väster är rundbågiga och utförda i helstens bredd. Dubbelt så kraftig är den norra sköldbågen samt svagt spetsbågig, och samma djup och form har bågöppningen mot korsmitten. Valvkapporna är kupiga och

Fig 64. Interiör mot väster före 1903–04 års restaurering. Lägg märke till det oregelbundna murverket i norr mellan koret och korsmitten, vilket senare avjämnats (jfr fig 1).

The interior, looking west, prior to the 1903–04 restoration. Notice the irregular masonry in the north, between the chancel and the crossing, which has since been levelled off (cf Fig 1).

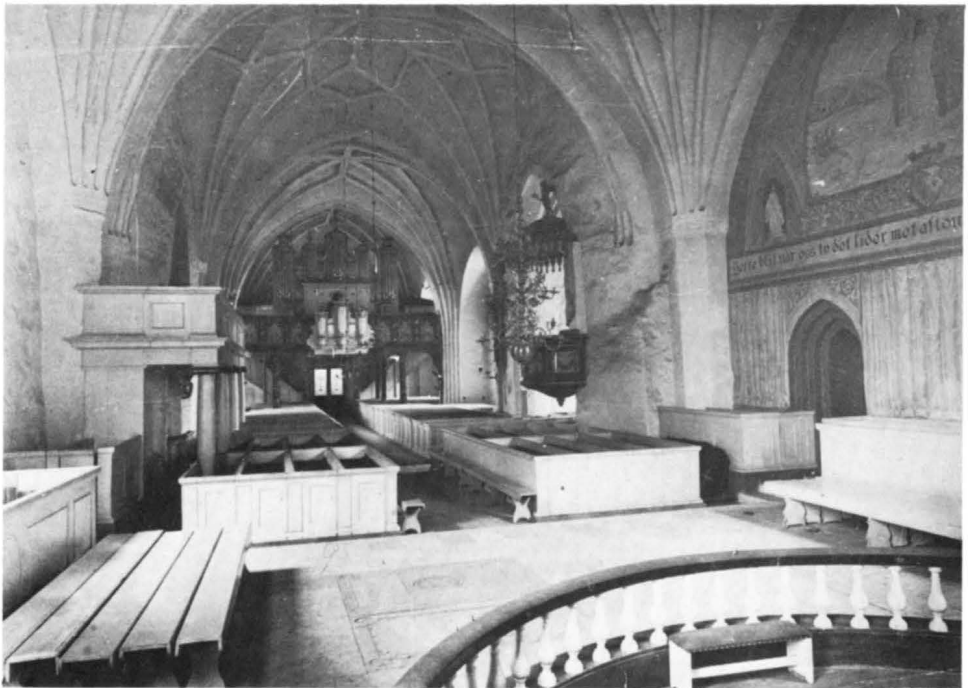

Fig 66. Interiör av norra korsarmen. Till höger anas nischen efter den rivna absiden. Foto 1983.

Interior of the north transept. The niche left by the demolished apse can just be made out to the right.

Fig 67. Interiör av sakristian. Foto 1983.

Interior of the vestry.

Fig 65, t v. Interiör av södra korsarmen. Runt fönstret till vänster syns nischen efter den rivna absiden. Foto 1983.

Left. Interior of the south transept. The niche left by the demolished apse can be seen round the window to the left.

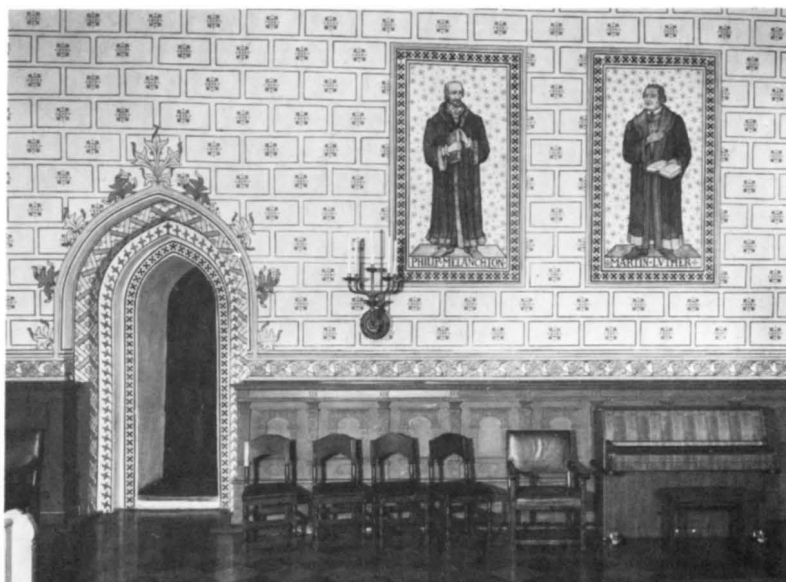

Fig 68, t h. Norra korväggen med sakristieportalen och Carl Wilhelm Pettersons porträtt av Melanchthon och Luther från 1904. Foto 1983.

Right. North wall of the chancel, showing the vestry portal and Carl Wilhelm Pettersson's portraits of Melanchthon and Luther (1904).

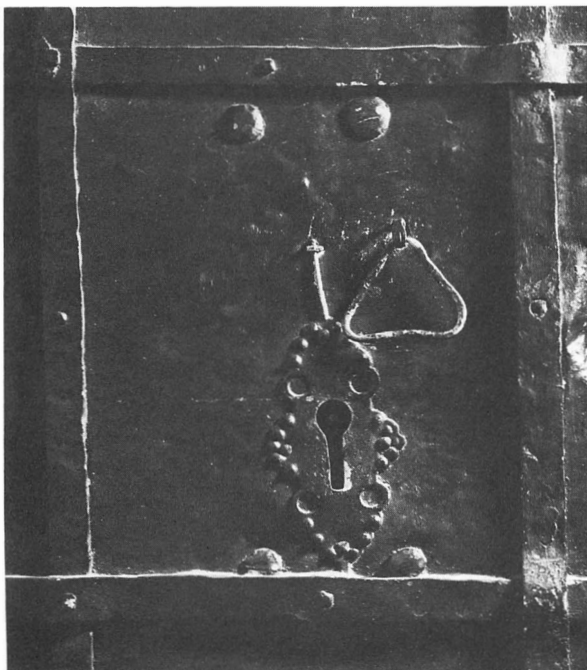

Fig 69. Detalj av sakristians järnbeslagna dörr. Foto 1983.

Detail of the iron-bound vestry door.

Fig 71. Medeltida väggnisch i korsmitten invid öppningen in mot norra korsarmen. Foto 1983.

Medieval niche in the crossing, near the opening to the north transept.

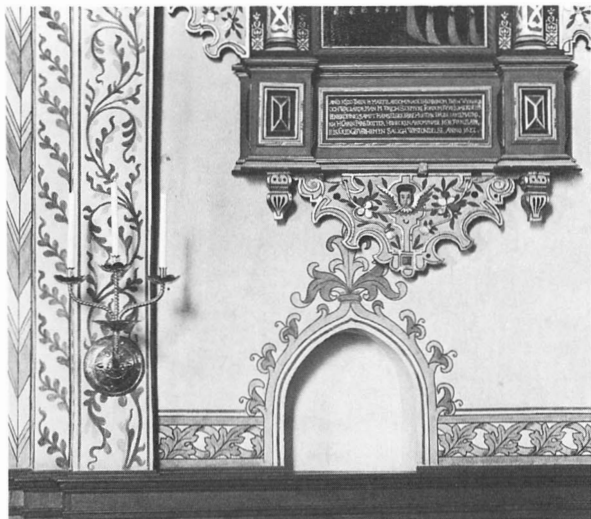

Fig 70. Gubbhuvud i sakristians valv. Den ornamentala målningen har utförts av Carl Wilhelm Pettersson. Foto 1983.

Sculptured human head in the vestry vaulting. The ornamental painting is by Carl Wilhelm Pettersson.

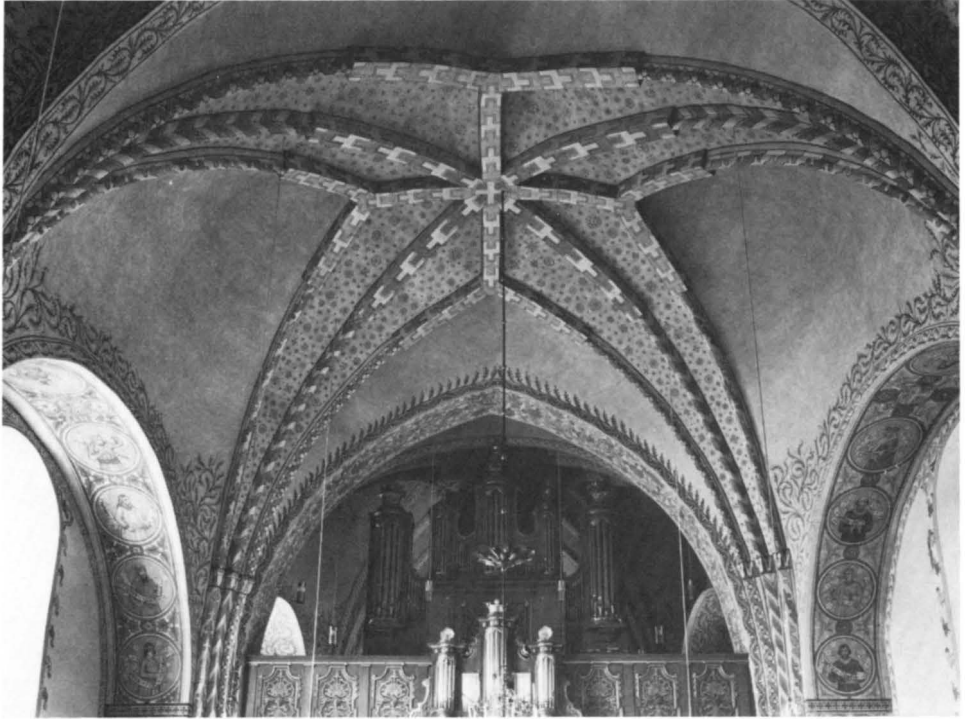
ribborna har halvtstens bredd utom i hjässan, där de är något bredare.

Södra korsarmens stjärnvalv har ribbor enbart i halvtstens bredd, men är i övrigt utformat som valvet i norr. Bågen mot korsmitten är dock extra kraftig, cirka 140 cm tjock.

Koret och korsmitten (fig 73, 74) har välvt samtidigt. I koret och koravslutningen vilar valven på enkelt avfasade valvpilastrar, men i korsmitten saknas pilastrar, trots att valvet där är sekundärt i förhållande till murarna. Av oregelbundenheter i murverket att döma vilar korsmittens valv direkt på gråstensmurverk, och något ytterligare stöd har inte behövts.

Koravslutningens valv är ett halvt stjärnvalv, medan korvalvet har fått den rikaste utformningen, ett sturevalv med ett intrikat ribbmönster. I korsmitten har valvet formen av ett ordinärt sturevalv, dvs ett stjärnvalv med en inskriven fyrklöverformad stjärna. Karakteristiskt för valven i kor och korsmitt är de dekorativa figurer, »gubbar», som utförts i tegel och puts (fig 75). Den inre stjärnan i dessa valv bärs nämligen i alla fyra väderstrecken av sådana gubbar, som står på sköld- och gördelbågarna och vars armar bildar en direkt fortsättning på valvribborna. Ansiktsmasker i puts finns överallt där ribborna skär varandra, vid en del av valvanfängen samt över bågen in mot södra korsarmen. Gubbar fanns tidigare även i koravslutningens

Fig 72. Långhuset välvdes på 1400-talet med två stjärnvalv. Det västligaste valvet döljs bakom orgelfasadens. Den ornamentala målningen härrör från 1903–04. Foto 1983.

The nave acquired two stellar vaults in the 15th century. The westernmost vault is only partly visible. The decorative painting dates from 1903–04.

valv (fig 63), men höggs bort vid restaureringen 1903–04. Sannolikt har också ansiktsmasker avlägsnats.

Vårfrukyrkans valv har uppmärksamats av professor Erik Lundberg, som i olika sammanhang framhållit deras höga kvalitet, bla i sitt restaureringsprogram 1955. Där skriver han följande:

»Ifrågavarande valv (=valven i långhuset och korsarmarna) kunna med skäl göra anspråk på en rangställning i svensk arkitekturhistoria. Endast sällan har sengotikens inledningsskede hos oss manifesterat sig med så nyansrika valvformer. Stjärnmönstret i ribbstommen tecknar sig i en smal sammanhållen stjärna och ribborna själva ha smäcker profiler till större delen av sin sträckning, medan de däremot i hjässpartierna visa breda rätvinkliga sektioner. Man har på detta sätt uppnått en verkan av stigande stänglar, vilka svikta en aning under 'blomkalkens' tyngd; samtidigt som hela hjässpartiet håller samman i sin rumsomslutande substansiella kupning . . . Om de äldre valven i kyrkan representera tidig sengotik så utgöra korvalven exempel på den nationella uppsvenska byggnadskonst, som florerade från tiden närmast efter slaget vid Brunkeberg och långt in på reformationstiden (1470–ca

1550). Denna valvbyggnadskonst, vilken synes ha blivit introducerad genom en utländsk mästare i vissa sidobyggen i Västerås domkyrka, kännetecknas av rika och invecklade dubbla stjärnmönster i ribbnätet. Man har i Mälardalen och i Norrland fattat smak för denna art av valvslagning. En folklig arkitekturriktning har utbildats med dessa stjärnvalv såsom specialitet. Olika lokalskolor kunna urskiljas, mera eller mindre allmogemässiga. Bland dessa lokalskolors arbeten finnas några som kunna göra anspråk på att räknas till den svenska arkitekturens klenoder. Och detta gäller förvisso välvningen i Enköping, byggda (sic!) av Anders Murmästare.

Dessa stora vackert kupiga stjärnvalv omspanna rummet med en djärvhet och en smidig elasticitet, som väcker den allra största beundran. Betänk att valvkapporna äro blott 15 cm tjocka ('halvstensvalv')! Te sig långhusets och korsarmarnas valvribbor såsom en aning sviktande blomstänglar så frammanar korets ribbstomme föreställningen om ett jämnt fördelat rutnät, som 'spänner ryggen i brygga' över rummet.»

1706 betalades 2 daler kopparmynt till »Oloff muurmästare för dhet han lagade kyrckiohwalfwet» (räk).

Fig 73. Valven i koret och koravslutningen från 1400-talets slut, sedda mot öster. Ribbnätet bärs av skulpturalt utformade gubbar, en i varje väderstreck (jfr fig 75). Den rika målningsskruden utfördes av Carl Wilhelm Pettersson 1903–04. Foto 1983.

The vaults of the chancel, dating from the closing years of the 15th century. The intersecting rib structure is supported by sculptured human figures, one at each point of the compass (cf Fig 75). The lavish decoration was painted by Carl Wilhelm Pettersson in 1903–04.

Fig 74. Korsmittens valv, sett mot väster. Valvet är samtida med korets valv och är också försett med gubbar. Foto 1983.

The vault of the crossing, looking west. This vault is contemporary with the chancel vaulting and is also decorated with sculptured human figures.

Kalkmålningar

Vårfrukyrkans väggar och valv är rikt smyckade med målningar, utförda av Carl Wilhelm Pettersson i samband med restaureringen 1903–04. Ett fåtal kalkmål-

ningar från senmedeltiden finns också och har delvis inkomponerats i den senare målningssviten.

En målad marmorering, troligen från 1700-talet, har

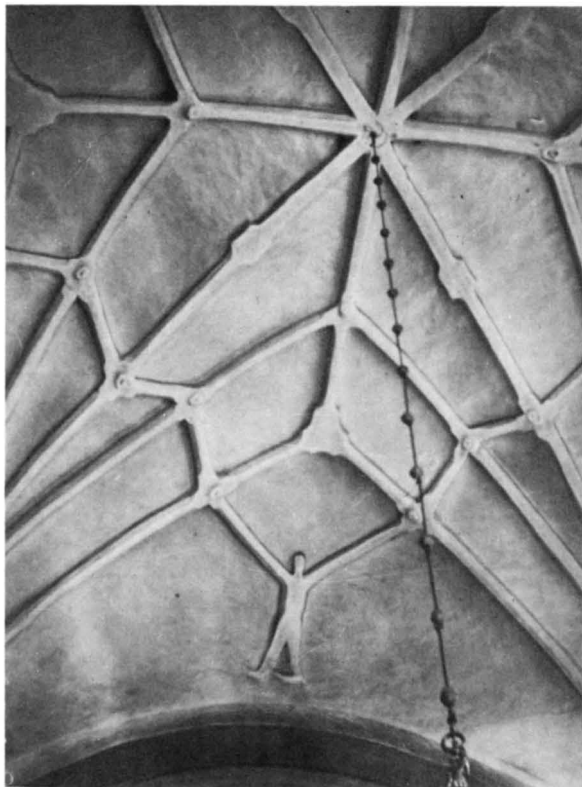

Fig 75. Korvalvet före 1903–04 års restaurering. Lagg märke till ansiktsmaskerna på ribbornas skärningspunkter. Foto ATA.

The chancel vaulting before the restoration in 1903–04. Notice the human masks at the points where the ribs intersect.

funnits på korets östvägg. På 1890-talet målades en figurscen på korets nordvägg, men har senare utplånats.

Medeltida målningar

De bevarade medeltida målningarna finns dels på valvpilastrarna i långhusets nordöstra och sydöstra hörn (ovanför de forna sidoaltarena), dels på gubbar och ansiktsmasker i korets och korsmittens valv. Målningarna framtogs och konserverades av Carl Wilhelm Pettersson 1903, och vid hans egen dekorerings av kyrkan påbättrades valvmålningarna, varför det är svårt att urskilja vad som är ursprungligt och vad som är sekundärt. Målningarna rengjordes vid den senaste restaureringen av konservator Lars Göthberg.

Långhuset: – 1. Stående krönt helgon, S Ursula? (på nordöstra valvpilasterns västra sida). Runt helgonet

löper en ram, prydd av krabbor och målad i brunrött (fig 76). Bakgrunden har strödda treflikiga blad i ljusgrönt och brunrött. Helgonet är iklätt en ljus livklädnad och har en ljusgrön mantel, som hålls ihop i halsen av ett spänne och som helgonet samlat upp i sin högra hand. I den vänstra handen syns attributet, en pil med trubbigt huvud. Helgonet håller sitt huvud lätt lutat och har en stor krona med tre eklövsformade ståndare. Håret är kammat i en pageliknande frisy. Varken frisyren eller klädedräkten utsäger klart om målningen föreställer ett manligt eller ett kvinnligt helgon.⁴⁰ – 2. Smärtomannen (på sydöstra valvpilasterns västra sida). Inom en brunröd ram liknande den i nr 1 och mot en bakgrund översållad med små enkla blommor i samma färg framställs Kristus stående med händerna lyfta och huvudet lätt lutat (fig 78). Ur de fem såren strömmar blodet och samlas upp i en kalk av en knäböjande ängel. Kristus är iförd ett vitt ländkläde och har en korsgloria med dekorativt utformade korsändar i vitt och rött. Runt pannan har han en stiliserad törnekrona – utformad som ett tjockt rep med knutar – i blekgrönt. Håret faller långt och böljande över axlarna, medan skägget är förhållandevis kort. Ängeln har en tygrik grön klädnad, som nedtill faller ut i en kaskad av små brutna veck.

Korsmitten: – 3. Konsekrationskors på södra väggen, intill sydvästra valvsvickeln. Korset har slagits med passare och korsändarna har indelats i fält i omväxlande vitt och rött. Målningen togs fram och konserverades av konservator Lars Göthberg vid den senaste restaureringen. – 4. Biskopshuvud, målat på ett i puts modellerat gubbansikte över bågöppningen in till södra korsarmen (fig 87). Förutom markerade anletsdrag har huvudet en grön mitra med nedhängande band samt en ornerad krage. Målningen har bättrats på av Pettersson. – 5–8. Stående valvgubbar ovanför sköldmurarna (fig 74), alla med utbredda armar och vidbrättade hattar. Målningarna har fyllts i av Pettersson, men gör ett tämligen genuint intryck. Ovanför var och en av de fyra gubbarna har det angränsande valvfältet en enkel dekor av utströdda stjärnor, kryss och rundlar i brunrött. Denna dekor har en helt annan karaktär än Petterssons rikt varierade målningar och kan därför antas vara medeltida. Något motstycke finns inte i korvalvet. Den östra gubben (nr 5) är iförd en kort röd jacka med hatt och hosor i blågrönt, medan den södra (nr 6) har en lång röd rock, sammanhållen av ett bälte, samt en bredbrättad röd hatt, krönt av en rad kulor. Den västra figuren (nr 7) är klädd i en öppen blå rock över röd väst och blågröna byxor. På huvudet har han en blågrön hatt. Den originellaste utformningen har

dock den norra gubben (nr 8) fått, som också bevarat mest av den medeltida bemålningen. Han är iförd en tvåfärgad, gycklarliknande kostym i rött och blågrönt med åtsittande hosor och långa snibbskor med sporrar (fig 81). På bröstet har han en stor, mönstrad medaljong och på huvudet en röd, bredbrättad hatt, prydd med bjällror eller kulor. Hatten kröns av ett stiliserat träd i rött och grönt, i vilket sitter två fåglar. Från en rem vid midjan hänger en pung och bredvid den är en sax målad. På gubbens andra sida avbildas ett armborst med en ekorrpil.

Koret: – 9–10. I korvalvet finns två ansiktsmasker, som vid den senaste restaureringen helt befriades från senare övermålning av konservator Lars Göthberg (fig 80). Den sydvästra (nr 9) är iförd en krona med tre klöverbladsformade ståndare. Under det skäggyrddans ansiktet är en veckad krage markerad. Det nordvästra

Fig 76. S Ursula (?), kalkmålning från 1400-talets senare del eller 1500-talets början på valvpilastern i långhusets nordöstra hörn. Målningen togs fram och restaurerades av Carl Wilhelm Pettersson 1903–04 (jfr fig 77). Foto 1983.

St Ursula (?), late 15th or early 16th-century mural in the north-east corner of the nave. Uncovered and restored by Carl Wilhelm Pettersson, 1903–04 (cf Fig 77).

huvudet (nr 10) har en liknande bemålning. Färgerna är blekgrönt och svagt rött. Pettersson har målat ansikten överallt där ribbor möts i valvet, men dessa kan inte i något fall visas vara medeltida. Måhända döljer sig dock enkla målningar även under dessa. Samma antagande kan göras beträffande två konsolhuvuden i puts, som finns i koravslutningen och som är något större än de övriga ansiktsmaskerna. Pettersson har försett dessa med anletsdrag, hår, skägg och grön klädnad. – 11–14. Stående valvgubbar över sköldbågarna i korvalvet (fig 73, 85). Den östra gubben (nr 11) är utförd i halvfigur och klädd i röd jacka med vit krage samt bredbrättad grön hatt med röda prydnader. Figuren i söder (nr 12) har en röd rock med midjebälte, gröna hosor och snibbiga skor. På huvudet bär han en grön mössa med uppvikta brätten, kantad av röda bollar. Den västra valvgubben (nr 13) är liksom nr 11 utförd i

Fig 77. Kalkmålningen i fig 76 efter framtagandet. Foto C W Pettersson. ATA.

The mural in Fig 76 after it had been uncovered.

halvfigur. Han är iförd en mörk jacka med vit krage och en bred grön mössa med vågig kant. Gubben i norr (nr 14) har målats med blågrön rock med midjebälte samt hatt och hosor i rött. Skorna är snibbiga.

Sakristian: – 15. Gubbhuvudet i valvet har bemålning i grått och rött, med anletsdrag, hår och skägg markerade samt mössa och krage antydda.

De medeltida målningarna i Vårfrukyrkan är svåra att närmare analysera på grund av den övermålning de utsatts för. De båda figurscenerna i långhuset är dock knappast förvanskade, att döma av foton från framtagandet (fig 77, 79). Dessa målningar kan på grund av sin placering antas tillhöra en tidigare period än målningarna i koret och korsmitten, eftersom valven i långhuset är äldre. Det är dock svårt att precisera dateringen. Helgonet har en höggotisk karaktär, me-

Fig 78. Smärtomannen, kalkmålning från 1400-talets senare del eller 1500-talets början på valvpilastern i långhusets syd-östra hörn. Målningen framtagen och restaurerad av Carl Wilhelm Pettersson (jfr fig 79). Foto 1983.

The Man of Sorrows, late 15th or early 16th-century mural in the south-east corner of the nave. Uncovered and restored by Carl Wilhelm Pettersson (cf Fig 79).

dan utformningen av Kristi ländkläde liksom ängelns knittrigt veckade klädnad tyder på att de båda figurscenerna utförts under 1400-talets senare del eller vid 1500-talets början.⁴¹ En liknande datering får även valvgubbarna, som dock bör ha tillkommit efter 1489⁴² (se kyrkans byggnadshistoria).

Det förefaller egendomligt att en så stor och rik kyrka som Vårfrukyrkan inte haft fler medeltida målningar än de nyss beskrivna. Redan 1882, i nyvaknat antikvariskt intresse, undersökte man putsen inne i kyrkan, dock utan att finna några äldre målningar.⁴³ Tio år senare bad man riksantikvarien om ett utlåtande, eftersom man ville låta dekorera kyrkan. Något svar har inte bevarats, men korets nordvägg dekorerades strax därefter, så tydligen påträffade man inte heller nu några medeltidsmålningar. Inför den stora

Fig 79. Kalkmålningen i fig 78 efter framtagandet. Foto C W Pettersson. ATA.

The mural in Fig 78 after it had been uncovered.

Fig 80 a-b. Medeltida bemålning på två ansiktsmasker i korvalvet, framtagna av konservator Lars Göthberg vid restaureringen 1974-75. Foto 1983.

Mediaeval paintwork on two human masks in the chancel vaulting, uncovered by Lars Göthberg, conservator, during the 1974-75 restoration.

Fig 81, th. Den norra figuren i korsmittens valv. Gubbens bemålning är till stor del medeltida, men har bättrats på av Carl Wilhelm Pettersson vid restaureringen 1903-04. Foto Lars Göthberg 1974.

Right. The north human figure in the vault of the crossing. Most of the paintwork on the figure is mediaeval, though it was touched up by Carl Wilhelm Pettersson during the 1903-04 restoration.

restaureringen 1903–04 undersöktes murarna återigen på jakt efter äldre målningar. Undersökningen gjordes av byggmästare J A Eklund, som knackade bort ett tjugotal kalklager på »hvalfstrålar, hvalfkupor och hvalfbågar samt å flera mera framstående väggpartier». ⁴⁴ Den enda medeltida målning Eklund fann var den med rött tecknade mitran till biskopshuvudet (nr 4).

1914 skrev Carl Wilhelm Pettersson en kort redogörelse för sina arbeten i Vårfrukyrkan och nämner hur han inspirerats av »några få fragment efter målningar i äldre delen af kyrkan . . . Dessa gamla målningsfragment äro bibehållna, men något restaurerade, bland annat å vestra kvadratens södra sidopelare – 'Kristus blödande ur de fem såren' –, och å den motsatta pelaren åt norr Sta Ursula. I mellersta kvadratens hvalf som är inslaget på 1500-talet? är vid strålarnas avslutning figurer utförda i puts och målade, hvilken målning konserverades. I korhvalfvets rika strålsystem förekom äfven en del murade och målade 'gubbhuvuden' hvilka bibehöllos oförändrade» (ATA).

Fig 82. Målning på norra korväggen av Gösta Sandqvist 1892, övermålad vid restaureringen 1903–04. Foto ATA.

Mural on the north chancel wall by Gösta Sandqvist (1892), painted over at the 1903–04 restoration.

En medeltida målad dekor har dock troligen funnits i valven. På Petterssons eget foto av S Ursula (fig 77) syns att sprången på långhusets nordöstra valvpilaster varit bemålade med olika geometriska mönster. Tydligt är det framför allt dessa fragment Pettersson inspirerats av och vidareutvecklat i sin egen dekoration av kyrkan.

Vid den senaste restaureringen togs provytor upp i norra korsarmen, men ingen medeltida målning påträffades.

Efterreformatoriska målningar

Vid byggmästare Eklunds undersökning 1903 påträffades också svartgrå färg på valvstrålarna i norra korsarmen samt en marmorering i svart och grått på korets fondvägg, vilka inte längre är synliga. Den senare bemålningen tillkom troligen vid 1700-talets slut i samband med att altarpuppans sattes upp.

Hela norra korväggen dekorerades 1892 av Gösta Sandqvist (*Eriksson 1903*, s 19), där den övre, halvrunda delen av väggfältet återgav Kristi vandring till Emmaus (fig 82). Scenen flankerades av två stående figurer och under löpte texten »Herre blif när oss ty det lider mot aftonen och dagen är förliden. Luc. 24: 29». Den nedre delen av väggen var prydd med en draperimålning. Utsmyckningen var svårt skadad redan vid sekelskiftet och målades över vid restaureringen 1903–04.

Carl Wilhelm Petterssons målningar

Vårfrukyrkans väggar och valv är till största delen täckta av målningar, utförda vid restaureringen 1903–04 av Carl Wilhelm Pettersson. ⁴⁵ Medhjälpare var bla målarmästare C Forsslund, Stockholm, som enligt inskrift målade »ornamentiken i hvalfvat». Pettersson hade samarbetat med olika arkitekter och restaurerat målningar i flera medeltida kyrkor innan han kom till Vårfrukyrkan. Tydligt är att han samlat ett stort förråd av dekorativa former och stor erfarenhet av medeltida uttrycksätt, vilket nu kom honom väl till pass. Både som prov på Carl Wilhelm Petterssons skicklighet och på sekelskiftets historieromantiska måleri är Vårfrukyrkan idag enastående. Målningarna rengjordes av konservator Lars Göthberg 1974–75, varvid ett orört fält lämnades i sydvästra delen av korvalvet.

Fig 83 a-b. Konsolhuvuden i koravslutningen, dekorerade av Carl Wilhelm Pettersson. Foto 1983.

Brackets in the form of human heads in the east end of the chancel, decorated by Carl Wilhelm Pettersson.

Målningsskruden kännetecknas av mjuka pastellfärger och en rik formvariation. Till största delen består utsmyckningen av olika sorters ornament och bladslingor, men även figurer och språkband förekommer. Pettersson har till övervägande del använt sig av former med senmedeltida karaktär, och om medeltidens »horror vacui» (rädsla för tomrummet) minner framför allt målningarna i koret, där varje yta i väggar och valv dekorerats.

I hela kyrkan löper i fönsterhöjd en målad bladbård i rött och grönt, och fönster och dörrar har en målad omfattning i blekgrönt, prydd med röda och/eller gula flikiga blad. Valvbågar och valvribbor följs av bladslingor eller ornamentband av medeltida typ. I koravslutningen är väggarna täckta av kvadermålning, som avslutas uppåt av en ornamentbård.

Koret. Koravslutningens valvstjärna är fylld av humleslingor i blekblått och rosa, och de båda medeltida konsolhuvuden som bär valvribborna har dekorerats som skäggpnydda byster (fig 83). I de tre valvfälten

ovanför fönstren finns figurframställningar mot en ljusblå, stjärnbeströdd bakgrund. I det mellersta framställs Kristus som världsdomare, flankerad av två änglar samt bokstäverna alfa och omega (det senare upp- och nedvänt). Kristus är iförd en blå klädnad och röd mantel, och gloriol och bokstäver är belagda med bladguld. I de båda andra fälten sitter apostlarna Petrus och Paulus, i grön livklädnad och röd mantel respektive röd klädnad och grön mantel (fig 84).

På gördelbågen mellan de båda korvalven finns ett språkband med texten »Halleluja Lofsjungan Gud i Hans helgedom Lofsjungan Honom i Hans makts fäste Lofsjungan Herran för Hans väldiga gerningar Lofsjungan Honom efter Hans stora härlighet». På korvalvets södra sköldbåge står texten »Godt är att tacka Herran och att lofsjunga Ditt namn Du Allahögste att om morgonen förkunna Din nåd om aftonen Din trofasthet Ps 92 2 3». Den västra bågen har texten »Ty Herran är god och evig är Hans nåd från slägte till slägte Hans trofasthet Ps 100 v 5». På motsvarande

Fig 84. Carl Wilhelm Petterssons målningar i koravslutningen. Foto 1983.

Murals by Carl Wilhelm Pettersson in the east end of the chancel.

ställe i norr står »Lofven Herran alla folk Prisen Honom alla jordens släkten Ty Hans nåd är mäktig öfver oss Och Herrans sanning varar i evighet Halleluja Ps 117».

Korets stjärnvalv (fig 73) är prytt med slingor i grönt och rött samt med stjärnblommor mot gul bakgrund. I valvhjässan är åtta änglar målade i rosa och blekgrönt

mot gul bakgrund, och de håller språkband med texten »Helig helig helig är Herren Gud allsmäktig som var och som är och som komma skall». I hjässmitten är ett gudsöga målat. Över sköldbågarna i söder och norr – och flankerande de medeltida valvgubbarna som påbättrats av Pettersson – är evangelisterna framställda med sina attribut. I söder sitter Matteus i röd mantel

Fig 85. Målningarna på norra korväggen och i valvet ovanför. Foto 1983.

The murals on the north chancel wall and on the vaulting above it.

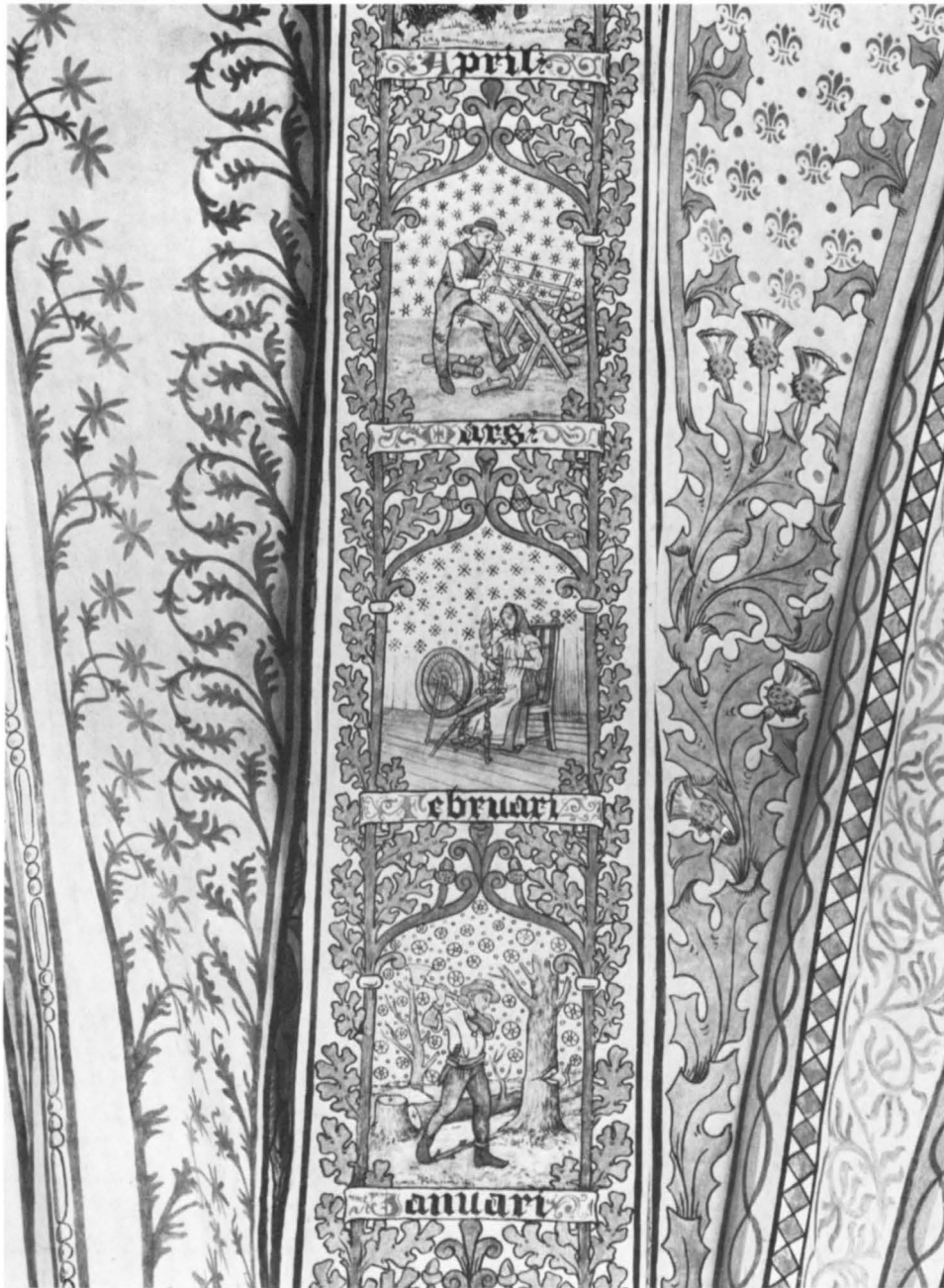

Fig 86. Månadsbilder på gördelbågen mellan koret och korsmitten. Foto 1983.

Images of the months on the transverse arch between the chancel and the crossing.

Fig 87. Gördelbågen mellan korsmitten och södra korsarmen. Ovanför bågen en medeltida ansiktsmask. Foto 1983.

The transverse arch between the crossing and the south transept. Above the arch, a mediaeval human mask.

tillsammans med en ängel och Markus i grön mantel med sitt lejon, och i norr Lukas i blått med sin ox och Johannes i röd mantel med örnen (fig 85). Alla figurer har glorioer belagda med bladguld.

På korets norra vägg finns målningar av Philip Melanchthon och Martin Luther, som avbildas stående i helfigur inom mönstrade ramar (fig 68). Den skäggige Melanchthon bär en stor röd bibel och är klädd i en

pälsbrämrad mörk kappa, medan Luther håller en uppslagen bok och har en stor krage på sin rock. Den övre delen av det norra väggfältet upptas av en mandorla med Maria i grön klädnad och röd mantel, stående med Jesusbarnet mot en slingermönstrad, blekblå bakgrund (fig 85). Resten av väggfältet är fyllt av stora, frodiga bladslingor och bladrossetter av renässanskaraktär, utförda i bla ljusgrönt, rosa och blekblått.

På korets södra vägg och inom mönstrade ramar framställs Olaus Petri, bärande en bok och iklädd en mörk kappa med grönt foder samt röd mössa, och Laurentius Petri, skäggig i brun kappa med röd krage och även han bärande en bok. Övre delen av väggfältet är fyllt av kraftiga bladslingor i ljusgrönt, rött och gult, i vilka två blekblå sköldar med kristusmonogram är infällda.

Undersidan av gördelbågen mellan korets och korsmitten valv är prydd med månadsbilder, insatta i en vegetativ ornamentik i huvudsakligen grönt (fig 86). Längst ned i norr står sentensen »Vinnlägger eder att sköta det edert är och arbeta med edra händer att i vandren ärbart inför dem som utantill äro», och därövanför vidtar månaden januari, som symboliseras av en skogshuggare. Scenerna avslutas i södra delen av bågen av ett brödbak, som representerar december. Därunder står texten »Vårt lif varar i sjuttio högst åttio år och då det bäst varit hafver så hafver det möda och arbete varit».

Korsmitten. Fälten i själva valvstjärnan är fyllda av bladslingor i rött eller grönt, och i hjässan är åtta änglar målade mot omväxlande rosa och blekblå bakgrund (fig 74). Änglarna håller språkband med följande texter (lästa medsols med början i öster): »Saliga äro de som lida förföljelse för rättvisans skull ty dem hörer himmelriket till», »Saliga äro de andeliga fattiga ty himmelriket hörer dem till», »Saliga äro de bedröfvade ty de skola få hugsvalelse», »Saliga äro de saktmodiga ty de skola besitta jorden», »Saliga äro de barmhertiga ty dem skall ske barmhertighet», »Saliga äro de som hungra och törsta efter rättfärdigheten ty de skola blifva mättade», »Saliga äro de renhertade ty de skola se Gud», »Saliga äro de fridsamma ty de skola kallas Guds barn».

Bågarna in mot korsarmarna har på undersidan frodiga bladslingor i rosa, ljusgrönt, blekblått och gult. På den norra bågen finns ett språkband med texten »Saliga äro de som höra Guds ord och gömma det» och på den södra »Varer ordets görare och icke allenast hö-

Fig 88 a–b. Gustav Vasa och Gustav II Adolf, målade av Carl Wilhelm Pettersson i bågöppningen in till södra korsarmen. Foto 1983.

Gustav Vasa and Gustavus Adolphus, painted by Carl Wilhelm Pettersson over the arch to the south transept.

rare, bedragande eder sjelfva». I den breda södra bågöppningen finns också framställningar av Gustav Vasa (i öster) och Gustav II Adolf (i väster), målade i helfigur och i tidstypiska dräkter, stående mot en schablonmönstrad bakgrund (fig 88).

Korsarmarna. Den norra korsarmens valvribbor är dekorerade med geometriska mönster i mörkrött och gult samt bladstavar i ljusgrönt och gult (fig 66). I själva valvstjärnan finns tunna bladslingor i rött och grönt, och i de övriga valvfälten finns språkband samt kraftiga bladslingor i olika pastellfärger. Den östra valvkappan har ett korsbärande lamm samt texten »Se Guds lamm som borttager världens synder». I söder står »En dag i dina gårdar är bättre än eljes tusende. Ps. 84: 11», och i väster »Genom Hans sår blefvo vi helade» tillsammans med en framställning av Pelikanen som matar sina ungar med sitt eget blod. I norr lyder texten: »Jag vill hellre vakta dörren i min Guds hus än dväljas i de ogudaktigas hyddor. Ps. 84: 11.»

Valvribborna i den södra korsarmen har också geo-

metriska dekor (i rött och gult) och bladstavar (i grönt och rosa), medan fälten i själva valvstjärnan är beströdda med enkla stjärnor. Valvkapporna i övrigt fylls av frodiga bladslingor i blå ljusgrönt och rosa, i vilka inkomponerats personifikationer av dygderna Fortitudo (i öster), Justitia, Temperantia och Caritas (fig 65).

Långhuset. I långhusets östra travé är de båda sköldbågarna i norr och söder på undersidan dekorerade med målningar av profeterna, insatta i runda medaljonger mot blekblå bakgrund och hållande språkband med sina namn. I den norra bågen framställs Jesaja, Jeremias, Hesekiel, Daniel, Hosea, Joel, Amos och Obadja (stavningen normaliserad) samt i bågens hjässas texten »Vi hafve ett fast profetiskt ord och I gören väl om I akten deruppå». Den södra bågen har profeterna Jona, Mika, Nahum, Habackuk, Sefanja, Haggai, Sakarja och Malaki samt texten »Salig är den som hörer och bevarer profetians ord».

Det östra långhusvalvet har på valvribborna en geo-

metriserande dekor i rött och grönt. Det är troligt att Pettersson här delvis har rekonstruerat en ursprunglig bemålning (fig 72, jfr fig 77). Fälten i valvstjärnan är fylld av enkla ornament i rött, som imiterar den troligtvis medeltida målningen ovanför valvgubbarna i korsmittens valv. I valvsvicklarna finns akantusblad.

Gördelbågen mellan de båda långhusvalven är dekorerad med kraftiga bladslingor, som bildar medaljonger runt framställningar av de visa och de fåvitska jungfrurna (fig 89). I hjässans mitt finns ett språkband med texten »Vaken ty I veten icke stunden då menniskosonen kommer».

Sköldbågarna i det västra långhusvalvet pryds av bladslingor i rött och grönt, och liknande slingor finns i valvhjässan. Valvribborna har en dekor av enkla ornament i rött och grönt.

Sakristian. I sakristievalvet har Pettersson lämnat valvribborna odekorerade, medan fälten i hjässan fyllts med bladslingor, stiliserade rosor och bladknoppar i

rött, grönt och gult (fig 70). Sköldbågarna följs av ett ornamentband i rött.

Vapenhuset. Runt fönster och dörrar löper bladbårder och i valvhjässan finns en målad bladrosett.

Arkitekt Fredrik Falkenbergs (se not 64) restaureringsförslag från år 1900 tog inte upp dekorerad av väggar och valv, utan föreslog i stället att kyrkan – om inga äldre målningar påträffades – skulle bibehållas vitlimmad, »blott med någon färgdekoration å hvalfstrålarnes knutpunkter och andra ställen». Till detta gjorde Falkenberg en idéskiss (fig 110) som visades för kyrkostämman, vilken skulle följas, »dock så att ko-rets hvalf, väggfältet å sakristiemuren (som borde om-målas med hållbarare färg) samt några andra ställen å hvalf och väggar skulle, liksom fönsternischerna, dekoreras mera fylligt och att vi [= Falkenberg och Pettersson] framdeles skulle närmare bestämma detaljerna ...» (brev från Fredrik Falkenberg 5 maj 1903). Valvmålningarna utfördes under sommaren 1903.

Fig 89 a-b. De visa och de fåvitska jungfrurna, målning på gördelbågen mellan de båda långhusvalven. Foto 1983.

The Foolish and Wise virgins, murals on the transverse arch between the two vaults of the nave.

Fig 90 a–b. Delar av arbetsstyrkan vid Vårfrukyrkans dekoreringsarbete 1903–04. Foto K R Forslund 1904. K-byråns arkiv, ATA. – Arbetsstyrkan vid restaureringen av kalkmålningarna 1974–75. I mitten Claes Knape, Ingrid Hemgren och Lars Göthberg.

Some of the workers decorating Vårfrukyrkan in 1903–04. — Workers restoring the murals in 1974–75.

Väggmålningarna tillkom dock först senare och var inte planerade från början. Sedan ledningen av restaureringen övertagits av byggmästare J A Eklund, ansåg denne att, eftersom Pettersson »nedlagt så mycket och gediget arbete å kyrkans hvalf, . . . dessa med nödvändighet fordra att äfven väggarne förses med målningar» (brev från J A Eklund 1 oktober 1903). Enskilda församlingsmedlemmar erbjöd sig då att bekosta nya målningar, och Pettersson gjorde ett förslag, som tog upp scener ur Kristi barndomshistoria (Bebådelsen, Herdarnas tillbedjan, Kristus frambäres i templet, Kristi dop samt Kristi förklaring) samt apostlar i koret, i södra korsarmen Den barmhärtige samariten och i själva bågöppningen Luther och Melanchthon. I norra korsarmen skulle Den förlorade sonen samt Kristus

välsignar barnen målas, och långhusets väggar skulle prydas av fyra gammaltestamentliga figurer.

Överintendentensämbetet lät emellertid arkitekt Agi Lindegren⁴⁶ utarbeta ett nytt förslag till dekoreringsarbete av väggarna, vilket godkändes 3 juni 1904. Luther och Melanchthon kom på detta sätt att hamna i koret, tillsammans med Olaus och Laurentius Petri. Lindegrens förslag nämnde dock inte Gustav Vasa och Gustav II Adolf, vilka tillsammans med de övriga figurerna visar att bildprogrammet var uppgett för att hedra reformationens förgrundsgestalter.⁴⁷

Carl Wilhelm Pettersson lämnade 1914 en redogörelse för sina arbeten i Vårfrukyrkan (ATA), av vilken man kan få intrycket att det var han som bestämde bildprogrammet: »Hvalf och väggmålningar. Nya

kalkmålningar anbringades, dock ej efter något förut uppgjort förslag, ty den arkitekt som skulle uppgöra det hade inget färdigt, jag anmodades att börja måla ändå, och med ledning af några få fragment efter målningar i äldre delen af kyrkan försigick detta.» Troligen ville han framhäva att varken Falkenberg eller Lindgren hade gjort kartonger till målningarna, utan att han själv stod för utformningen av dessa.⁴⁸

Kommittén för 1903–04 års restaurering ansåg att kyrkan hade blivit enastående vacker, men hos senare generationer har åsikterna om Petterssons målningar gått vitt isär. I ett restaureringsprogram från 1955 hävdade professor Erik Lundberg att de borde avlägsnas, eftersom de enligt hans mening förtog intrycket av valvarkitekturen och dessutom rörde en »rent upprörande diletantmässighet ifråga om figurteckning och figurkomposition».

Eftersom målningarna med tiden blivit svårt nedsmutsade, kom saken att ställas på sin spets i samband med förberedelserna för den senaste restaureringen av kyrkan. Vid en besiktning 1965 av konservator Sven Dalén framgick det att bindemedlet i färgen delvis hade förintats. En rengöring skulle därför innebära att färgen fläckvis försvann och måste kompletteras, vilket

skulle medföra extra kostnader. Detta bekräftades 1970, då målningarna i sakristievalvet rengjordes av konservator Gösta Lindström.

Den ekonomiska aspekten samt en allmän misstro mot tidigt 1900-talsmåleri, vilken delvis också delades av de antikvariska myndigheterna, såg länge ut att avgöra målningarnas öde. En opinion för målningarnas bevarande växte sig dock allt starkare, och 1973 beslöts att målningarna skulle restaureras. Svårigheten att uppskatta kostnaden för detta visas av de begärda offerterna – konservator Gösta Lindström uppskattade kostnaden till 250 000 kr och Lars Göthberg till 93 000 kr.

Uppdraget gick till konservator Göthberg, som tillsammans med en arbetsstyrka på 3–6 personer och med hjälp av Gomma Pane (gummideg) rengjorde målningarna. Fläckvis lossnade färgpigmentet, eftersom bindemedlet (ett animaliskt lim, möjligen kasein) här och var hade torkat. Pigment av skiftande kvalitet hade använts, och särskilt den gröna färgen erbjöd problem. Arbetet tog 86 veckor under åren 1974–75 och kostnaden blev 117 000 kr (restaureringen i sin helhet kostade cirka 1,8 miljoner).

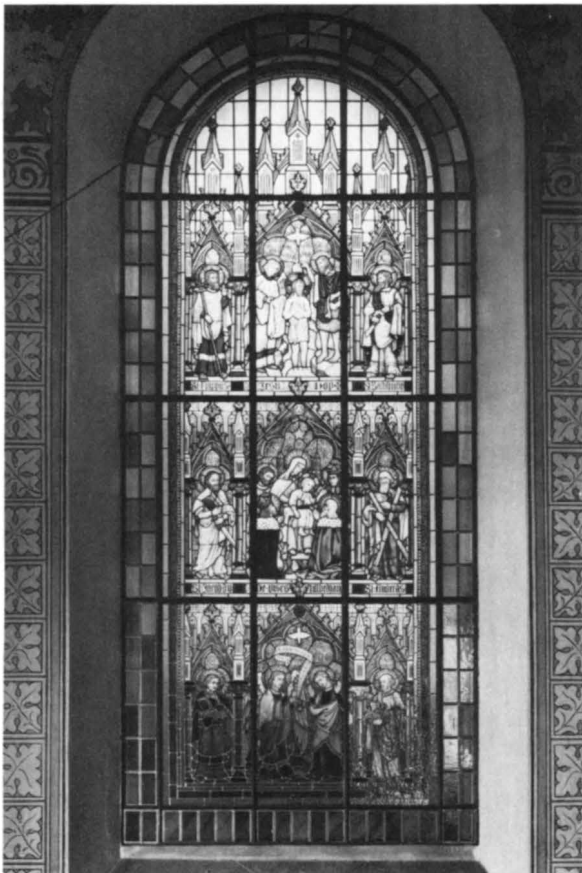

Fig 91. Glasmålningar från 1906 av Carl Wilhelm Pettersson i korets nordöstra fönster. Nedifrån ses Bebådelsen, Konungarnas tillbedjan och Kristi dop. Foto 1983.

Stained glass by Carl Wilhelm Pettersson (1906) in the north-east window of the chancel. Bottom: the Annunciation. Centre: the Adoration of the Magi. Top: the Baptism of Christ.

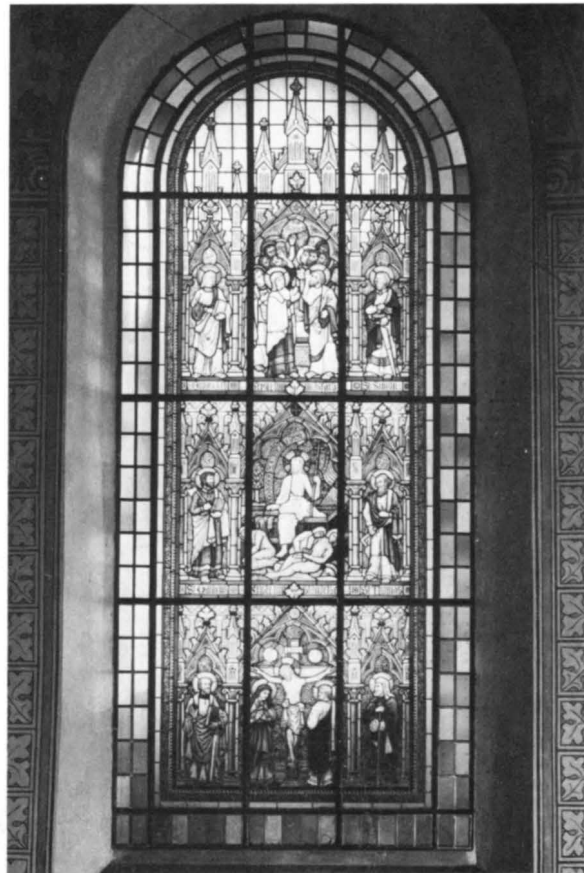

Fig 92. Glasmålningarna i sydöstra korfönstret med Korsfästelsen, Uppståndelsen och Kristi himmelfärd. Foto 1983.

Stained glass in the south-east chancel window, depicting the Crucifixion, the Resurrection and the Ascension.

Glasmålningar

Tre av Vårfrukyrkans fönster är försedda med glasmålningar, utförda 1906 av P G Ringströms glasmästeri efter ritningar av Carl Wilhelm Pettersson. De är utförda i medeltida stil, vilket är särskilt tydligt i de båda korfönstren. Här har konstnären placerat figurerna i en skenarkitektur av medeltida karaktär mot mönstrad bakgrund, och i alla tre fönstren finns ornamentbårder med motiv hämtade från bevarade gotländska glasmålningar. Varken figurkompositionen eller färgsättningen gör dock något genuint medeltida intryck.

De båda korfönster som flankerar altaret har glasmålningar med scener ur Kristi liv, framställda i tre register ovanför varandra. Scenerna skall läsas nedifrån. Varje register består av en större scen, flankerad av stående apostlar, och mellan registren finns små textband. Figurerna är insatta i en arkitektur bestående av rikt utsirade vimperger och fialer, burna av kolonetter. Den översta, halvrunda delen av varje fönster fylls av stora fialer, påminnande om tornspiror, mot en himmelsblå bakgrund. Figurerna står mot en spiral-

mönstrad, klarblå bakgrund. Flera av rutorna är signerade C Wilh Pettersson 1906.

Nordöstra korfönstret (fig 91). Nederst framställs Bebådelsen, med Maria i en röd klädnad och blekblå mantel och ärkeängeln i en mörkare röd klädnad och grönbå mantel med mörkgult foder. Mellan de båda ses ett språkband med texten »Ave Maria gracia plena dominus tecum», och ovanför svävar Den helige andes duva. Scenen flankeras av apostlarna Johannes (med kalk och bok som attribut) och Petrus (bok och nycklar).

Den mellersta scenen återger Konungarnas tillbedjan, med Maria i ljus rödlila klädnad och vit mantel samt blått huvuddok. På hennes knä sitter Jesusbarnet med korsgloria, och förutom de tre konungarna är även Josef avbildad. Över scenen lyser betlehemsstjärnan, och Jakob dy (valkarstång och bok) och Andreas (andreaskors) flankerar.

Den översta scenen framställer Kristi dop. Kristus står i vattnet iförd ett vitt ländkläde, och på hans vänstra sida står Johannes Döparen i djurhud och röd mantel. På Kristi andra sida står en ljusklädd ängel och räcker honom ett kläde. Ovanför svävar Den helige andes duva och på ömse sidor står apostlarna Filippus (korsstav) och Bartolomeus (kniv).

Sydöstra korfönstret (fig 92). Underst visas Korsfästelsen. Kristus på korset flankeras av Maria, i ljus rödlila klädnad med grön mantel och rött dok, och Johannes i vitt med röd mantel. På ömse sidor står apostlarna Paulus (svärd och bok) och Jakob dä (stav och pilgrimsmussla).

Det mellersta registret upptas av en framställning av Kristi uppståndelse. Kristus i vit klädnad och med en mörkgul uppståndelsefana i handen stiger upp ur den mörkt röda graven. På marken ligger tre sovande soldater i rustning, och scenen omges av apostlarna Matteus (yxa och bok) och Tomas (vinkelhake).

Det översta fältet återger Kristi himmelfärd, med lärjungarna samt Maria och Johannes samlade runt fotavtrycken i klippan. Maria har röd klädnad, vit mantel och grön huvudduk, medan Johannes är klädd i vitt med grön mantel. Scenen flankeras av apostlarna Judas Lebbeus (påk och bok) och Simon (såg).

Nederst i fönstrets högra hörn står följande:

»P G Ringström glasmästare
Brändt af C Kahl
Måladt af C Wilh Pettersson 1906»

Rundfönstret i södra korsarmen (fig 93). Glasmålningen framställer Majestas Domini, insatt i en medal-

Fig 93. Majestas Domini, glasmålning i fönster i södra korsarmen. Foto 1983.

Majestas Domini, stained-glass window in the south transept.

jong med spiralmönstrad, blå bakgrund. Runt medaljongen finns ornament i huvudsakligen gult och grönt. Kristus har en gul gloria med kors i rött och är iförd en röd mantel med grönt bräm. En text i nederkanten anger att glasmålningen donerats av G L Björkman (v ordf i restaureringskommittén 1903–04) år 1906.

1903–04 års restaureringskommitté uppmuntrade donationer till bla glasmålningar, och källarmästare John Jonsson, som ville donera ett av korfönstren, visade en skiss av B G Liljeblad i Stockholm, föreställande Uppståndelsen. Även järnhandlare J L Thorslund ville bekosta ett korfönster, som skulle framställa Korsfästelsen. Carl Wilhelm Pettersson fick i uppdrag att göra skisser av fönstren, men genom ett underhandsbesked från Överintendentsämbetet fick kommittén meddelande om att de insända ritningarna (som sannolikt också upptog Liljeblads förslag) troligen inte skulle godkännas. Petterssons förslag, troligen utarbetat under överinseende av Agi Lindegren, godkändes dock 3 juni 1904. Liksom valv- och väggmålningarna ansågs Carl Wilhelm Petterssons glasmålningar i Vårfrukyrkan ha en för sin samtid »tilltalande medeltida karaktär» (ur K Majt:s beslut).

Även i fråga om glasmålningarna tycks utformningen ha bestämts av Pettersson själv, medan Agi Linde-

grens insats begränsat sig till uppgörandet av själva bildprogrammet, där visserligen Korsfästelsen och Uppståndelsen kom att ingå men kompletterade med andra scener. Pettersson hade stor erfarenhet av glasmålningar från Gotland, där han både kompletterat medeltida fönster och komponerat helt nya (se not 45).

Hans största glasmålningar finns dock i koret i Trefaldighetskyrkan i Uppsala, utförda 1905.

På 1950-talet avlägsnades korfönstrens glasmålningar i samband med att fönstren förminskades, men vid den senaste restaureringen sattes de åter in, infattade i en ram av glas i gröna toner.

Utgrävningarna 1971 och 1974

Vid två tillfällen har man företagit arkeologiska utgrävningar under kyrkans golv, dels i samband med nyinredningen av sakristian 1971, dels 1974 då kyrkan försågs med varmluftskanaler för uppvärmning med fjärrvärme.

Undersökningarna i sakristian utfördes av antikvarie Lars Gezelius, Upplandsmuseet, som mitt i rummet under golvet fanns ett tegelmurat schakt, troligen en gravkammare. Väster därom låg nedgången till en källare, som sträckte sig in under skiljeväggen mellan sakristian och norra korsarmen. Källaren, som sekundärt använts som benhus, härrör sannolikt från 1500- eller 1600-talet. Den tömdes och renoverades och används nu som vinkällare.

Utmed sakristians norra vägg påträffades en låg sockelbänk med tegelmurad kant, som ej var helt parallell med väggen. I rummets nordvästra del fanns ett stenfundament, sannolikt efter den absid som enligt spåren i murverket funnits i norra korsarmen.

Den större utgrävningen 1974 leddes av amanuens Håkan Eriksson, Upplandsmuseet, och berörde hela kyrkorummet (fig 94). Under korgolvet upptogs större delen av utrymmet av en stor värmekammare från 1903–04, som gjorde det omöjligt att se några spår av ett äldre kor. I resten av kyrkan var marken helt omörd av de många gravläggningarna, som förstört lagerföljden. Flera intressanta iakttagelser kunde trots detta göras.

Byggnadsarkeologiska iakttagelser

Ur vetenskaplig synpunkt var det angeläget att vinna så mycket information som möjligt om kyrkans äldsta skede. Den romanska kyrkans kor kunde som nämnts inte undersökas, eftersom dess murar måste ha brutits bort i samband med att värmekammaren byggdes. Några stenar intill korsmittens östra del visade dock att korets yttre bredd – på grundmurens nivå – varit nära 10 m. Längden kunde inte fastställas.

I korsmitten kom det fram grundmurar som kan tolkas som rester av ett centraltorn. Grundmurarna, som fortsatte in under korsarmarnas dagemurar, var 2 m tjocka och har omslutit ett rum med de ungefärliga måtten 5,5×6 m. Inga avtryck påträffades som hade kunnat tala om hur breda de ursprungliga bågöppningarna mellan centraltornet och långhuset, korsarmarna och koret varit.

Korsarmarna har ursprungligen varit försedda med absider. Grundmuren efter den norra absiden tycks till största delen ha brutits bort då man anlade källaren i sakristian. I söder påträffades dock tydliga rester efter en absid utanför södra korsarmens östmur.⁴⁹ Spår av ett golv av murbruk och småsten fanns i dess södra hörn.

Det hade varit intressant att få veta om äldre valv funnits i långhuset. Några pelarbaser fanns dock inte under golvet, men eftersom så många begravingar gjorts i kyrkan kan spåren ha försvunnit.

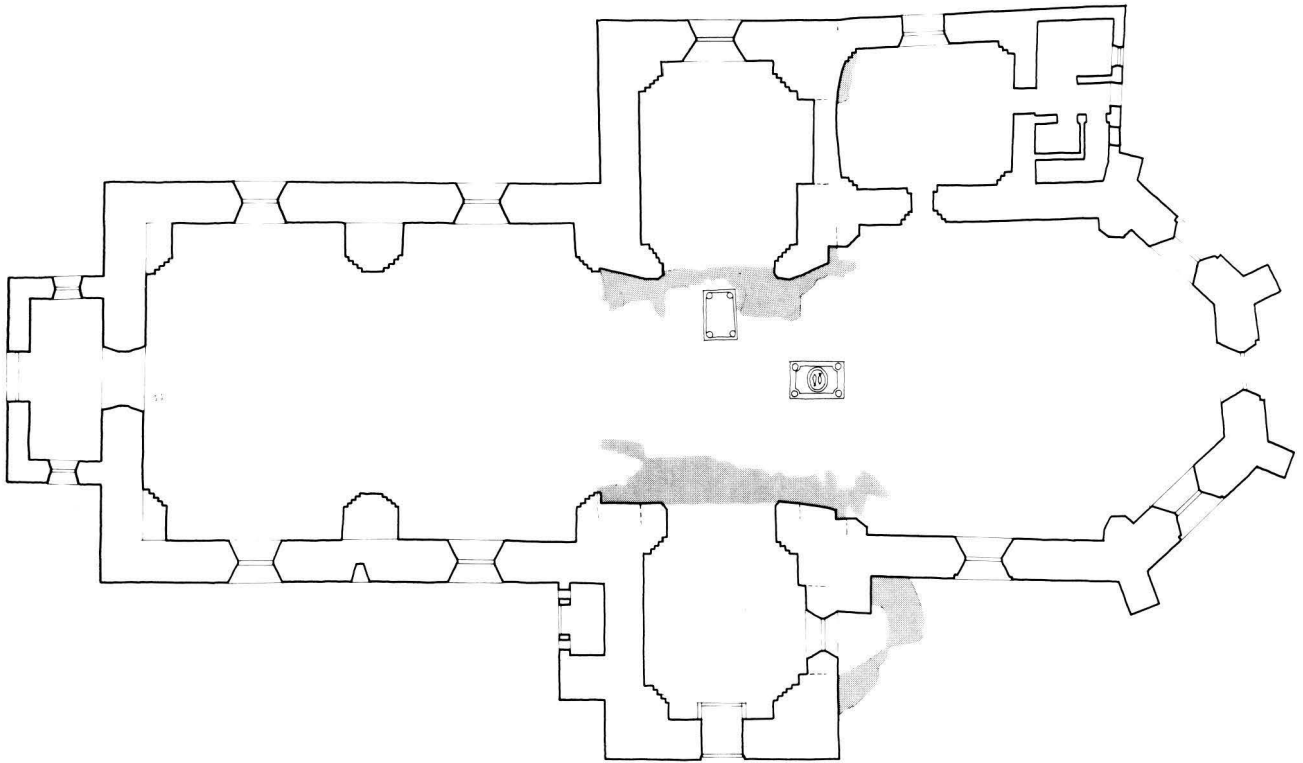

Fig 94. Plan över grundmurar från den romanska kyrkan, påträffade vid utgrävningen 1974, 1:300.
H Eriksson 1974–G Wirén 1983.

Scale drawing to illustrate the foundation walls of the Romanesque church, excavated in 1974, 1:300.

Den medeltida sydportalen, som sattes igen på 1800-talet och som delvis kan skönjas i kyrkans sydfasad, påträffades bakom putsen under och intill södra långhusväggens västligaste fönster. Portalen visade sig ha haft en bredd av cirka 230 cm in mot kyrkan och vara gjord av kvaderhuggen gråsten (fig 52). Av spåren att döma tycks portalen ha varit drygt 3,5 m hög och täckt av en rundbåge. Inget tegel förekom i omfattningen. Från portalens tröskel och upp till långhusets golv ledde dock några trappsteg som murats av tegel. Höjdskillnaden var ca 30 cm. I norra muren tycks inte någon motsvarande portal ha funnits.

När man under senmedeltiden byggde det stora koret hade redan den södra absiden rivits och öppningen efter den murats igen. Det fanns nämligen en tydlig stötfog mellan södra korsarmens nuvarande östmur och korets strävpelare. Strävpelaren visade sig däremot vara samtidigt med koret (fig 46).

Övriga iakttagelser

Eftersom kyrkan ligger i åsens sluttning var man tvungen att anpassa sig efter nivåskillnaden när man byggde kyrkan. Detta märks på flera sätt. Långhusets norra mur vilar på en enkel bädd av relativt små stenar, som lagts i en grund nedgrävning i moränen. Direkt ovanpå denna har sedan dagemuren byggts. Någon egentlig grundsula eller murad undergrund påträffades inte vid utgrävningen på något ställe i kyrkan. I söder var nedgrävningen för muren betydligt djupare än i norr, så djup att dess botten inte påträffades vid utgrävningen.

Inte heller i korsmitten, där murar efter det förmodade centraltornet påträffades, fanns några spår efter en omsorgsfull grundläggning. I södra korsarmens absid låg stora stenar, tätt sammanpackade, under golvnivån. Något motsvarande kunde inte upptäckas på något annat ställe i kyrkan.

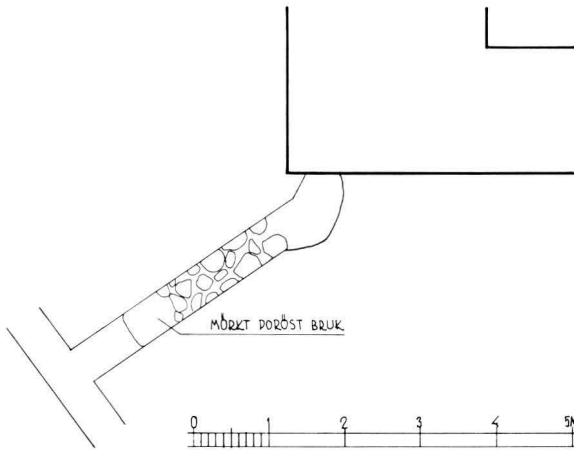
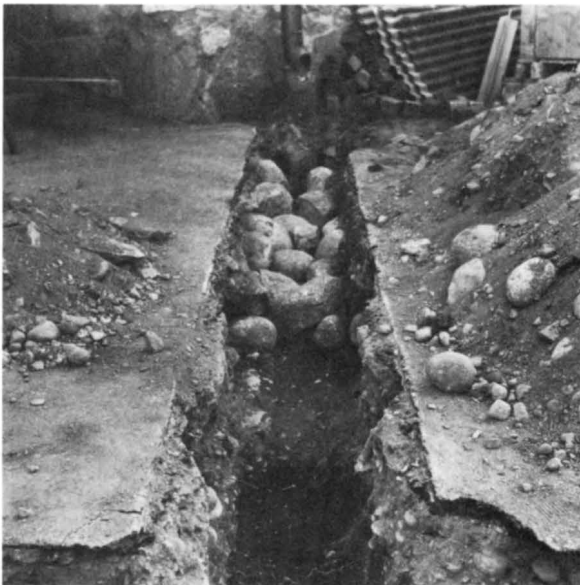

Fig 95. Grundmur påträffad vid ledningsgrävning sydväst om kyrkans långhus.

Foundation wall discovered south-west of the nave.

Fig 96. Grundmur utanför kyrkans sydvästra hörn. Jfr fig 95. Foto Håkan Eriksson 1974.

Foundation wall outside the south-west corner of the church. Cf Fig 95.

På grund av nivåskillnaden låg också golvet på olika höjd inne i kyrkan under medeltiden. Högst var golvet inne i norra korsarmen, där spår i murverket i den östra väggen visade att den medeltida golvnivån låg hela 80 cm högre än motsvarande i långhuset. I södra korsarmen, däremot, låg golvet under medeltiden cirka 35 cm under långhusets dåvarande golvnivå.

I de omrörda lagren under golvet fann man rikligt med murbruksklumpar, putsrester och tegelskärvor. Här och var påträffades golvtegel i ursprungligt läge. I fyllningen i koret låg ett helt och två fragmentariska tegel från en valvribba. Tegeln har rakt skaft och klöverbladsformad främre del. Tegel av liknande typ – men med ett mot klöverbladet avsmalnande skaft – har också påträffats vid utgrävningar i franciskanerklostret och i S Ilian. Typen förekommer knappast senare än vid 1400-talets början och kan möjligen härröra från ett valv i kyrkans ursprungliga kor.

På några ställen i kyrkan påträffade man sotlager, bla invid södra korsarmens östvägg, i långhusets nordöstra och sydöstra hörn samt i södra delen av korsmitten. På det sistnämnda stället fanns ett cirka 20 cm tjockt sotlager, som haft större utbredning men som

Fig 97. Grundmur i korsmittens södra del, troligen efter ett centraltorn som ingått i den romanska kyrkan. Foto Håkan Eriksson 1974. UpMus.

Foundation wall in the south of the crossing, probably from a central tower forming part of the Romanesque church.

genom gravgrävning endast fanns kvar på ett litet område. Mitt i detta låg en bit av en förkolnad bjälke och brända vetekorn. Brandskadat glas och blyspröjsar påträffades i långhusets sydöstra hörn och vid södra korsarmens östvägg, där sotlagret sträckte sig in under igenmurningen efter absiden. Den eldsvåda som lämnat dessa spår måste alltså ha ägt rum innan den södra absiden revs och – att döma av lagerföljden i långhusets sydöstra hörn – troligen också innan långhuset och korsarmarna välvdes.

Gravar

Överallt under kyrkgolvet fanns rester av olika gravläggningar och i koret, korsmitten, norra korsarmen och sakristian påträffades murade gravkammare. En av gravkamrarna i korsmitten var putsad och försedd med en invändig blomdekor av renässanskaraktär, målad i svart. Strax intill låg en gravhäll av 1600-talstyp, som sannolikt täckt gravkammaren. En annan gravhäll, daterad år 1700, låg också i sekundärt läge i korsmitten. I koret påträffades en häll från en barngrav och en del av en annan gravhäll, båda mycket slitna och använda som övertäckning till en varmluftskanal från 1903. – Om gravstenarna, se vidare nedan i kapitlet Inredning och inventarier.

Ända fram till under 1700-talets senare del förekom

Fig 98. Kranium med elegant hårband, påträffat vid utgrävningen 1974. Foto Håkan Eriksson 1974. UpMus.

Skull with elegant hair ribbon, discovered during excavations in 1974.

Fig 99, t.v. Tegel från en valvribba, påträffad i koret. Foto 1983.

Brick from a vault rib, discovered in the chancel. Left.

Fig 100, nedan. Fragment av medeltida gravhäll, påträffad vid utgrävningen. Foto 1983.

Fragment of mediaeval grave slab, discovered during the excavations. Below.

begravningar inne i kyrkan och intressanta iakttagelser om gravskick och klädsel kunde göras vid utgrävningen. De träkistor som påträffades var samtliga av furu. Flera kistor från 1600-talet hade bemålning i kimrök eller beslag av zinkplåt i form av årtal, initialer, kors, dödsallar, timglas, änglar m m. I flertalet kistor på norra sidan i kyrkan hade liken täckts av näver, sannolikt för luktens skull. Näver i stora mängder påträffades även löst i fyllningen, dock inte i söder.

I en grav fanns en liksvepning av damast med silvertrådar, utförd som en pyjamas. Även i andra gravar hittade man intressanta kläddetaljer, som rosetter kring handleder och på axlar, halskrås, hättor och hängen i blomform. På två kranier satt välbevarade myrtenkronor och på ett tredje fanns ett elegant hårband, som var lindat i två varv runt huvudet och knutet uppe på hjässan i en rosett (fig 98).

Byggnadshistoria

Den romanska kyrkan

Nils Sundquist har i flera sammanhang analyserat Vårfrukyrkan och dess byggnadshistoria, och redan 1944 antog han att det rörde sig om en romansk gråstenskyrka med absidförsedda korsarmar och torn över korsmitten.⁵⁰ Avknackningen av yttermurarnas puts på 1950-talet samt den stora utgrävningen 1974 har givit honom rätt, även om centraltornet inte säkert kan beläggas.

Vårfrukyrkan har anlagts som en ovanligt stor romansk kyrka, med ett långhus vars inre bredd är nära 13 meter. Korsmitten har varit påfallande trång i förhållande till långhuset, och de båda korsarmarna har haft sin största utsträckning i norr-söder, med absiderna förskjutna i förhållande till rummets mittlinje (se fig 101). Koret har av grundmurarna att döma varit något bredare än korsmitten, och har sannolikt varit avslutat i öster med en absid. Bortsett från obetydliga rester intill korsmitten har dock alla spår efter det romanska koret förstörts vid senare århundradens ingrepp, och dess storlek och utseende kan därför inte med säkerhet bestämmas.

Vi kan endast bilda oss en ungefärlig bild av hur Vårfrukyrkan tedde sig då den var nybyggd. Säkert gjorde den ett imponerande intryck uppe på åsen med sina slutna murmassor. Över korsmitten höjde sig troligen

Lösfynd

En mängd mynt från 1600- och 1700-talen påträffades under utgrävningens gång, men från medeltiden härstammade endast fyra stycken, nämligen tre brakteater från 1300-talet och en från 1400-talet. 1300-talsmynten låg i norra korsarmen och i långhusets sydöstra del, medan den yngsta brakteaten hittades i stötfogen mellan det senmedeltida korets sydmur och den södra korsarmen.

Några små fragment av medeltida gravhällar påträffades, bla från en sandstenshäll med reliefornering i form av en växtranka. Från medeltiden härrör också några fragment av taktegel, sk munk- och nunnetegel. För övrigt bestod fynden till stor del av kistbeslag, spännen, pärlor, knappar, delar av kritpipor, keramik m m. – En del av fynden finns utställda i en monter i kyrkans norra korsarm.

gen liksom idag ett centraltorn (se vidare nedan), krönt av en enkel tornhuv. Korsarmarna och sannolikt också koret avslutades av höga absider. Ingången till kyrkan låg i söder och hade en omfattning av gråsten. Kanske fanns också en ingång i södra korsarmen. Mot norr fanns inga öppningar i det oputsade murverket, men små rundbågiga fönster, troligen tre stycken, fanns i långhusets sydmur, och även koret och korsarmarna hade någon form av fönster.

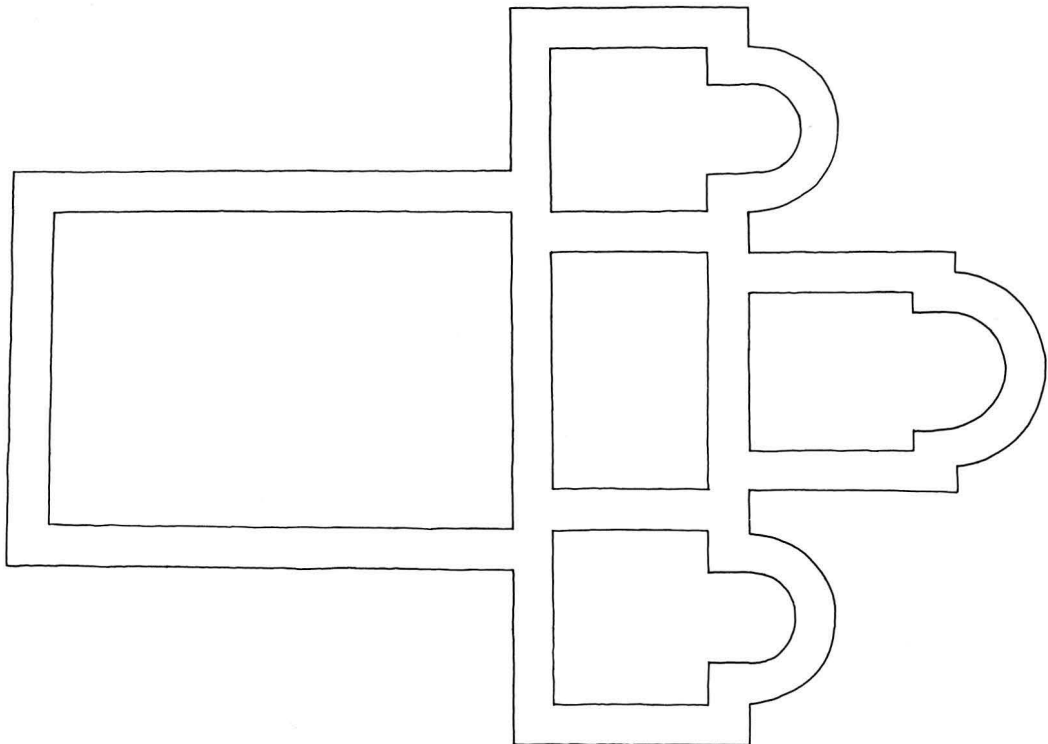
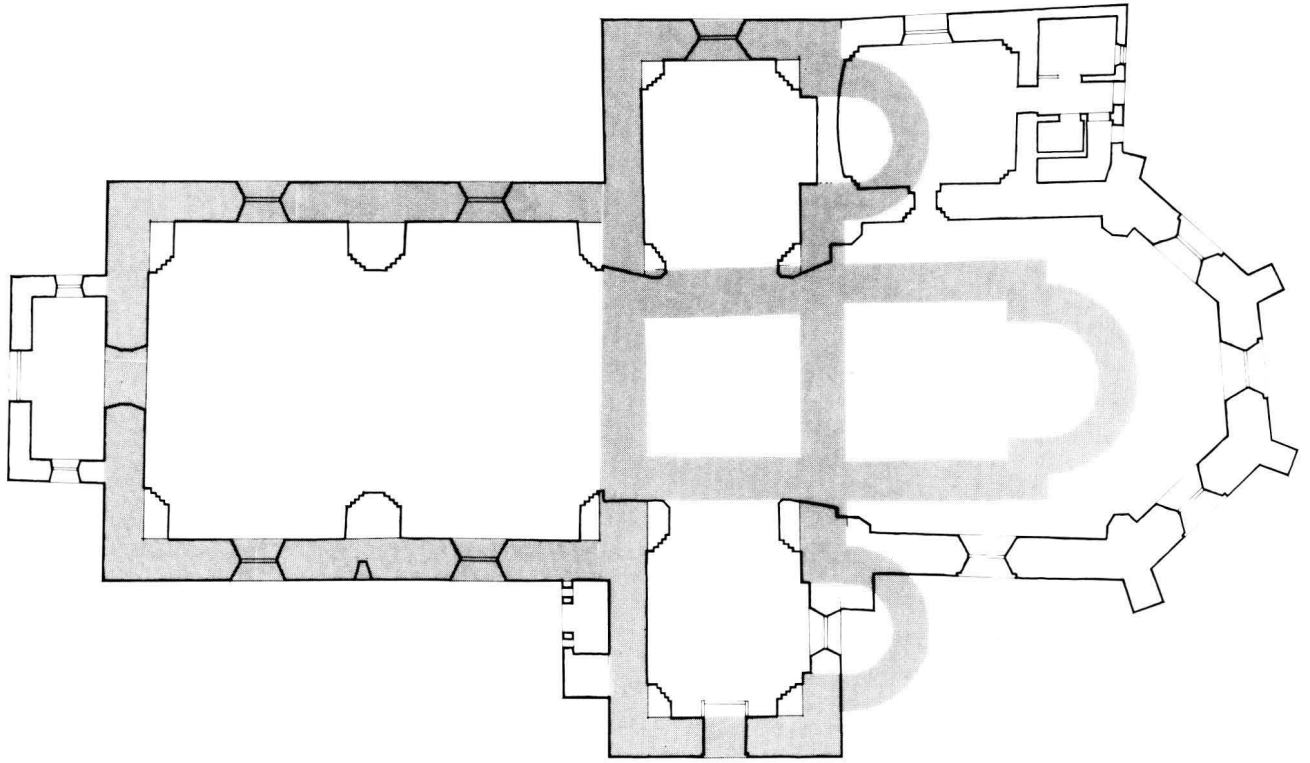
Långhusets bredd skulle kunna tyda på en välvning i två skepp, men eftersom inga som helst spår efter valvstöd framkom vid utgrävningen 1974, får man förmoda att kyrkorummet varit täckt av ett plant trätak eller öppen takstol. Inte heller korsmitten tycks ha

Fig 101. Rekonstruerad plan av den romanska kyrkan. Jfr fig 94. G Wirén 1983.

Reconstructed layout of the Romanesque church. Cf. fig. 94.

Fig 102. Idealiserad plan av den romanska kyrkan. Jfr s 90 A C Bonnier–G Wirén 1983.

Idealised layout of the Romanesque church. A C Bonnier–G Wirén, 1983.

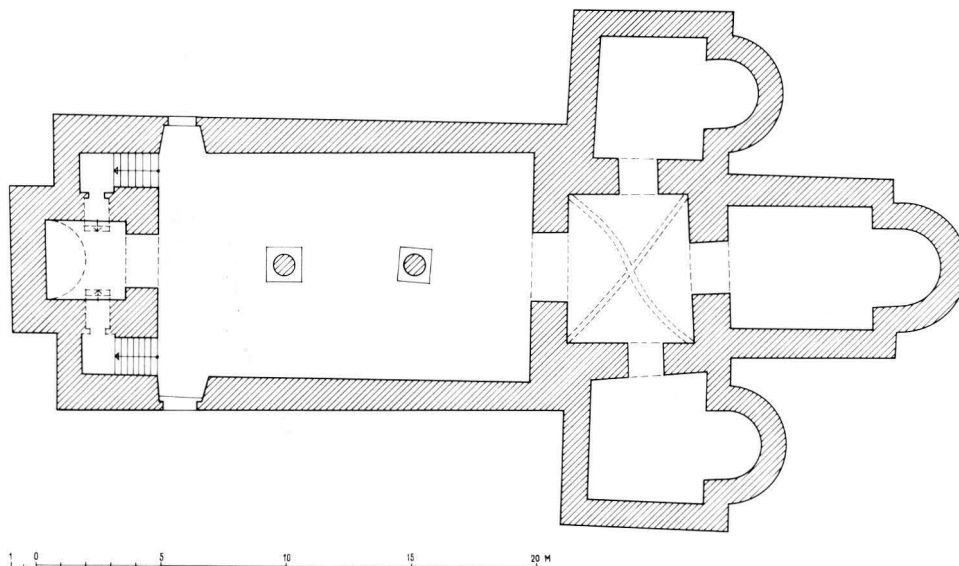

Fig 103. Plan av S Per i Sigtuna, 1: 300.
Uppm G Redelius 1967.

Layout of St Per's Church, Sigtuna, 1:300.

varit välvd, vilket en förkolnad bjälke, nedstörtad vid en medeltida brand och funnen vid utgrävningen, visar. Absiderna däremot har troligen enligt praxis haft hjälmvalv av sten.

Analys och datering av den romanska kyrkan

Av den ursprungliga kyrkan kvarstår idag långhusets och korsarmarnas murar, även om kyrkans utseende avsevärt förändrats genom olika ombyggnader. Den är därmed den största i bruk varande romanska kyrkan i Uppland, bortsett från S Lars i Gamla Uppsala, som varit betydligt större än Vårfrukyrkan men nu står som en torso. Såväl storleken som planen skiljer Vårfrukyrkan från flertalet romanska kyrkor, vilket visar att den haft en särställning. Detta framgår dels av att den i likhet med äldre domkyrkor och klosterkyrkor har korsarmar, som gav utrymme för extra altaren och som kunde tjäna som kapell, dels av det förmodade centraltornet, som är sällsynt i svensk kyrkoarkitektur och troligen haft en liturgisk-symbolisk funktion (Tuulse 1968, s 37).

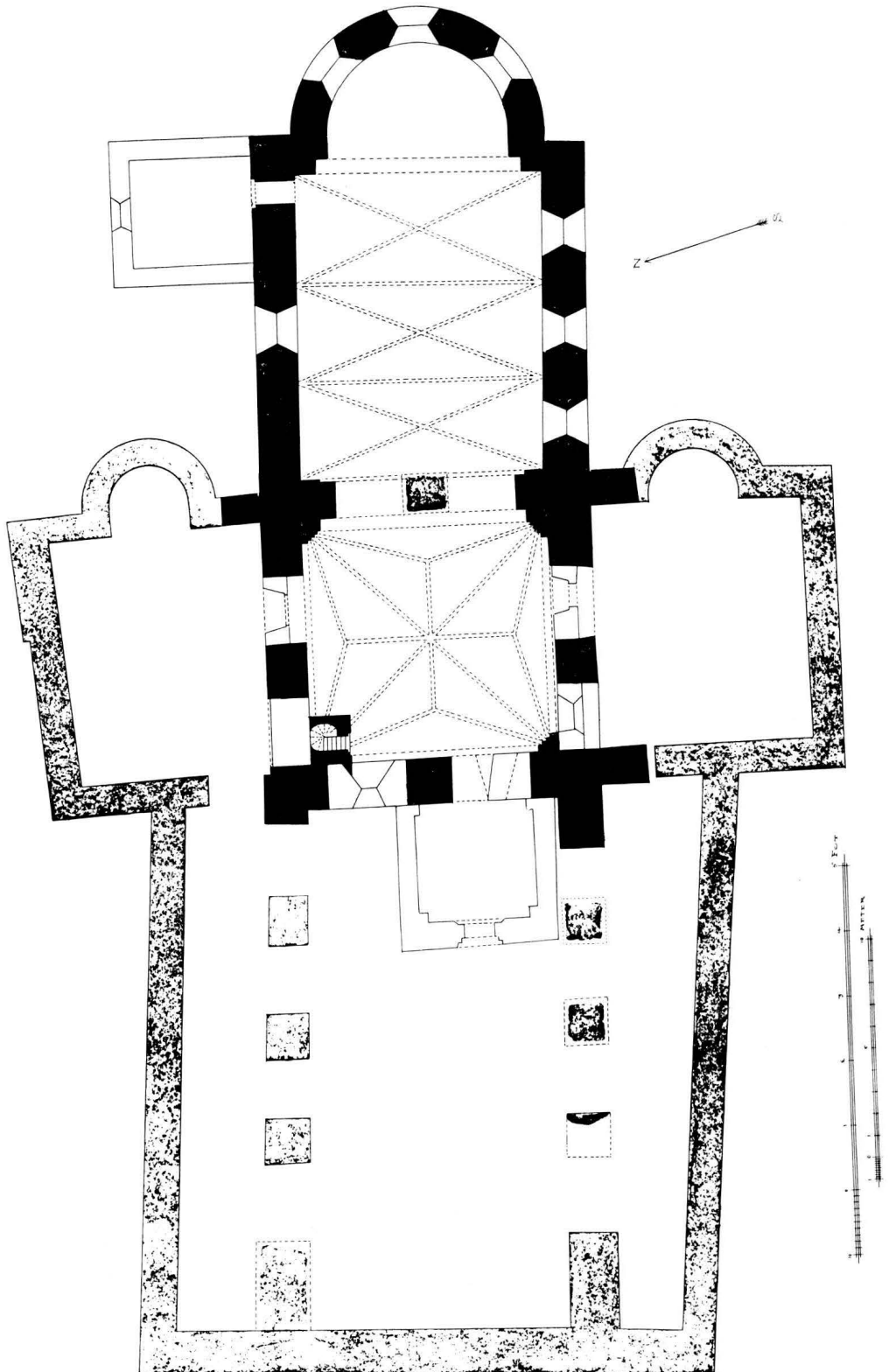
Det är därför uppenbart att Vårfrukyrkan inte uppförts som en vanlig sockenkyrka, utan som kyrka för Fjädrundalands folklandsprost (Sundquist 1944, s 25). Samma dokument (DS 51) som omtalar en prost i Enköping på 1160-talet nämner sådana också i Sigtuna och Aros, centralorter för Attundaland och Tiundaland. I Sigtuna residerade prosten åtminstone vid 1200-talets början i S Per (Gallén 1946, s 4), medan arosprosten tycks ha använt Vårfrukyrkan i Uppsala-Aros (Ljung 1954, s 221 f), senare riven.

Eftersom domkyrkorna normalt inte fungerade som församlingskyrkor, har troligen inte heller prostkyrkorna gjort det. Förklaringen till Vårfrukyrkans storlek skulle sålunda inte ligga i att den haft en ovanligt stor församling, utan snarare i att man där – liksom vid domkyrkorna – hade behov av att kunna rymma människomassor vid vissa enstaka tillfällen under året, bl a vid de stora högtiderna. När det gäller Enköping ligger det nära till hands att antaga, att besökarna vid tjugondagsmarknaden och folklandstinget utnyttjade Vårfrukyrkan, medan församlingsborna på platsen troligen använde S Ilian (se kapitlet Försvunna kyrkor). Storleken kan också tänkas markera kyrkans status.

För att kunna sätta in Vårfrukyrkan i sitt arkitekturhistoriska sammanhang är det viktigt att försöka fastställa om kyrkan haft centraltorn eller ej. De grundmurar som påträffats i korsmitten (fig 94) är cirka 2 meter tjocka och ligger i förband med korsarmarna, och deras översta lager har varit avjämnat med bruk. På grund av att de endast fragmentariskt bevarats, finns inga avtryck som visar den ursprungliga bredden på öppningarna in mot de olika delarna av kyrkorummet. I princip skiljer sig grundmurarna i korsmitten inte från de murar som normalt finns under större bågöppningar, som tex triumfbågar och tornbågar. Visserligen är tjockleken anmärkningsvärd och skulle kunna tyda på fundamentet till ett torn, men hela den romanska delen av kyrkan har ett ovanligt kraftigt tilltaget murverk. Däremot tycks grundmurarnas sträckning i norr och söder inte ligga i liv med det romanska koret, vilket hade varit att vänta. Kormur-

Fig 104. Plan av S
Lars i Gamla Uppsa-
la, 1: 300. Osignerad
uppm i ATA.

*Layout of St Lars'
Church, Gamla Upp-
sala, 1: 300.*

arna är dock inte tillräckligt väl kända för att några slutsatser skall kunna dras på grundval av dem.

Ett indicium på att ett centraltorn åtminstone planerats är att korsmitten är betydligt trängre än vad som borde vara fallet, vilket resulterat i att korsarmarna blivit oproportionerligt långa i norr-söder och därmed asymmetriska i förhållande till sin längdaxel (fig 101). Det tycks därför som om de anpassats till korsmitten och inte tvärtom. Om man på papperet ritar korsarmarna symmetriska, finner man att skiljemuren in mot korsmitten kommer att ligga med sitt ytterliv i linje med långhusmurarnas innerliv (fig 102), ett drag som är vanligt i medeltida arkitektur (framför allt när det gäller förhållandet mellan kor och långhus), och som bla förekommer vid korsmitten under centraltornet i S Per i Sigtuna. Samma förhållande mellan murarnas sträckning skulle gälla den på så vis konstruerade korsmitten vis-à-vis koret – fortfarande dock med det förbehållet att det romanska korets utseende inte är tillräckligt känt.

Det förefaller alltså som om det kan ha funnits en speciell anledning att lägga ut en så oregelbunden plan. Kanske fanns redan en stenbyggnad – ett torn eller ett kor – när den romanska kyrkan började byggas? Erfarenheterna från utgrävningen talar emot detta, och även tidsmässigt förefaller det mindre sannolikt. Där emot kan mycket väl ett planerat brett centraltorn ha befarats bli för tungt, varför man byggt ett smäckrare torn och därmed givit upphov till den ovanliga planen.

Det finns ytterligare några indicier som talar för att ett centraltorn faktiskt funnits. Av byggnadsbeskrivningen framgår att partiet närmast söder om korsmitten förstärkts under medeltiden. Det stora senmedeltida koret har en extra strävpelare i hörnet intill södra korsarmen, och själva korsarmen har en sekundär försträvning som lagts intill dess västra mur. Vid valvslagningen på 1400-talet har södra korsarmen också fått en ovanligt kraftig gördelbåge in mot korsmitten. Alla dessa åtgärder torde kunna förklaras av att man hyst farhågor för att denna del av kyrkan skulle rasa nedför slutningen – farhågor som ligger nära till hands om ett torn funnits över korsmitten. I själva verket förefaller det troligt att ett torn byggts, men att det rasat över södra korsarmen i samband med den eldsvåda som dokumenterades vid utgrävningen och som ägt rum före valvslagningen. Detta skulle förklara varför murverket är lagat och förstärkt i korsarmens västra del (strävpelaren har nämligen ingen funktion i förhållande till korsarmens valv) och varför gördelbågen in mot korsmitten gjorts tjockare än normalt. Till sa-

ken hör att grundförhållandena på platsen förefaller goda.⁵¹

Om man sålunda antar, att Vårfrukyrkan verkligen haft ett torn över korsmitten, gäller det att finna de närmaste motsvarigheterna till detta. Kyrkor med centraltorn är mycket ovanliga i Sverige och flera av dem har haft en särställning. Den äldsta domkyrkan i Linköping, känd endast genom utgrävning, har möjligen haft ett sådant (*Tuulse 1955*, s 96). Kvar står fortfarande S Per i Sigtuna, kanske byggd som domkyrka för sigtunastiftet och i alla händelser fungerande som prostkyrka vid 1200-talets början. S Per har stora likheter med Vårfrukyrkan, liksom också S Lars i Gamla Uppsala, ärkestiftets äldsta domkyrka. Även S Olov i Sigtuna – med okänd ställning och en för Sverige unik planutformning – har centraltorn, kanske som ett resultat av rysk-bysantinskt inflytande. Ytterligare två kyrkor i det medeltida ärkestiftet – Brunflo i Jämtland och Söderala i Hälsingland – har byggts med torn över korsmitten och tycks ha haft en högre dignitet än de omgivande sockenkyrkorna (*Sundquist 1944*, s 24; *Berthelson 1963*, s 11). Slutligen har två centraltornskyrkor planerats på Gotland, nämligen S Lars i Visby (som liksom S Olov i Sigtuna har en förmodad rysk-bysantinsk plan) och den därmed besläktade Hamra kyrka på södra delen av ön. De uppräknade kyrkorna faller inom perioden 1100-talets början–1200-talets mitt.

I Norge finns en rad treskeppiga kyrkor med centraltorn, vilka troligen alla har den äldsta domkyrkan i Oslo, S Hallvard, som förebild. S Hallvard var planlagd och delvis uppförd då kung Sigurd, död 1130, gravsattes där. S Hallvard hade ett treskeppigt långhus med runda kolonner, ett tvärskepp med torn över korsmitten samt ett absidialt kor. Domkyrkan i Hamar (stiftet upprättat 1153) har haft en likartad plan, medan Ringsaker har förkrympta korsarmar. Gamle Aker (omtalad 1140 och möjligen uppförd tidigare) och Nikolaikyrkan i Gran saknar korsarmar (*Tuulse 1968*, s 37). Även de norska centraltornskyrkorna har haft en särställning som domkyrkor eller huvudkyrkor för ett fylke (härad). De tycks ha byggts under 1100-talets första hälft, men de är präglade av en annan stiltradition än Vårfrukyrkan och kan inte användas som direkt jämförelse.

I Danmark förekommer centraltorn i Ringsted klosterkyrka, som är en stor, treskeppig tegelkyrka från cirka 1170 med stort tvärskepp, som i öster har absidförsedda kapell. Även den märkliga tegelkyrkan i Kalundborg, som har formen av ett grekiskt kors med torn över alla korsarmarna, har centraltorn. Enligt tra-

ditionen grundlades denna 1171 (*Tuulse 1968*, s 53–57). Inte heller de danska kyrkorna är annat än avlägset släkt med Vårfrukyrkan.

På grund av äldre forskning (*Cornell 1920*) betraktas ofta de svenska östtornskyrkorna som besläktade med kyrkorna med centraltorn. De hänger dock samman dels med en annan utveckling på kontinenten (*Tuulse 1968*, s 42), dels med inhemsk träarkitektur (*Cornell 1944*, s 19f; *Tuulse 1955*, s 93). De tycks inte heller ha haft någon särställning inom den kyrkliga hierarkien, utan har snarare varit knutna till kungamakten (*Tuulse 1968*, s 42).

Ett annat ovanligt stildrag hos Vårfrukyrkan är de absidförsedda korsarmarna, som återfinns i några svenska kyrkor av speciell betydelse. Dessa är den äldsta domkyrkan i Linköping (troligen färdig under 1100-talets tredje fjärdedel), klosterkyrkorna i Vreta (från 1100-talets förra hälft), Askeby (cirka 1185) och Gudhem (före 1160), de redan omtalade S Per i Sigtuna och S Lars i Gamla Uppsala samt Kils kyrka i Närke och troligen tyskarnas kyrka i Visby, S Maria (möjligen invigd 1190).⁵² Alla dessa kyrkor har dock flerskeppiga långhus, utom Askeby och S Per. – Närbesläktade är rakslutna korsarmar med inre absider, som bla finns i några kyrkor i Visby från 1200-talets förra del.

Även i grannländerna kan absidförsedda korsarmar förekomma i stora domkyrkor och klosterkyrkor under 1100-talet, med den danska benediktinerkyrkan i Venge som främsta exempel.

Såväl centraltorn som absidförsedda korsarmar är alltså stildrag som förekommer under hela 1100-talet och möjligen en bit in på 1200-talet. Kombinerade finns de bara i tre kyrkor i Sverige, alla i Uppland – S Per, S Lars i Gamla Uppsala och Vårfrukyrkan. Just de nämnda dragen kan tyda på ett benediktinskt inflytande på arkitekturen (*Redelius 1975*, s 95), vilket skulle kunna sättas i samband med det äldsta domkapitlet i uppsalastiftet, som var regulärt och bestod av benediktinermunkar (*Gallén 1976*, s 3f).

Vid ett ingående studium av de tre kyrkorna märker man dock vissa skillnader, vilket har betydelse för dateringen. Det engelska drag hos S Per, som tidigare hävdats (*Cornell 1920*), har ifrågasatts och kyrkan anses nu stå närmare kyrkor i Normandie (*Redelius 1975*, s 106). Kyrkan är sannolikt den äldsta stenkyrkan i Uppland och den har därför en särställning. En analys av S Per antyder att arkitekten inte var van att arbeta med en så stor stenbyggnad (fig 103). Kyrkans olika delar tycks adderade, och centraltornet och dess tyngd har berett bekymmer. Öppningarna från tornet

in mot övriga delar av kyrkan är mycket trånga och korsmitten har en kraftig stenpackning under golvnivå, troligen tänkt som en grundförstärkning (*Redelius 1975*, s 44). Östra delen av långhuset uppfördes först, som en försträvning till centraltornet, och resten av långhuset byggdes senare. Ett brett västtorn, som planerats från början, har inte utförts utan ersatts av ett smalare sådant. S Per har både nord- och sydportal i långhuset (vilket den så vitt man vet varit ensam om bland de romanska kyrkorna i Uppland), och fönsteröppningar har också funnits både i norr och söder. Korsmitten har måtten ca 4,9×5,9 m, med den största bredden i norr–söder, och långhusets innermått är ca 9,1×14,9 m, dvs drygt 1½ kvadrat. S Per dateras av den senaste forskningen till cirka 1100 (*Redelius 1975*, s 107), bla på grundval av det valv som finns i centraltornet.

S Lars skiljer sig från både S Per och Vårfrukyrkan genom sitt treskeppiga långhus, vars sidoskepp öppnat sig in mot korsarmarna (fig 104). Centraltornet är mycket mäktigt och omspanner ett kvadratisk rum med en sida på ca 11,4 m, vilket en gång öppnat sig med dubbla arkadbågar åt alla håll. Det stora långhuset har varit i det närmaste kvadratisk, med en bredd på över 20 meter, och förmodligen avslutat av någon sorts tornfasad i väster. Eftersom långhuset och korsarmarna är rivna, kan man inte bilda sig någon närmare uppfattning om kyrkans ursprungliga utseende och det är därför okänt var ingångarna legat. I norra kormuren syns dock spår efter de äldsta fönstren. I S Lars är koret äldre än centraltornet, vilket framgår av att dess västra gavel byggts in i tornets östra mur. Av historiska skäl kan man ganska säkert förlägga grundläggningen av katedralbygget till 1100-talets mitt (*Wilcke-Lindqvist 1949*, s 10).

Inga tecken tyder på att Vårfrukyrkan planerats med ett torn även i väster. Kyrkan är också i motsats till de båda övriga kyrkorna helt och hållet södervänd och har aldrig haft någon muröppning mot norr. Korsmitten har varit endast något större än i S Per (ca 5,5×6 m, med den största bredden i öst–väst), trots att måtten i övrigt överskrider S Pers (långhuset är 12,7×18,3 m, vilket är något mindre än 1½ kvadrat). Inga spår efter ett byggande i etapper – som i S Per och S Lars – kan idag konstateras i Vårfrukyrkans murverk.

Nordfönster förekommer i de äldsta romanska kyrkorna i Norden efter kontinentalt mönster, men en inhemsk tradition utbildades snart i Sverige att sluta murarna mot norr, kylans och mörkrets håll (*Tuulse 1968*, s 50). Vårfrukyrkan med sin södervändning tillhör därför en yngre generation kyrkor än S Per och S

Lars. På detta tyder också tjockleken på murverket, eftersom tidiga kyrkor brukar utmärkas av tunna murar,⁵³ liksom att murförbandet har större stenar än i de båda andra kyrkorna och att det är mer oregelbundet. Murförbandet är dock inte tillräckligt karakteristiskt för att tillåta några slutsatser beträffande dateringen.

Vårfrukyrkan har tidigare daterats till cirka 1100 eller till 1100-talets början på grund av dess likhet med S Per.⁵⁴ Likheten inskränker sig dock till att kyrkorna har samma typ av plan, vilken använts åtminstone under hela 1100-talet. Av genomgången ovan förefaller det sannolikt att Vårfrukyrkan byggts senare än de båda övriga upplandskyrkorna, dvs efter 1100-talets mitt. Den övre tidsgränsen är svårare att fastslå. Det regulära domkapitlet i Gamla Uppsala, omnämnt vid 1100-talets slut men troligen instiftat vid århundradets mitt, tycks ha upphört mellan åren 1207 och 1224 (*Gallén 1976*, s 3). Om Vårfrukyrkans planform beror på ett direkt benediktinskt inflytande, borde den därför ha byggts senast vid början av 1200-talet. I alla händelser måste den ha tillkommit före 1200-talets mitt, då folklandsprosterierna upphörde i samband med att det nya sekulära domkapitlet bildades (*Dahlbäck 1977*, s 55, 59).

Att folklandsprosten i Enköping omtalas på 1160-talet innebär inte nödvändigtvis att han redan då hade en stenkyrka. Prosteriindelningens ålder är inte känd och kan ha genomförts samtidigt med att ärkestiftet grundades 1164. En provisorisk träkyrka, kanske kompletterad med en kastal, kan ha föregått den nuvarande kyrkan. Det är lockande att tolka muren intill kyrkans sydvästra hörn (fig 95, 96) som rester av en kastal eller möjligen en äldre stenkyrka, eftersom det inte är sannolikt att muren fungerat samtidigt med den nu stående kyrkan. Vid utgrävningen inne i kyrkan påträffades dock inga som helst spår efter en äldre kyrka.

Medeltida förändringar

Under 1200-talets senare hälft, efter upplösningen av folklandsprosterierna, började Vårfrukyrkan troligen att tjäna som sockenkyrka för landsförsamlingen, som förmodligen tidigare använt S Ilian. Ett stort tegelfönster – med tre smala ljusöppningar inom en spetsbågig omfattningsbåge – togs upp i södra långhusmuren vid denna tid. Ett litet limogeskrucifix och ett triumfkrucifix (fig 124–126), som båda kan ha tillhört kyrkan, kan dateras till 1200-talets tredje fjärdedel (*Andersson 1980*, s 40, samt kapitlet Inredning och inventarier nedan).

Ett stort triumfkrucifix från 1300-talets andra fjärdedel kan ha tillkommit i samband med någon för oss

okänd ombyggnad eller modernisering (se Inredning och inventarier).

Innan de nuvarande tegelvalven slogs i kyrkan, inträffade en eller flera eldsvådor, som lämnat spår i form av sot och trasigt fönsterglas inne i långhusets sydöstra hörn och i södra korsarmens östra del samt en förkolnad bjälke och brända sädeskorn i öppningen in till samma korsarm. Tydligt har vinden använts som spannmålslager, vilket talar för att kyrkan ursprungligen hade ett plant innertak av trä. Det förefaller troligt att det förmodade centraltornet rasade i samband med eldsvådan och därvid skadade södra korsarmen, som därefter förstärktes av en strävpelare. Kanske var det nu som korsarmsabsiden revs och ersattes av en rak östvägg. Branden kan eventuellt sättas i samband med vitaliebrödernas härjning av staden vid 1300-talets slut.

Under 1400-talets förra hälft försågs Vårfrukyrkan med stjärnvalv av tegel, som på grund av sina eleganta, kontinentala former kan dateras till 1420–30 (*Lundberg 1948*, s 123). Valven har likheter med dem som finns i Irsta i Västmanland och Sparrsätra i Uppland (*Lundberg 1948*, s 123). Valven finns kvar idag i långhuset och korsarmarna, men det är möjligt att även det romanska koret välvdes (om det inte redan tidigare fått valv) liksom korsmitten. På grund av långhusets stora bredd har väggpilastrarna gjorts ovanligt framspringande, vilket gör att sköldbågarna bildar djupa nischer.

Det senmedeltida koret

Den största medeltida förändringen av Vårfrukyrkan ägde rum mot slutet av 1400-talet, då det romanska koret revs och ersattes av ett stort, ljust kor med tresidig avslutning (fig 44). Det nya koret uppfördes av tegel och gråsten – kanske återanvänt rivningsmaterial – och pryddes av strävpelare och blinderingsfris. I det inre vidgades korsmitten för att ge en så vid öppning som möjligt in mot koret, som blev lika brett som långhuset. Senast vid denna tid måste alltså centraltornet ha rivits.

Koret och korsmitten välvdes med rikt utbildade sturevalv, prydda av dekorativa gubbar och ansiktsmasker i tegel och puts. Fönstren i koret gjordes stora och spetsbågiga, försedda med masverk av tegel eller kalksten (fig 41).

Med det stora sengotiska koret fick Vårfrukyrkan en ny monumentalitet. Den tresidiga koravslutningen med sina smäckra strävpelare, prydda av fialer, de stora fönstren, blinderingsfrisen, de höga och vida valven – allt bidrog till att göra Vårfrukyrkan till en rik och modern kyrka. Förebilder för arkitekturen var de stora

Fig 105. Pergamentsbrev från 1489, som omtalar Anders Murmästares arbete vid Vårfrukyrkan. Foto RA.

Parchment letter from 1489, referring to the work of Anders Murmästare («Mason») at Vårfrukyrkan.

senmedeltida hallkoren i domkyrkor och stadskyrkor, som tex koren i Strängnäs domkyrka från 1448–1462 och i Västerås domkyrka från 1460-talet, samt stora senmedeltida landskyrkor i Västerås stift, bla Stora Tuna i Dalarna.⁵⁵ Ett kor som mycket liknar Vårfrukyrkans återfinns i Munktorps kyrka i Västmanland, och enklare släktingar finns i de uppländska sockenkyrkorna i Arnö och Fittja – det senare en i det närmaste identisk kopia i förminskad form av enköpingskoret.⁵⁶

Blinderingsfrisen, valvtypen och de dekorativa gubbarna är former som kännetecknar en rad kyrkor i Dalarna, Västmanland och västra Uppland. Som Nils Sundquist visat, varieras de olika formerna skickligt och är sannolikt sprungna ur en och samma byggnadshytta (Sundquist 1968/69, s 6). I några kyrkor har den dekorativa lusten drivits längre än i Vårfrukyrkan, som i Stora Tuna, Folkärna och Torsång i Dalarna, där

även fasaderna pryttas med gubbar i relief. Det är också i Dalarna som de rikaste exemplen på byggnadshyttans verksamhet finns.

Utän angivande av källa meddelar Ihrfors att kyrkan invigts 1488.⁵⁷ Något dokument om detta har inte bevarats, men året stämmer bra med uppgifterna i ett brev (fig 105) som Nils Sundquist fäst uppmärksamheten på. Enligt detta fick en viss Anders murmästare år 1489 en gård på Mungatan i Enköping, värd 40 mark penningar, av socknen »för att han murade Vårfrukyrkan»⁵⁸ (Sundquist 1952, s 17; brevet återges *in extenso* i not 58). Mycket tyder på att detta avser byggandet av det nya koret, som av stilistiska skäl bör ha tillkommit under 1400-talets sista fjärdedel. Betalningen motsvarar ungefär en årslön.⁵⁹ Anders murmästare är en av de få kyrkbyggarna som träder fram ur den svenska medeltidens mörker,⁶⁰ och han kan enligt Sundquist ha varit ledare för den omfattande

byggnadshyttan (*Sundquist 1952*, s 62; *Sundquist 1968/69*, s 8).

Ett ovanligt drag hos Vårfrukyrkans kor är de blindnischen som finns längst ned på östmurens utsida (fig 49). Det är osäkert om nischerna haft någon praktisk funktion, t ex som altarnischer, eller om de enbart haft ett dekorativt syfte. Liknande nischer finns på östfasaderna i de senmedeltida koren i Strängnäs, Västerås och Åbo.

En sakristia planerades i norr, vilket framgår av att kormurarnas blinderingsfris inte utförts på den del av muren som nu vätter mot sakristievinden. Byggandet av sakristian kom dock att dröja några decennier och norra korsarmen, som troligen tidigare fungerat som mariakapell och därför haft sin absid i behåll, kan under en tid ha tjänat som provisorisk sakristia. Absiden revs efter det att det nya koret uppförts och ersattes av en slät östmur med ett fönster. Tämlichen snart, troligen vid 1500-talets början, uppfördes så den nya sakristian, som fick ett valv liknande korets.

Senast under denna byggnadsperiod byggdes också ett vapenhus framför sydportalen. Dess utseende framgår inte i detalj av de olika avbildningarna av kyrkan (fig 18, 41) och det revs på 1800-talet. Någon gång under seklernas lopp har det härjats av eld, som lämnat spår på kyrkans sydfasad i form av skörbränd sten.

Smärre moderniseringar gjordes även av kyrkan i övrigt. Det tredelade fönstret i södra långhusmuren murades delvis igen och ändrades så att det liknade korfönstren (fig 56). En liten spetsbågig nisch i norra delen av bågöppningen mellan långhuset och korsmiten tillkom troligen nu och kan ha tjänat som förvaringsnisch för ett lekmanaltare. Även dörren till sydportalen förnyades genom nya beslag till gångjärn, lås och dörring (fig 53, 54). Av kyrkans inventarier anskaffades vid denna tid en dopfont (fig 141) och ett altarskåp med Korsnedtagningen i corpus (fig 128), medan en skulptur av Kristus i graven tillkom cirka 1500. Gubbvalven försågs med enkla ornamentala målningar samt en dekorerings av själva gubbarna, och sannolikt målades också de två stora figurframställningarna i långhuset (fig 76, 78).

Efterreformatorisk tid

1548 slogs stadsförsamlingarna ihop och fick samsas med landsförsamlingen om Vårfrukyrkan, vilket torde ha medfört förändringar i kyrkans inredning – som byggande av läktare – men knappast beträffande själva arkitekturen. Under 1500-talet omtalas kyrkan några gånger i stadens tänkeböcker, bl a 1556, då 17 öre i silver »vt gjordes til glas penningar til vorfrv kyrkio».

Takreparationer och lagningar av murverket försiggick antingen vid Vårfrukyrkan eller någon av de övriga kyrkorna under åren 1540, 1588 och 1593, då Hindric Körkiäspänar (kyrkspånare), Nilss kyrkie bygiare (kyrklagare) och Staffan kyrkiobyggiare omnämns. Ett inbrott i sakristian, omtalat 1576 och 1582, har sannolikt medfört smärre reparationer. 1576 fick stadens fogde fullmakt att tillsammans med kyrkoherde Andreas Olai »täcka, bygga och förbättra» Vårfrukyrkan och S Ilian, eftersom de var »fast bofällige och med tak illa försedda» (*Ljung 1963*, s 149).

Enligt en tradition, bl a återgiven i inv 1829, byggdes »korskyrkan» (korsarmarna) 1648, vilket är felaktigt. Uppgiften kan ha avsett läktarbyggen i korsarmarna, eller vara en spekulation utifrån en felläsning av årtalet 1548 (se ovan).

I arkivalierna omtalas »lilla kyrkodörren», vilket kan åsyfta den ingång i södra korsarmen som syns på avbildningar av kyrkan från 1600-talet (fig 18, 41). Ingången kan ha tillkommit på 1600-talet, om den inte härrör från medeltiden eller från tiden för sammanslagningen av församlingarna.

De knapphändiga arkivalierna från 1600-talet nämner endast tjärande av kyrktaket 1683 (kr prot) och reparation av de små spirorna på koravslutningens strävpelare 1684 (kr prot).

1700-talets insatser inskränkte sig till reparationer samt arbeten med tak och fönster. Utgifter för bräder, spån, spik och tjära 1703–07 visar att man då höll på med en omläggning av taket, för vilket kyrkobyggaren Anders Thomson mfl fick 33 daler kmt. Vid flera tillfällen förstärktes också murarna med ankarjärn, tidigast känt från 1717, då byggmästare Hans Larsson från Nysätra fick 80 daler kmt för att han »bundit kyrkan fram wid koret Twärt öfr och rundtom kring» (räk).

Även fönstren reparerades och ändrades under loppet av 1700-talet. 1704 och 1732 anskaffades nytt glas – vid det senare tillfället inte mindre än 1259 rutor från glasmästare Olof Schierff för 78 daler (räk). 1736 reparerades västgavelns fönster av glasmästare Eric Lind för 24 daler, och 1768 beslöt man igenmura det mellersta korfönstret bakom altartavlan, vilket dittills varit igensatt med bräder (kr prot). 1770 började man förse fönstren med bågar av trä – tidigare var glasrutorna på medeltida vis fästade direkt i muren – och flera fönster vidgades. För glasarbetena betalades glasmästare Enhörning (räk).

Från 1768 och framåt var flera arbeten igång vid kyrkan. Eftersom rappningen hade börjat falla av, putsades kyrkans yttermurar under ledning av murmä-

tare Dahlbäck, som fick 900 daler för arbetet. Denne ansvarade också för murararbetet i samband med ändringen av fönstren och troligen för uppförandet av ett benhus i hörnet mellan långhuset och södra korsarmen. Samtidigt fick kyrkans båda ingångar »Huggna Trappstenar» (st prot, inv).

Den största förändringen av kyrkan under 1700-talet var ombyggnaden av yttertakets, som redan 1769 var i dåligt skick. Det lagades så gott det gick av snickarmästare Lundgren (kr prot), men redan nästa år utdömdes taket över koret av byggmästare Jöns Berg⁶¹ från Sala, som engagerats av församlingarna för att bygga ny prästgård. Berg föreslog ett valmat tak, som utfördes under hans ledning och stod färdigt över koret och norra korsarmen 1771 (räk). Troligen tog man itu med västra delen av taket först på 1790-talet, då man hade stora utgifter för stockar, spån, järnplåt etc.

I det inre av kyrkan hade man 1716 konstaterat sprickor i valven (inv), som troligen lagades före 1727 då själva kyrkorummet vitlimmades (räk). Golven reparerades före 1749 samt 1788, och på 1790-talet införskaffades altaruppsats och predikstol i tidens stil.

Sedan länge hade kyrkan ansetts för liten, och för att råda bot på detta beslöt man 1784 att göra läktare i korsarmarna »till den allmänna trängselns undanröjande, som i denna kyrka möter i synnerhet qwinnekönet» (st prot). Ett stort problem var dock hur de olika bänkplatserna skulle fördelas mellan de bägge församlingarna, ett spörsmål som redan flera gånger diskuterats (*Sundquist 1952*, s 74). Kyrkoherdens och stadsförsamlingens förslag om att stadsförsamlingen i så fall skulle få den södra läktaren förkastades av landsförsamlingen, som ansåg att båda de planerade läktarna skulle delas mellan församlingarna (st prot 1784). På grund av dålig ekonomi sköts dock frågan på framtiden.

Vid 1800-talets början var det fortfarande inredningen som diskuterades, och 1832 heter det att »Den länge af behovet påkallade reparationen å Kyrkans hela innanrede, motsvarande den nya predikstolen och altaret, beslöts, och skulle i denna sommar af kyrkovärldarne i samråd med kyrkorådet verkställas» (K I: 2). Oenigheten om bänkfördelningen fortsatte dock, och i ett protokoll från 1833 framgår det att stadsförsamlingen inte ville vara med om att bekosta en förnyelse av inredningen, om inte deras förslag till bänkfördelning kom till stånd. »Landförsamlingen deremot påstod: att den omtalade och länge nödvändig funna inredningen i Kyrkan till gångar, golf och bänkar, såsom det kan vara värdigt ett Herrans Tempel, skulle genast företagas oberoende af Bänkdelningsfrågan, som kun-

de bäst afgöras sedan de nya bänkarne och Lektarne funnos . . .» Man enades om att låta upprätta »*Tvenne Ritningar*, en af Kyrkans inrede i närvarande skick, och en utvisande den nya projecterade, med golf af plansten ändrad Bänkinredning och nya Lektare» (K I: 2).

De begärda ritningarna gjordes av målaren Hjulbom, som gjorde förslag till bänkar och fyra läktare, och i augusti 1833 beslöt man »Att Kyrkan skall, så fort sig göra låter, inredas, enligt merberörde ritningar, och med de jämkningar, som under arbetet finnes vara af nöden, då bekvämlighet och kostnader komma i öfvervägande» (K I: 2). Av de föreslagna läktarna blev dock bara den södra, den sk Bondläktaren, någonsin uppförd. Den nya bänkinredningen avsynades i januari 1836 (st prot) och hur bänkplatserna slutligen fördelades framgår av en bevarad bänkfördelningsplan, upprättad 1846 (fig 135). – Striden om bänkarna kan mer detaljerat följas i *Sundquist 1952*, s 26 ff.

Av själva byggnaden ansågs »Hörnpelaren vid sydvästra Korskyrkan» i behov av reparation 1829. Det framgår inte om därmed avses södra korsarmens stråvpelare eller den västra hälften av bågöppningen mellan korsmitten och södra korsarmen.

I februari 1837 heter det att »Enköpings och Wårfru Kyrkoförsamlingars kyrka under en tid af 3^{ne} år stått under reparation och till hela sitt innanrede blifvit å nyo inredd, och en ny Lektare byggd; och nu blifvit beslutadt, att reparationen äfven i år fortgå, och att stenkörning m m såsom förberedelse till tornbyggnad skall begynnas; samt, att en ny dörr på gaveln midt emot altaret upptagas i vår, jemte 2^{ne} nya fönster till vinnande af mera ihus bort i kyrkan . . .» (st prot). Redan 1822 hade man haft planer på att förse kyrkan med ett torn, och tornbygget blev en av de största åtgärder som vidtogs vid ombyggnaden av kyrkan 1839–41.

Ombyggnaden 1839–41

Ombyggnaden av Wårfrukyrkan anförtroddes byggmästare Carl Robert Palmér,⁶² vars principförslag till nytt torn och vapenhus antogs av sockenstämman i augusti 1838 (fig 106).

Palmér ville förvandla den gamla medeltidskyrkan till en klassicistisk centralkyrka. Han placerade därför det nya tornet över korsmitten och utformade vapenhuset i väster som en förhall med antikiserande tempelfasad. Enligt förslaget skulle tornet göras åttkantigt och bestå av en nedre murad bas med rusticerade hörnkedjor, en tornkropp av trä prydd med parställda pilastrar samt en krönande lanternin med kupoltak.

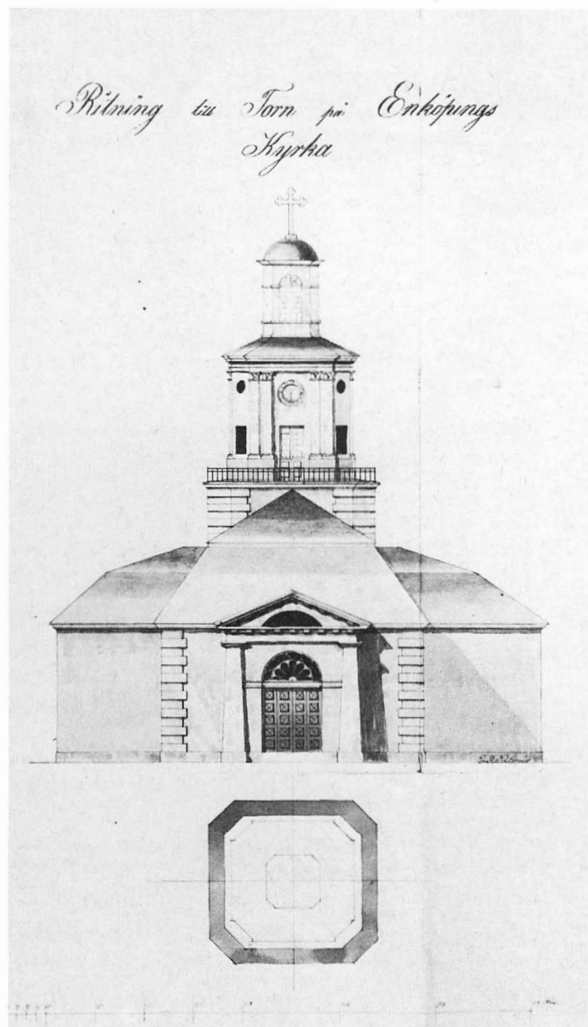

Fig 106. Förslag till nytt torn och vapenhus vid Vårfrukyrkan av Carl Robert Palmér 1838. Foto RA.

Design by Carl Robert Palmér (1838) for new tower and porch at Vårfrukyrkan.

Långhusets hörn skulle förses med rusticerade hörnkedjor och kyrkans tak avvalmas.

Förslaget skickades in till Överintendentsämbetet (ÖIÄ), där ärendet handlades av Samuel Fredrik Bohm.⁶³ Denne begärde in nya ritningar för att kunna bedöma om tornet kunde placeras över korsmitten. I mars 1839 anlände sådana från Palmér, vilka visade kyrkans sydfasad samt en tvärsnitt genom korsmitten (fig 107). Tornet föreslogs nu få ett tälttak över lanterninen, som gjorts helt genombruten. Idén till lanterninens utformning hade Palmér troligen fått vid sitt

arbete i Bred utanför Enköping, där en ny kyrka uppförts under hans ledning efter ritningar av Fredrik Blom (se SvK vol 130, Up XI: 3), som nyligen blivit tf chef för ÖIÄ.

På grundval av Palmérs förslag utarbetade Samuel Fredrik Bohm en ritning till ombyggnad av Vårfrukyrkan, vilken antogs av sockenstämman i maj och stadfästes av Kungl Majt i juli 1839 (fig 108).

Bohm hade förändrat Palmérs förslag på vissa punkter, huvudsakligen för att »uti den tillämnade Torn- och Tillbyggnaden bibringa stil och form, passande för en Stadskyrka, med iakttagande, att icke derigenom öka kostnaden. Det nya projectet anser Öfver Intendents Embetet förena dessa förmåner . . . emedan Tornet visserligen, till sin höjd, blifvit i obetydlig mån ökad, men deremot Wapenhusbyggnaden betydigen minskad i anseende till murarnes tjocklek . . . hvartill kommer, att Taket på Wapenhuset icke öfverstiger kyrkans corniche, hvadan kyrkotaket på detta ställe blifvit oförändradt» (skr från ÖIÄ).

Beträffande tornet bestod skillnaderna i att Bohm förhöjt dess mellandel genom ett högre postament, och i att tornkroppen gjorts kvadratisk istället för åttkantig. Dessutom hade han blä tillfogat en triglyffris under mellanpartiets takgesims och parställda rundbågiga öppningar mellan pilastrarna. Förhallen krymptes på höjden och gavs en mindre dominerande utformning, och samtliga byggnadsdelar avsågs få rusticerade hörnkedjor.

I juli 1839 skrevs kontrakt med Palmér om arbetet. Det gamla vapenhuset i söder revs och byggnadsmaterialet återanvändes till tornet och möjligen också till förhallen. Samtidigt revs klockstapeln, eftersom klockorna nu flyttades till tornet. Korsarmarna fick valmade mansardtak och långhustaket avvalmades, och tre nya fönster togs upp i västra delen av långhuset, det södra ungefär på den forna sydportalens plats.

Bohms ritning kom inte att följas i alla detaljer. Vid avsyningen i september 1841 anmärktes blä på att kyrktaket inte blivit så lågt som planerat. Det nya vapenhuset fick en stor rundbågig portal med glASFönster i själva dörren. Dess planerade rundfönster togs istället upp i långhusfasaden, där en del av västgaveln sparades för att fönstret skulle få plats på höjden (fig 50). Hörnkedjorna utfördes aldrig, inte heller rusticingen på tornkroppens postament. Istället markerades hörnen genom slätputs (mot fasadernas spritputs) och tornkroppen kläddes helt med plåt enligt beslut 1849 (st prot). Korset på tornet vändes så att det blev synligt nedifrån staden och först på 1860-talet kom tornuret på plats, med andra urtavlor än planerat (fig 109).

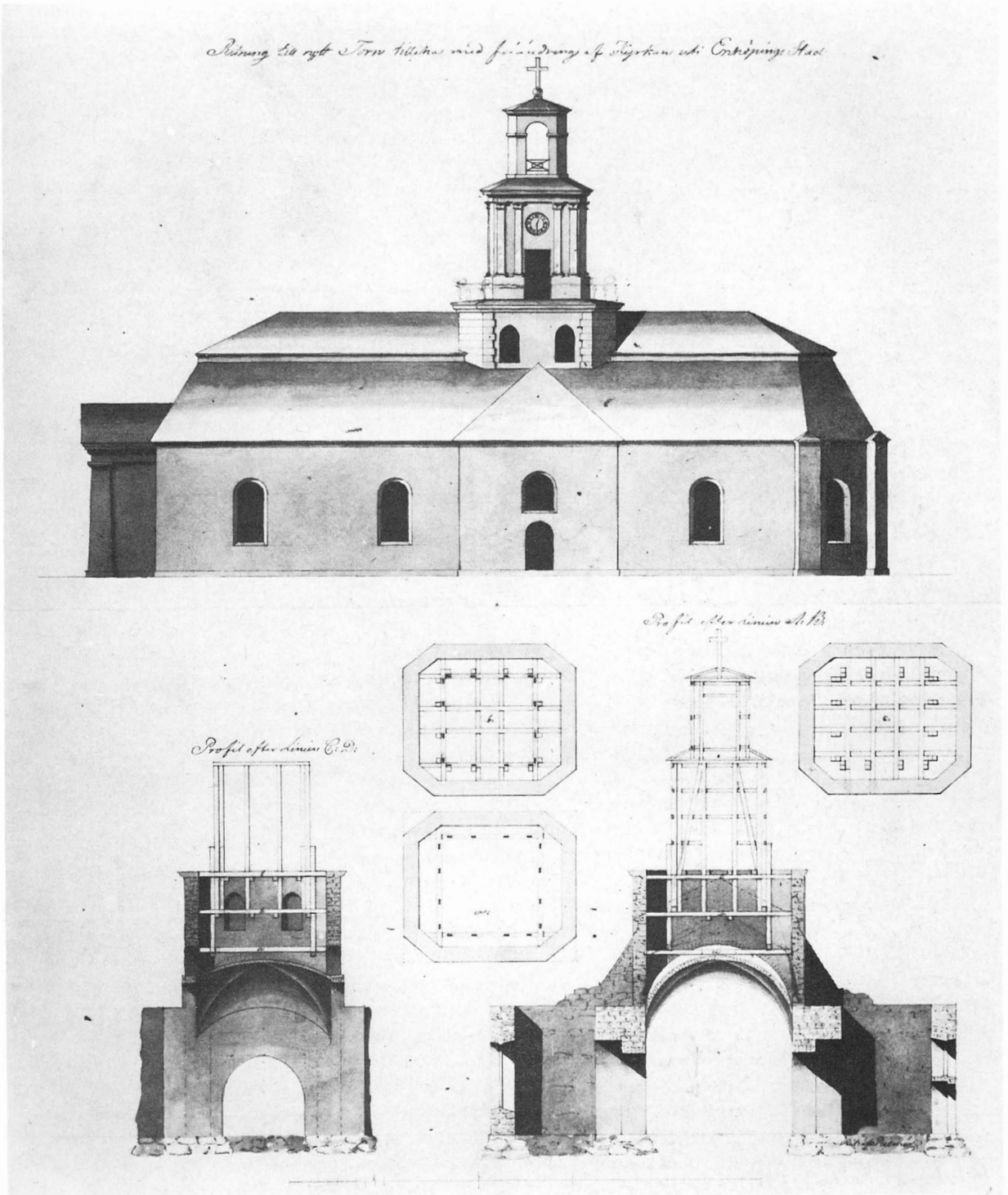

Fig 107. Fasad och tvärsnitt med förslag till torn av Carl Robert Palmér 1839. Foto RA.

Front elevation and cross-section, including tower design, by Carl Robert Palmér, 1839.

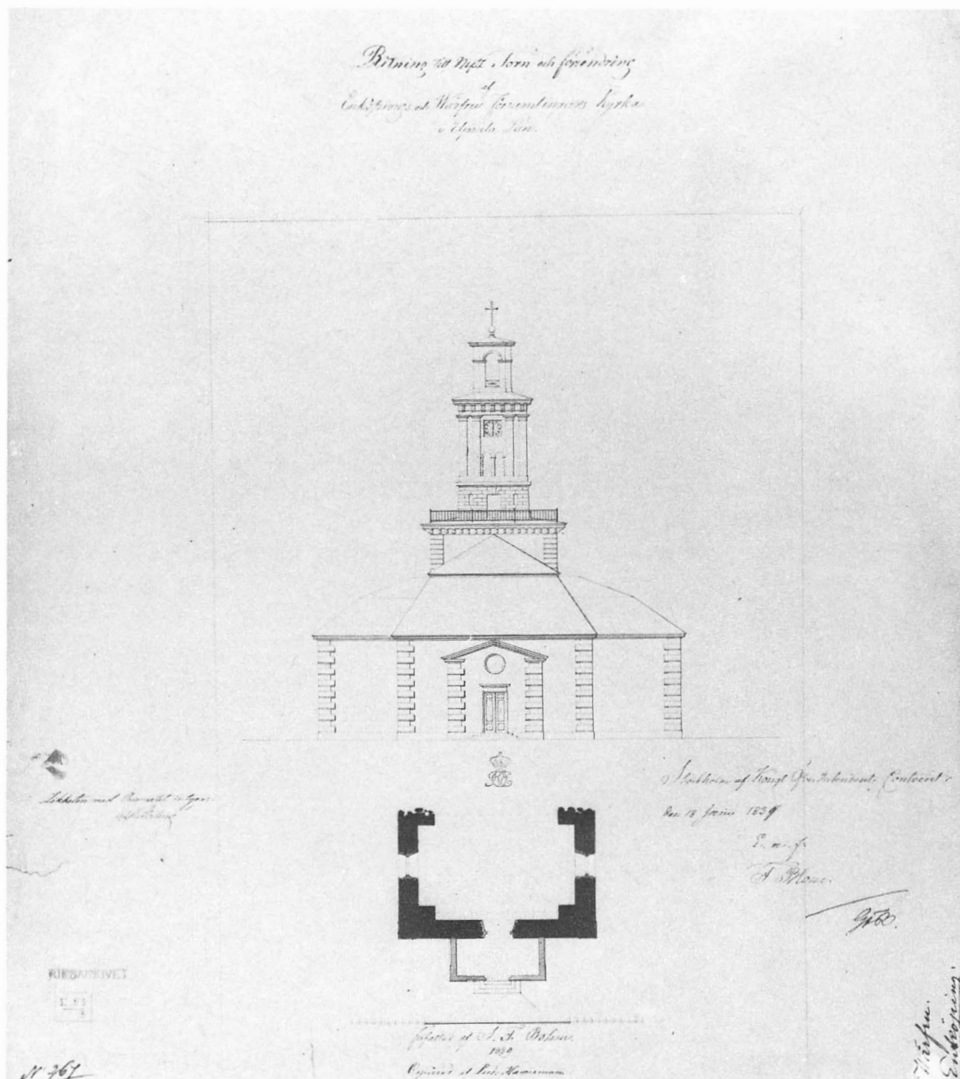

Fig 108. Ritning till nytt torn vid Vårfrukyrkan av Samuel Fredrik Bohm, stadfäst i juli 1839. Foto RA.

Design for a new tower at Vårfrukyrkan, prepared by Samuel Fredrik Bohm and approved in July 1839.

Restaureringen 1903–04

En kraftigt bidragande orsak till att restaureringen 1903–04 kom till stånd var att man ville lösa bänkfrågan (st prot). Som i så många andra kyrkor vid denna tid tiller man nämligen byta ut de gamla slutna bänkkvarteren mot öppna bänkar, helst med »den trefliga och rett billiga sk klöfverbladsformen» (st prot). Arkitekt Fredrik Falkenberg,⁶⁴ som anlätts för att rita en ny ingång till kyrkogården (fig 30), fick i uppdrag att utarbeta ett förslag till restaurering av kyrkan och hans program förelåg i oktober 1900.

Vid sekelskiftet försiggick en livlig debatt om principerna för restaurering av historiska byggnader, och flera av de arkitekter som i likhet med Falkenberg var knutna till ÖIÄ var aktiva i denna debatt. Det var

därför naturligt att Falkenberg i inledningen till sitt restaureringsprogram redovisade sin principiella syn på problemen. »En kyrkobyggnad skiljer sig hvad åldersgränsen beträffar betydligt från de flesta andra byggnader. Af största vikt är det då, att hvarje förändring å densamma är till det bättre, så att den ej är ett onödigt påhäng eller snarast måste göras om. Dvs största fordringar böra sättas å gedigenhet och konstnärlighet, äfven om dessa egenskaper kanske måste vinnas med torftiga medel. Man bör ej utan eftertanke följa hvarje nytt mod; således ej måla eller – motsats – hvitmena sin kyrka, därför att alla andra äro det, utan endast sträfva att erhålla ett så lugnt, högtidligt och festligt helt som möjligt. Slutligen bör man, i det fall att flera arbeten äro önskvärda, men medlen knappa, ej

utföra alla och mindre godt, utan välja de nödvändigaste, göra dessa fullgodt och vänta med de öfriga».

Falkenbergs krav på kvalitet och varsamt handlag förstods inte alltid av restaureringskommittén, och samarbetsproblem uppstod. Arkitekten avsåg sig därför den konstnärliga ledningen av restaureringen i juli 1903. Råd om färgsättning av inventarierna samt program för väggmålningarna lämnades därför av Agi Lindegren (se not 46), även han arkitekt vid ÖIÄ, och nödiga detaljritningar till dörrar, nummertavlor mm gjordes av entreprenören, byggmästare J A Eklund från Enköping. Restaureringen kom dock i stort att följa Falkenbergs intentioner, även om åtgärderna blev radikalare än han hade tänkt sig.

En tillbyggnad med förrådsutrymmen och trappa upp till tornet byggdes öster om sakristian, och samtidigt revs en gammal »förstuga» genom vilken man tidigare kunnat komma upp på kyrkvinden. Sakristians östfönster gjordes om till dörröppning in mot tillbygget och dess norra fönster förstörades. En gång, som tidigare ledde från sakristian genom norra korsarmens mur och fram till predikstolen, murades igen och i nischen installerades ett kassaskåp.

Ingångarna till kyrkan ändrades såtillvida, att den västra vidgades något och försågs med nya dörrar, medan ett vindfång med svängdörrar anordnades under orgelläktaren. En ny portalomfattning av huggen kalksten i jugendstil (ritad av Falkenberg) från Yxhults Stenhuggeri AB murades upp framför ingången till södra korsarmen, som också fick nya dörrar och vindfång. I norra korsarmen togs en ny ingång upp genom att dess fönster vidgades till dörröppning som försågs med ett litet vapenhus.

Fönstret ovanför portalen i södra korsarmen ändrades till ett rundfönster, och korfönstren förminskades genom att muras igen nedtill »till cirka en sjättedel af sin höjd». Alla fönster försågs med nya bågar och rutor av katedralglas med en enkel ramdekor. 1906 kom Carl Wilhelm Petterssons glasmålningar på plats i koret och södra korsarmen.

Framför allt var det interiören i Vårfrukyrkan som förändrades genom restaureringen. Bondläktaren i södra korsarmen, som hade skjutit långt in i korsmitten (fig 63), revs för att den nya portalen, rundfönstret och höjden till valvet skulle komma till sin rätt. De slutna bänkkvarteren slopades och ersattes av nya bänkar

Fig 109. Kyrkans utseende före putsens avlägsnande på 1950-talet. Foto ATA.

The church before its plasterwork was removed in the 1950's.

med gavlar, ritade av Falkenberg och med varierande utformning men samma ytterkontur. Delar från de äldre bänkarna återanvändes som panel i koravslutningen, och även övriga väggar försågs nedtill med panel.

Den största förändringen i interiören åstadkom utan tvekan Carl Wilhelm Petterssons målningar. Falkenberg hade tänkt sig en sparsam bemålning, »blott med någon färgdekoration å hvalfstrålarnes knutpunkter och andra ställen». Han delade dock sekelskiftets något respektlösa inställning till medeltida målningar, eftersom han hade förbehållet »Har vid närmare undersökning upp i hvalfven målningar blifvit blottade böra dessa undersökas, huruvida de kunna användas vid kyrkans dekorerings . . .» Falkenberg lämnade Pettersson anvisningar för hur målningarna i valven borde utformas, och själva arbetet utfördes sommaren 1903.

Valvmålningarna blev betydligt mer omfattande än Falkenberg hade planerat (se fig 110), och när byggmästare J A Eklund avtackades efter restaureringen sades det vara den senares förtjänst att »hvalfdekorationen blifvit så synnerligen riklig» (bilaga till prot 1904). I alla händelser var det Eklund som genomdrev att även kyrkans väggar skulle dekoreras, eftersom Pettersson hade »nedlagt så mycket och gediget arbete å kyrkans hvalf, att dessa med nödvändighet fordra att äfven väggarna förses med målningar» (brev 1 okt 1903). Carl Wilhelm Petterssons förslag till väggmålningar, troligen uppgjort tillsammans med Eklund, godkändes inte av ÖIA. Ett nytt förslag upprättat under överinseende av Agi Lindegren godkändes dock och kom till utförande på våren 1904.

De gamla kaminer som tidigare värmt upp kyrkan ersattes av centralvärme med varmluft, installerad av Ebbes Bruk, Huskvarna. Själva värmekammaren förlades under koret, sedan det visat sig alltför riskabelt att lägga den under sakristian, och kanaler med galler för utblåsning av varmluft anordnades i golvet. En ny golvbeläggning av planslipad kalksten lades in där så behövdes, och ett parti av golvet intill predikstolen i norra korsarmen sänktes. En del äldre gravstenar flyttades och några av dessa ställdes upp under sköldbågarna i långhuset. Belysning med hjälp av acetylengas installerades i hela kyrkan, varvid man i görligaste mån använde sig av de ljusredskap som redan fanns.

I stället för ny altartavla, som Falkenberg hade föreslagit, sänktes den gamla altaruppsatsen och försågs med en landskapsmålning, utförd av Carl Wilhelm Pettersson som bakgrund till det draperade altarkorset (fig 118). Altarbordet ändrades liksom altarringen, som kompletterades med två »mäklare» eller piedestaler

för ljusstakar. En gammal stake av smidesjärn, som påträffats bakom orgeln, fick sin plats där tillsammans med en nytillverkad pendang.

Predikstolen sänktes och trappan flyttades mot koret. Orgelläktaren fick nya trappor och barriären sänktes något. En ny orgel från Åkerman & Lund anskaffades, men den gamla orgelfasaden bibehölls i det närmaste oförändrad, liksom det lilla ryggpositivet. Inredning och inventarier målades om, varvid äldre målning konserverades av Pettersson, och nya nummertavlor anskaffades.

Den 8 maj 1904 kunde kyrkan åter öppnas för gudstjänst. Restaureringskommittén var mycket nöjd med resultatet och ville ge byggmästare Eklund en gratifikation på 1 000 kr för att han lagt ned mer arbete än som ingick i entreprenaden. Ett beslut om detta undanröjdes dock av domkapitlet.

Restaureringen 1903–04 gick på drygt 60 000 kr, varav hälften gick till entreprenören, medan Pettersson fick cirka 4 000 och Falkenberg 1 100 kr. Den nya orgeln kostade drygt 9 000 kr, belysningen 5 300, värmeanläggningen 2 500 och portalomfattningen 900 kr. Kostnaderna fördelades så, att landsförsamlingen betalade en elftedel av beloppet, medan stadsförsamlingen stod för resten.

Senare förändringar

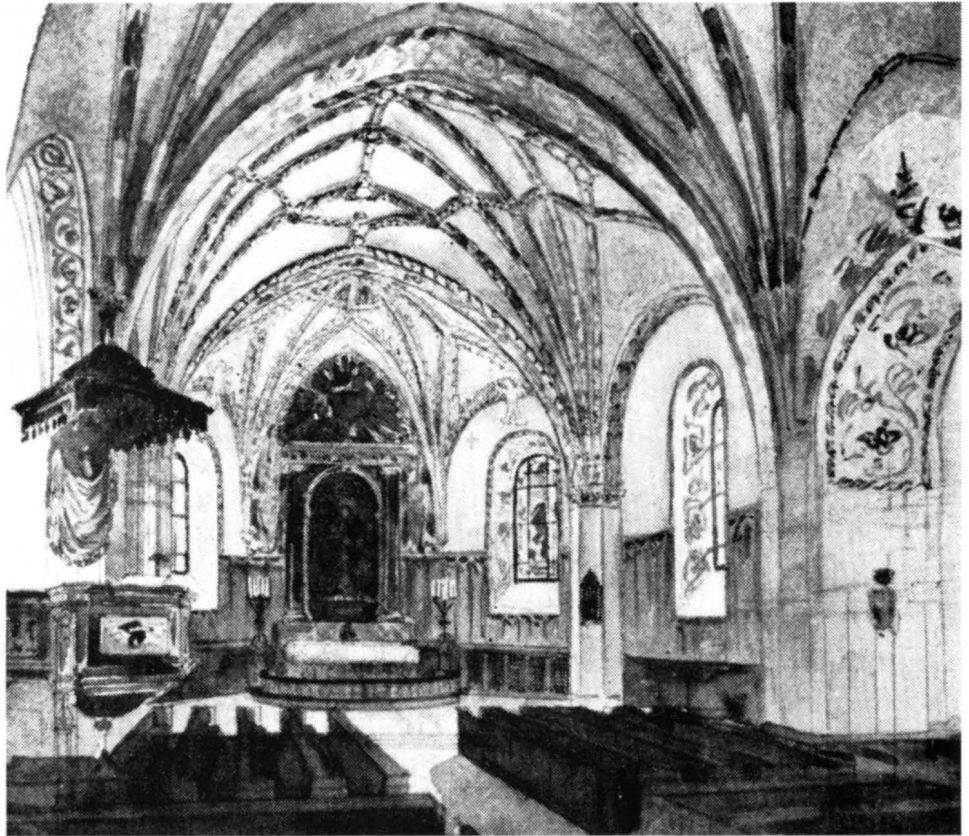
1915 installerades elektrisk belysning och elektrisk bälgdrift till orgeln. 1917 diskuterade man en omputsning av kyrkan, men nöjde sig med lagning och ifärgning av skadad puts och reparationer på sockeln, vilket utfördes 1919.

På 1940-talet gjordes en hel del arbeten, bl a installerades ny armatur efter förslag från Nordiska Kompaniet 1941, en smärre »altaruppsats» sattes i sakristians fönster och en ny dopfont, ritad av Erik Sand 1943, skänktes till kyrkan. 1949 började man installera en ny värmeanläggning för eluppvärmning med radiatorer under bänkarna och transformator i utrymmet under koret.

1953 beslöt kyrkofullmäktige att låta restaurera Vårfrukyrkan och till restaureringsarkitekt förordnades professor Erik Lundberg.⁶⁵ I januari 1955 presenterade Lundberg ett program, som 1957 och 1958 kom att följas av utarbetade förslag till en utvändig restaurering av kyrkan. Lundbergs program innehöll en rad värderingar och förslag som kom att sätta sin prägel på debatten om kyrkans restaurering i nära tjugio år. Det finns därför anledning att presentera detta närmare.

Fig 110. Förslag till målad dekor i Vårfrukyrkan av Fredrik Falkenberg år 1900.

Design for mural decorations in Vårfrukyrkan, prepared by Fredrik Falkenberg in 1900.

Erik Lundbergs restaureringsprogram

Lundberg inleder sitt program med en presentation av Vårfrukyrkan och dess byggnadshistoria, där han betonar det karakteristiska för olika perioder. Kyrkans skönhetsvärden framhävs och valven får en lyrisk beskrivning (delvis återgiven ovan vid beskrivningen av valven).

Lundbergs förslag till åtgärder följer två linjer – den ena syftar till att återställa kyrkans medeltida yttre, den andra till att koncentrera kyrkorummet kring korskammen och koret.

För kyrkans exteriör föreslår Lundberg att putsen skall avlägsnas helt från murarna, tornets beklädnad anpassas efter murverkets utseende och korfönstren återställas i sin ursprungliga medeltida form. Vapenhuset i väster, som tillkommit på 1800-talet och som Lundberg anser vanprydande för kyrkan, borde rivas.

Framför allt är det dock Lundbergs uppfattning om interiören som haft betydelse. Efter att ha beskrivit korvalven – »Dessa stora vackert kupiga stjärnvalv omspanna rummet med en djärvhets och en smidig elasticitet, som väcker den allra största beundran» –

beklagar han att valven inte kommer till sin rätt med Carl Wilhelm Petterssons målningar. Dessa röjer enligt hans mening målarens »rent upprörande dilettantmässighet ifråga om figurteckning och figurkomposition».

Det är tydligt att Lundberg själv var medveten om att hans uttalande kunde uppfattas som utmanande. Han fortsätter nämligen: »Det kan måhända synas otillbörligt att fälla omdömen av ovanstående art över arbeten som en tidigare generation infogat i en gammal byggnad, i all synnerhet då det är fråga om att återigen lägga byggnaden i stöpsleven. Programförfattaren måste därför med eftertryck framhäva att värdeomdömet inte gäller hela restaureringen, utan en viss del av den målade dekorationen, vars upphovsman klart och tydligt ådagalagt att han på intet sätt varit uppgiften vuxen.»

I konsekvens med sin uppfattning anser han därför att målningarna bör tas bort och valven vitkalkas, med undantag för medeltida bemålning på själva »gubbarna». Korfönstrens glasmålningar har inte högre konstnärligt värde än kalkmålningarna och bör följaktligen också avlägsnas.

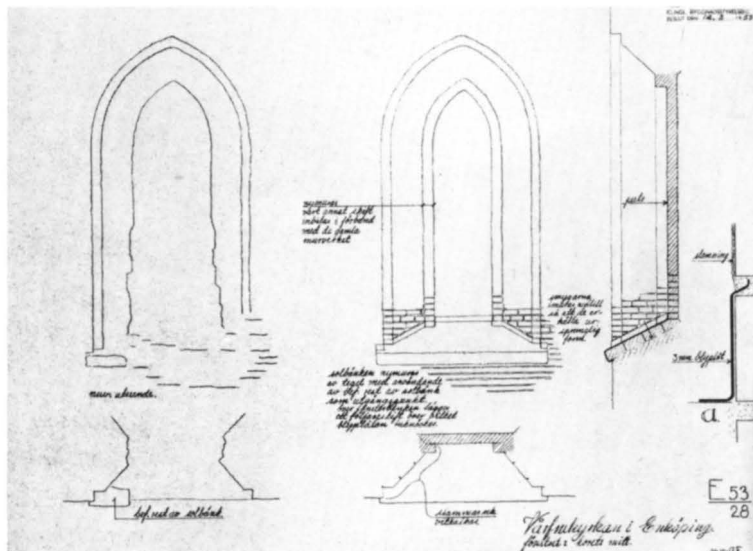

Fig 111. Ritning till rekonstruktion av medeltida korfönster i Vårfrukyrkan. Erik Lundberg, 1950-tal. RA.

Design for the reconstruction of the mediaeval chancel windows by Erik Lundberg in the 1950's.

Det stora koret borde enligt Lundbergs mening behandlas som en enhet, »ett verkligt kor», med ett framflyttat altare över vilket valvet kunde spänna sig som en baldakin. För att särskilja koret från resten av kyrkorummet borde dessutom korbänkarna få ett annat utförande än övriga bänkar. Altarbordet skulle utformas som ett mäktigt stenbord och en ny altarring skapas.

Lundberg föreslår vidare att korsarmarna dras in i rumsbildningen genom att korsmitten görs till »grupperingscentrum» för bänkinredningen. Ett öppet parti i mitten för dop, vigsel och jordfästning skulle göra korsarmarna till en naturlig samlingsplats för de anhöriga.

Beträffande inredningen anger programmet att snickerierna skall nymålas i temperateknik, att orgel och orgelläktare bör återfå sina ursprungliga färger, men att altaruppsatsen och predikstolen inte är av den kvaliteten att en dyrbar framtagning av ursprungsfärgen är motiverad. För övrigt behövs ny värmeanläggning, nya fönster och en ny elektrisk installation.

Den yttre restaureringen 1956–60

Provavknackningar hade visat att murverket tålde att blottas. Vid fortsatta avknackningar framkom dels ett litet romanskt fönster, dels spår efter ett stort gotiskt fönster, båda i långhusets sydmur (fig 48). Där blotades också märken efter takfallet i det vapenhus från

okänd tid som revs under 1800-talets förra hälft och efter kyrkans medeltida sydportal.

Erik Lundbergs förslag till utvändig restaurering (från maj 1957) tog upp idéerna från 1955 års program. Sålunda ville han bli riva vapenhuset och låta kyrkans murverk stå blottat. De antikvariska myndigheterna ställde sig dock tveksamma till att utplåna karaktären från Karl Johanstiden, och församlingen ville behålla vapenhuset. Vidare ville församlingen inte vidta några åtgärder som kunde låsa en kommande inre restaurering.

Lundberg gjorde därför ett nytt förslag i februari 1958, vilket i stort sett kom att följas. Det blottade murverket lagades och rengjordes där så behövdes och skadat tegel ersattes, särskilt på korets strävpelare. Kvarstående putsade partier – såsom benhuset och sakristians förlängning – avfärgades i en ton som anslöt sig till gråstensytorna. Nedre delen av tornet putsades om och plåtbeklädnanden förnyades.

Det mellersta korfönstret, som varit igenmurat, togs åter upp och med ledning av spåren i murverket rekonstruerades de övriga korfönstren (fig 111). Petterssons glasmålningar avlägsnades och ersattes av antikglas. Ingången i norra korsarmen från 1903–04 års restaurering sattes igen och gavelfönstret där omdanades så att dess bröstning kom att ligga i samma höjd som de övriga nordfönstrens.

1960 var arbetena färdiga. Något senare anordnades också fasadbelysning av kyrkan med strålkastarbelysning på västra gaveln, södra långsidan och tornet.

Diskussionerna om inre restaurering

Sedan kyrkan till det yttre blivit färdig, aktualiserades frågan om en inre restaurering. Framför allt behövde de mörka och smutsiga valven och väggarna rengöras. Församlingen hade också behov av ett kapell för smärre gudstjänster, ny orgel och nytt värmesystem. Till ny restaureringsarkitekt utsågs nu Jörgen Fåk, Kalmar.

Frågan om målningarna skulle bevaras eller ej blev en stötesten. På församlingens uppdrag undersöktes de av konservator Sven Dalén, som i sitt utlåtande i januari 1965 ansåg att en rengöring skulle bli svår att genomföra. Målningarna hade nämligen inte utförts med kalkfärg och bindemedlet hade förintats. En rengöring skulle därför medföra att färgen fläckvis försvann och att stora partier måste målas på nytt. Dalén föreslog av tekniska och ekonomiska skäl att målningarna skulle tvättas bort. Att bevara och rengöra målningarna på en mindre yta, tex i södra korsarmen som hade föreslagits, skulle däremot inte möta några hinder, inte heller

att återställa den ursprungliga färgen på »gubbarna» i valven.

Arkitekt Fåk vände sig till riksantikvarieämbetet för att få ett principutlåtande om målningarna borde bevaras eller inte. Själv ansåg Fåk att de utgjorde en svår belastning för kyrkorummet, som förlorat den helhetsverkan det haft när Petterssons glasmålningar togs bort. Vid underhandskontakter visade det sig att riksantikvarieämbetet och byggnadsstyrelsen hade skilda uppfattningar beträffande målningarna och något klart besked gavs inte.

I det läget presenterade Fåk ett program för inre restaurering, daterat september 1966. Genom att de kulturminnesvårdande myndigheterna var oense, ansåg sig Fåk ha fria händer att föreslå att målningarna skulle tas bort. Liksom Lundberg såg han rumsbildningen vara ett problem, eftersom den trånga mittkvadraten drar ihop interiören omedelbart framför det stora koret. Enligt Fåks mening borde man antingen i enlighet med Lundbergs förslag koncentrera

Fig 112. Vårfrukyrkan, tecknad av Erik Lundberg på 1950-talet. RA.

Drawing of Vårfrukyrkan by Erik Lundberg in the 1950's.

intresset till korsmitten genom bänkgruppering eller också betona kyrkans längdriktning. Eftersom kyrkan under 1800-talet och vid sekelskiftets restaurering enligt hans mening inte uppfattas som en korskyrka, utan som »ett långhusrum med mindre, i rumssammanhang obetydliga sidokapell», förordade Fåk det senare alternativet.

Beträffande korets utformning ansåg Fåk att Lundbergs förslag med ett fristående altarbord vore lämpligt för att markera rummets imponerande höjd – dock under förutsättning att altarpupsatsen kunde flyttas till någon annan plats i kyrkan. Om altare och altarpupsats däremot bibehölls på sina ursprungliga platser, borde koret i stället få en tyngdpunkt genom att en cirkel markerades i golv- eller bänkhöjd, en cirkel som kunde »omsluta händelserna i rummet, vigseln, dopet, jordfästningen, kyrkospelet eller annan verksamhet».

Eftersom Fåk hade bestämt sig för att betona kyrkans längdriktning, föreslogs i programmet att norra korsarmen skulle avskiljas genom ett gallerverk och inredas till kapell. I den södra korsarmen borde en läktare inrättas med väntrum etc inunder. Vidare kunde brudkammare anordnas under en del av västläktaren i enlighet med restaureringskommitténs önskemål. Vissa möjligheter att disponera sakristians utrymmen på ett annat sätt presenterades också i programmet.

Landsantikvarie Nils Sundquist, som varit kulturhistorisk kontrollant vid den yttre restaureringen, var kritisk mot såväl borttagandet av målningarna som utformningen av interiören. Korsarmarnas avstängning från kyrkorummets skulle minska möjligheten att uppleva den romanska arkitekturen, och målningarna hade enligt Sundquists mening sitt värde som uttryck för ett visst tidsskede som inte var så rikt företrätt bland de uppländska kyrkorna.

I maj 1968 anhöll restaureringskommittén om bekräftelse på att målningarna fick tas bort, vilket riksantikvarieämbetet »inte ville motsätta sig» med hänsyn till bla svårigheten att bevara målningarna vid rengöring.

För att lösa några akuta problem oberoende av den planerade totala restaureringen, inkom arkitekt Fåk 1970 med ett förslag till ny inredning m m i sakristian. Förslaget gick ut på att sakristian – som alltmer börjat användas som förrum – skulle återges intrycket av slutet rum och förses med ny skåpinredning. Vidare skulle målningarna i valvet, även de av Pettersson, rengöras och konserveras.

Förslaget godkändes och de föreslagna åtgärderna vidtogs 1971. Nya skåp byggdes utmed östra väggen

och därigenom doldes ingången till sakristians tillbyggnad från 1903–04 års restaurering. I samband med arbetena i sakristian undersöktes utrymmet under golvet av antikvarie Lars Gezelius, Upplandsmuseet. En källare, eventuellt från 1500-talet, påträffades och inrättades ånyo till vinkällare (rapport i ATA). Målningarna rengjordes av konservator Gösta Lindström, som bekräftade Sven Daléns uppgifter om målningarnas bristande tekniska kvalitet.

1971 presenterade arkitekt Fåk fem alternativ för kyrkorummets utformning, vilka samtliga förutsatte att Carl Wilhelm Petterssons målningar skulle tvättas bort. Diskussionen om målningarna tog ny fart, och konsthistoriker och kulturminnesvårdare gick i spetsen för en opinion som krävde att målningarna skulle bevaras. Frågan rörde ytterst om målningssviter från sekelskiftet skall anses ha ett antikvariskt värde eller ej.

I sitt yttrande över Fåks förslag framhöll riksantikvarieämbetet interiörens värde ur helhetssynpunkt och påpekade att de praktiskt-funktionella behoven borde kunna lösas utan någon genomgripande omgestaltning av kyrkorummets. Ämbetet ville också rekommendera att målningarna bibehölls. Till skrivelsen fogades en pm med synpunkter som kommit fram vid diskussioner inom och utom myndigheten, där bla målningarnas betydelse som sammanhållande element i interiören betonades.

Fåk utarbetade därför i maj 1973 ett restaureringsförslag som syftade till att i stort sett återställa interiören i det skick den hade efter sekelskiftets restaurering. Genom att frigöra korsmitten från bänkar och vända korets bänkar mot altaret skulle den östra delen av kyrkan kunna användas vid mindre gudstjänster. Församlingen var vid det här laget inställd på att låta rengöra och konservera målningarna, vilket också beslöts vid kyrkofullmäktiges sammanträde i september 1973. Det största problemet var nu undanröjt och restaureringen kunde börja.

Den inre restaureringen 1974–75

Restaureringen inleddes med arbeten på vapenhuset, som fick en handikapppassad entré och ny inredning med vindfång, toaletter och kapprum. Innan den nya värmeanläggningen installerades, gjordes en omfattande arkeologisk undersökning under kyrkans golv (se särskild redogörelse ovan). Värmecentralen under koret förstärktes och trappan dit ned ändrades.

Under orgelläktaren anordnades väntrum, handikapptolett och ekonomiutrymmen, vilket åstadkoms genom att den södra av läktarens båda trappor revs

och en vägg sattes in mot långhuset. I de båda korsarmarna och korsmitten avlägsnades bänkinredningen, och bänkarna i koret riktades mot altaret. Norra korsarmen inrättades till museum för äldre inventarier och fynd från utgrävningen, medan södra korsarmen fick karaktär av dopkapell och inredning av lösa stolar.

De omdebatterade målningarna rengjordes med syntetisk deg av konservator Lars Göthberg och kompletterades där så behövdes, och några smärre medeltidsmålningar togs fram (se kapitlet Kalkmålningar). I koret sattes Petterssons glasmålningar åter upp, och en nisch som påträffats i södra korväggen frilades på församlingens önskan.

Bänkarna justerades och golvet i bänkkvarteren sänktes till samma nivå som golvet i övrigt, vilket lades om. En del gravstenar fick ny placering, och till koret ordnades en ramp för handikappade.

Altaret försågs med en ny altarskiva av kalksten, och predikstolen kompletterades med en lös talarstol i koret att användas vid vanliga gudstjänster. En ny orgel byggdes av A Magnussons Orgelbyggeri AB, efter ett förslag av Gotthard Arnér, och kom på plats

vintern 1975. Det gamla ryggpositivets fasad och orgelhus från 1600-talet bibehölls, liksom huvudfasaden från 1788, som återställdes till ursprungligt utseende.

Målningen på den fasta inredningen förnyades, den ursprungliga färgen togs fram på bla orgelfasaden och en del äldre inredningsföremål konserverades. Ovanför bänkarna tillkom ny armatur, ritad av Jörgen Fåk, och altaruppsatsen försågs med belysning. Vidare installerades hörselslinga, åskledare och automatiskt brandlarm. Vissa reparationer gjordes på yttertaket och valven isolerades med mineralullsmattor. Nya inventarier tillkom också, mestadels genom donationer, såsom textilier, ett altarkrucifix i silver och en madonnaskulptur.

En stor del av arbetena kunde bedrivas som beredskapsarbete med AMS-bidrag. Restaureringen kostade cirka 1,8 miljoner kr, varav omkring 750 000 gick till den nya orgeln, 117 000 till rengöringen av målningarna och nära 50 000 kr till den arkeologiska utgrävningen. Den 16 mars 1975, på Marie bebådelsedag, återinvigdes kyrkan av ärkebiskop Olof Sundby i närvaro av konung Carl XVI Gustaf.

Enköpings och den omgivande bygdens kyrkor

av INGRID ROSELL

En överblick över utformningen av kyrkorna runt Enköping – centralorten – under skilda århundraden ger en förankring i bygden och tiden.⁶⁶ Den ger oss också möjlighet att tolka förändringar av gemensam orsak och urskilja höjdpunkter i den byggnadshistoriska utvecklingen. Kyrkorna kan ses som var för sig särpräglade verk, som följs åt i en byggnadshistorisk utveckling. En kyrka bryter sig stundom ut ur mönstret – något speciellt har betytt ett uppsving för bygden. En insats av ägare till traktens större gårdar med kontakter på andra orter eller en präst, som kämpat mer än andra för sin kyrka, kan ha påverkat utvecklingen. Mycket har skett under tider, vilkas villkor vi inte känner och som vi endast ser följderna av. Att ingen-ting händer med byggnaden har också sin orsak.

Medeltiden

För de medeltida skedena har vi endast spår, ej sällan svårtydbara, att gå efter. Spåren hos de olika byggnaderna ger rätt tolkade tillsammans ett mönster åt utvecklingen.

En karta över Enköping i dess omgivning med inlagda kyrkoplaner tecknar situationen vid tiden omkring 1200 (fig 113). Kyrkorna är i flertalet fall absidkyrkor, som tillkommit under årtiondena omkring detta sekelskifte. De tre större kyrkorna – Litslena, Tillinge och Enköpings-Näs – är försedda med västtorn. Av samma typ är en kyrka i staden, S Ilians romanska kyrka. De tre kyrkorna var belägna vid centrala vägar. Eriksgatan, som drog genom Enköping, passerade även Tillinge. Litslena socken, som till yttinnehållet var störst i Trögds härad, hade redan under den gamla folklandsindelningen den mesta jorden i folklandet. De nu mera avlägsset liggande socknarna Bred och Sparrsätra hade enkla träkyrkor. Minst var Svinnegarns absidkyrka, sannolikt gårdskyrka till den närbelägna gården Husby.

Enköpingsläppen var troligen redan vid denna tid uppodlad i sin helhet. Mitt i detta landskap, högt belägen på åsen, synlig på långt håll, låg Vårfrukyrkan. Den tillkom ungefär samtidigt med S Ilians romanska kyrka och var ovanligt stor, försedd med korsarmar

och sannolikt centraltorn. Mycket talar för att den var byggd som kyrka åt folklandsprosten och var i denna egenskap den förnämsta i trakten.

Det fanns ännu en kyrka i Enköping, S Olovs kyrka. Den är helt försvunnen och dess utformning känner vi ej.

1200-talet var en expansiv byggnadsperiod, då kyrkor och borgar byggdes i stor omfattning. Århundradet hade utrikespolitisk fred. Erövringen av Finland slutfördes under 1200-talet. Rikets tyngdpunkt låg vid denna tid i götalandskapen. Kungarna under detta skede uppehöll sig mycket på Visingsö i Vättern. Erik Eriksson, kallad Láspe, möter vi 1248 i slaget vid Sparrsätra, där han besegrade Knut Långe.

Vid periodens slut ägde vissa förändringar rum, vilka kan följas i kyrka efter kyrka. Dessa gällde korets utformning. Tillinge, Svinnegarns och Teda kyrkor fick sålunda den tidstypiska utvidgningen av koret mot öster med rak avslutning. I Litslena betonades ortens betydelse av en mera omfattande utbyggnad. Kyrkan utvidgades inte endast åt öster utan även åt söder till en sk salkyrka. Som en liten salkyrka uppfördes den närbelägna Härkeberga kyrka vid samma tid.

Vid slutet av 1200-talet har S Ilians romanska kyrka övergivits och rivits. I kapitlet Byggnadshistoria redogörs för orsakerna – en omfattande omorganisation vid 1200-talets mitt. Vid denna förlorade Vårfrukyrkan sin funktion som prostkyrka och blev troligen socknens församlingskyrka. Den tidigare sockenkyrkan övergavs. När Enköping utvecklats till stad, byggdes vid tiden omkring 1300 i dess ställe en ny kyrka av salkyrkotyp, benämnd S Ilian. Denna kyrka i staden kan ha varit förebild för kyrkorna i den omgivande bygden. Likaså kan franciskanerklostrets kyrka i Enköping med sitt långa, rakslutna kor ha påverkat omgivningens kyrkor.

Vårfrukyrkan hade förlorat sin ställning som den förnämsta kyrkan och någon större förändring av denna under 1300-talet är ej känd. Höjdpunkten inom kyrkobyggandet följdes av en vågdal. Tiden kännetecknas av folkungadömets strider och nederlag mot stormannaväldet. Digerdöden rasade vid mitten av

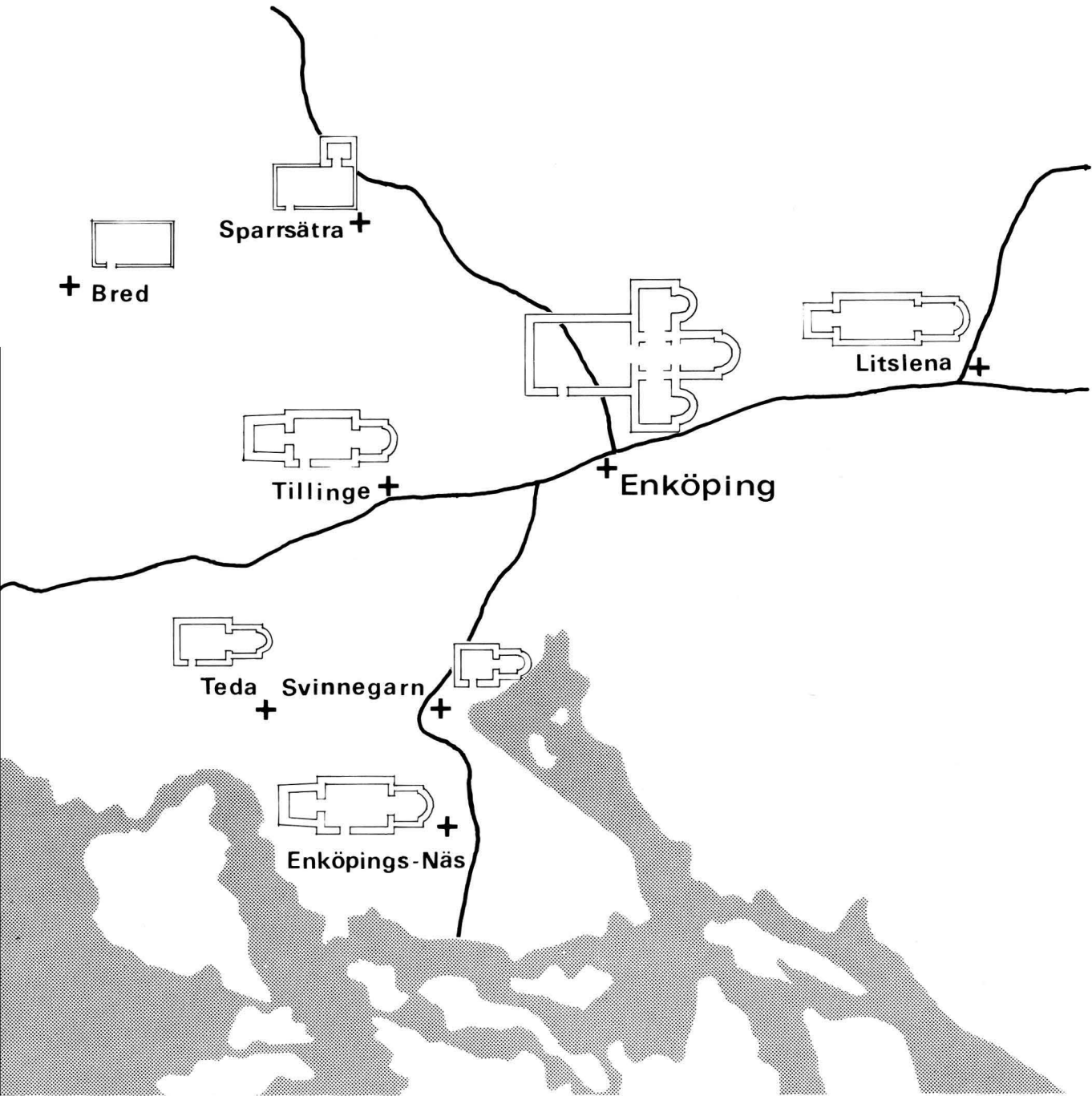

Fig 113. Vårfrukyrkan och den omgivande bygdens kyrkor, 1200-talet. Konturkarta med kyrkoplaner inlagda.

Vårfrukyrkan (the Church of Our Lady) and the churches of the surrounding district in the 13th century. Contour map with church layouts plotted.

1300-talet. Vid Gataskog i närheten av Enköping ägde en strid rum 1365. Kung Magnus Eriksson och Håkan Magnusson försökte återta det svenska riket men be-segrades av kung Albrekt.

Det skulle dröja ända till 1400-talets andra hälft innan den byggnadshistoriska utvecklingen åter når en höjdpunkt. Denna berör också Vårfrukyrkan, som då får sitt utvidgade tresidiga kor och i det inre sin utökning av korsmitten. Till perioden hör välvningen av kyrkorummet, som sker i Vårfrukyrkan och flertalet av omgivningens kyrkor. Utsmyckningen av väggar och valv med kalkmålningar framför allt i Härkeberga och Litslena är betydelsefull. Spår av målningar finns även i Vårfrukyrkan och Svinnegarns kyrka. Vid senaste restaureringen (1983) har rester av valvmålningar från 1400-talets mitt även påträffats i sakristian till Sparsätra kyrka.⁶⁷

Två av kyrkorna bryter mönstret under denna period, Svinnegarns och Tillinge kyrkor. Svinnegarns kyrka, den minsta kyrkan på den förra kartan, har nu jämte Tillinge blivit den största (fig 114). Svinnegarns kyrka utvidgades i olika etapper till en praktfull sal-kyrka. Orsakerna är kända. Svinnegarn var under medeltiden en betydande vallfartsort. Ständigt växande pilgrimsskaror vallfärdade på 1300- och 1400-talen till Svinnegarns källa, en av våra mest berömda offerkällor, belägen ca 1 km söder om kyrkan. Källkulten ger bakgrunden till denna utvidgning. Vad kan den ha betytt för Enköpingsbygden? En namnlängd med donatorer till kyrkan visar hur betydelsefull Svinnegarns kyrka var vid denna tid. I namnlängden förekommer bla Ivar Axelsson Tott, riksföreståndare och en tid medregent åt sin svärfader Karl Knutsson. Husby, på vars mark Svinnegarns källa var belägen, tillhörde under medeltiden ärkebiskopsstolen. Ärkebiskop Jakob Ulfsson, vilkens vapen fanns i kyrkans östra fönster, var av allt att döma den drivande kraften bakom den avsevärda utvidgningen av kyrkan. Ägare till traktens stora gårdar, bla Haga, Hjulsta och Ängsö, förekommer i längden, likaså betydande präster som kyrkoherden Olaus Nicolai i Tillinge, som var ärkebiskopens kansler i 26 år.

Det gamla bondesamhället hade som medtävlare fått kyrkan och stormannaväldet. I Enköpingsbygden satt män med framskjuten ställning som ägare till stora gårdar. Karl Knutsson ägde en tid Haga i Svinnegarns socken. Riksrådet Nils Fadersson Sparre innehade egendomen Hjulsta i Enköpings-Näs socken.

Den stora utbyggnaden av Tillinge kyrka kan på något osäkra grunder dateras till 1400-talets tredje fjärdedel. Kyrkan utvidgades med ett sidoskepp i söder till

ungefär dubbel storlek. Orsakerna till denna utvidgning kan inte belysas på samma sätt som när det gäller Svinnegarn. Det centrala läget – närheten till Enköping, Eriksgatan drog genom Tillinge – kan ha varit av betydelse för denna avsevärda förändring.

Nästa århundrade betecknar åter en vågdal i den byggnadshistoriska utvecklingen. Vad reformationen betydde av stagnation efter den intensiva byggnadsverksamheten återspeglas hos kyrkorna i Enköping och dess omgivning. Vid Västerås riksdag 1544 förbjöds pilgrimsfärderna och avskaffades offerstockarna. Det blev av avgörande betydelse för Svinnegarn och hela bygden. Av kapitlet Byggnadshistoria framgår, att stadsförsamlingarna i Enköping slogs ihop 1548 och fick samsas med landsförsamlingen om Vårfrukyrkan. När det gäller kyrkorna i omgivningen kan vi notera, att påbörjade förändringar blir oavslutade. Ett västtorn till Svinnegarns kyrka blev ej fullbordat. Vid Sparsätra kyrka påbörjades omkring 1500 ett västtorn, som reducerades till en förlängning av långhuset åt väster.

Medeltida inredning

Vårfrukyrkans olika funktioner – som prostkyrka och efter upplösningen av folklandsprosterierna under 1200-talets senare hälft troligen sockenkyrka – måste ha avsatt spår i dess inredning. Om den äldsta tiden som prostkyrka finns nu endast svaga vittnesbörd. Dess status måste ha krävt en förnämlig inredning. Ett litet limogekrucifix och figuren från ett triumfkrucifix, som kan ha tillhört kyrkan, kan dateras till 1200-talets tredje fjärdedel.

Till de bevarade föremålen i Enköpingsbygden från tiden omkring 1200 hör framför allt dopfontarna. Litslena kyrkas dopfont kan dateras till 1100-talets slut. Svinnegarns och Enköpings-Näs kyrkor har dopfontar av äldre målardalstyp från tiden omkring 1200. Under 1300-talet fick många av ärkestiftets kyrkor monumental träskulptur. I Vårfrukyrkan finns figuren bevarad från ett stort triumfkrucifix, daterat till 1300-talets andra fjärdedel. Från samma tid är en skulptur, sannolikt en apostel från ett helgonskåp, i Breds kyrka. Träskulpturer från ett altarskåp i Teda kyrka härrör från århundradets mitt.

1400-talsskulpturen är mera rikligt företrädd i Vårfrukyrkan och den omgivande bygden. Det förnämligaste bevarade inredningsföremålet är altarskåpet i Litslena kyrka. Fragment av ett altarskåp och en skulptur framställande Kristus i graven i Vårfrukyrkan kan sättas i samband med förändringen av kyrkan vid 1400-talets slut. Dopfonten från 1400-talet har sannolikt kommit från S Ilians eller S Olofs kyrka. Som krön

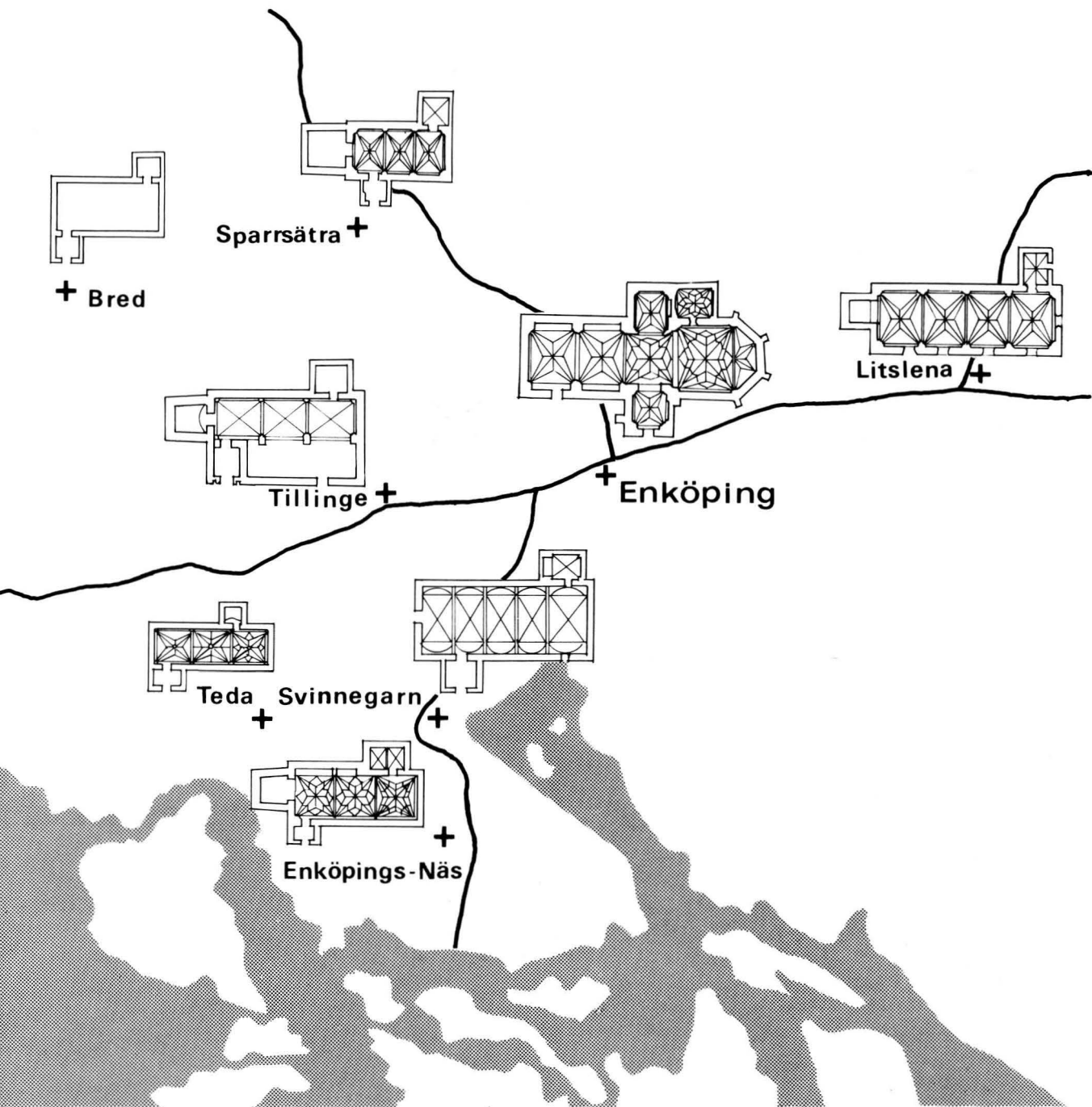

Fig 114. Vårfrukyrkan och den omgivande bygdens kyrkor, 1500-talet. Konturkarta med kyrkoanor inlagda.

Vårfrukyrkan and the churches of the surrounding district in the 16th century. Contour map with church layouts plotted.

Fig 115. Enköpingsbygden 1671. Detalj av karta: Sverige, topografiska kartor nr 13. KrA.

The Enköping district in 1671.

på 1400-talets byggnadsföretag anskaffades sannolikt även de korstolar, som fanns i Vårfrukyrkan fram till 1770-talet.

Stormaktstiden

När de skriftliga källorna börjar flyta mer regelbundet efter 1600-talets mitt, kommenteras orsaker till förändringar och avsaknad av medel. I kyrkoarkiven kan vi följa församlingens insatser för sin kyrka i släktled efter släktled. Källorna är olikartade och mer eller mindre detaljrika beroende på vem som fört protokoll, räkenskaper och anteckningar. En överblick över materialet i området ger oss möjligheter att fylla ut luckor i arkivmaterialet och jämma ut skillnader i detaljrikedom. Att vårda kyrkan och dess hus var en gemensam angelägenhet för sockenmännen. Man samlades på sockenstämmor, överlade och fattade beslut. När det gäller Vårfrukyrkan, är protokoll bevarade först från 1700-talets mitt. Tillinge kyrkoarkiv innehåller sockenstämmoprotokoll redan från 1614.

Kyrkans räkenskaper är ett viktigt material, som ger exakta upplysningar om vad som utfördes av det beslutade. Svinnegarns räkenskaper är bevarade ända från 1583, Vårfrukyrkans första årtal är 1640.

Ett intressant material är de avritningar från antikva-

riska forskningsresor, som företogs alltsedan 1600-talets första hälft. Områdets kyrkor avritades på 1680-talet av Johan Hadorph, sekreterare i Antikvitetskollegiet och riksantikvarie 1679–93 (fig 116). Under stormaktstiden kan vi åter notera en höjdpunkt i den byggnadshistoriska utvecklingen. Slotts- och herrgårdsbyggen gav en ny prägel åt bygden och adeln visade på olika sätt sina omsorger om sockenkyrkan. Gravkor (vid Enköpings-Näs och Teda kyrkor) och dyrbar inredning och inventarier tillkom under denna period. Städernas tillväxt i invånareantal hörde till perioden. Enköping bestod vid 1600-talets mitt till större delen av enkla träbyggnader och omgavs av borgarnas trädgårdar. Vi har endast knapphändiga uppgifter om vad som hände med kyrkan under 1600-talet.

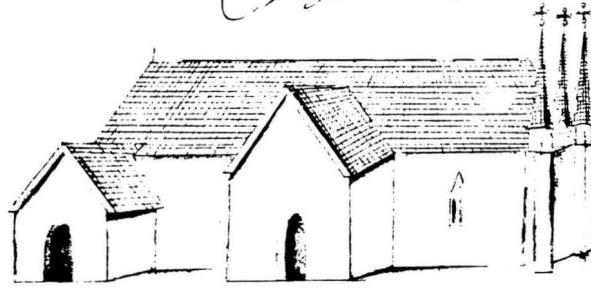
Stormaktstidens inredning

Reformationen innebar inte något direkt avbrott i kyrkokonsten. Man nyttjade länge föremål från den katolska tiden. Ett nytt inredningsföremål ställdes i cent-

Fig 116. Avritningar av kyrkor i Åsunda härad av Johan Hadorph, 1680-talet. KB.

Scale drawings by Johan Hadorph of churches in Åsunda hundred in the 1680s.

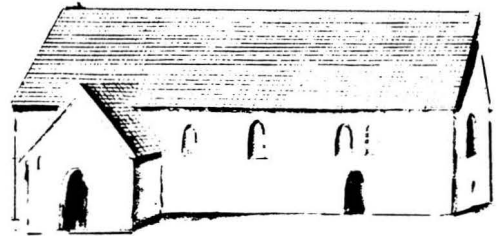
3
A. Sunda Garat.
Postgangs Kirche.

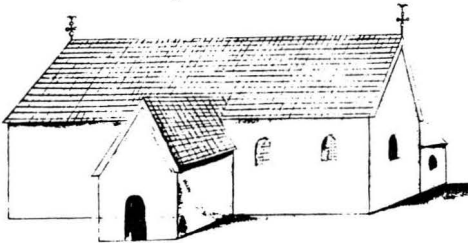
Tolling

Wessing

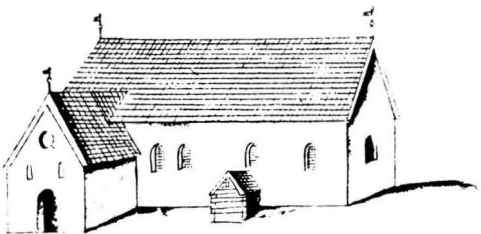
Wasselmann

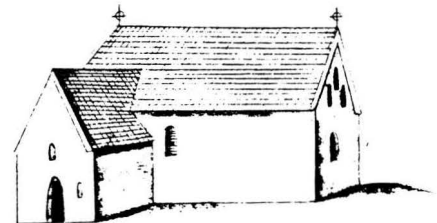
Wasselmann

Wasselmann

Wasselmann

rum för gudstjänsten, predikstolen. Liksom tidigare för altaruppsatserna kom nu de bästa konstnärliga kraf-terna att anlitas vid utformandet av detta föremål. Predikstolen i Svinnegarns kyrka tillkom vid 1500-talets slut och är sannolikt av samma mästare, som utformat gravskranket i Glanshammars kyrka i Närke. Under 1600-talet tillfördes bygdens kyrkor ytterligare predikstolar, tex de bevarade i Teda och Sparrsätra kyrkor.

Vårfrukyrkan berättas på 1640-talet vara rik på pryd- nader. »En skön och prydlig» predikstol och orgel fanns i kyrkan vid denna tid. Litslena kyrka hade redan 1634 rester av ett äldre orgelverk, Sparrsätra kyrka hade 1642 ett »gammalt» orgelverk. Som en följd av att predikan nu ställdes i centrum för guds- tjänsten tillkom bänkinredning i kyrkorna. Tidigast möter vi uppgifter om bänkinredning i Vårfrukyrkans arkivalier 1642. Bevarade från denna tid är bla herr- skapsbänkar i Enköpings-Näs kyrka för Axel Oxen- stierna och hans gemål, som innehade Hjulsta i sock- nen.

Till stormaktstidens minnen hör fragment av ett gravmonument för ätten Ulfsparre i Teda kyrka, trolig- en utfört i Jost Hennes verkstad. Ett stort antal be- gravningsvapen, bla över ätterna Falkenberg och Duwall, är upphängda i Svinnegarns kyrka. I Vårfru- kyrkan finner vi epitafier och gravhällar över kyrko- herdar och stadens framträdande män.

1700-talet

Ofärdsåren under 1700-talets första årtionden innebar naturligt en nedgångsperiod för kyrkobyggandet. 1700- talets insatser för Vårfrukyrkan bestod framför allt i förändringar av fönster och yttertak. Om vi följer om- givningens kyrkor under detta århundrade, ser vi hur nya idéer om kyrkornas utformning växer fram. Mot slutet av århundradet har de tagit form. Fönster förstor- as och nya tas upp i såväl Svinnegarns som Teda kyrkor. Ljusa kyrkorum, enhetlighet och symmetri ef- tersträvades under denna period.

Redan på 1730-talet restaurerades kyrkorummet i Svinnegarn på bekostnad av ägaren till gården Haga i klassicismens anda: vitkalkade väggar, stora fönster; pelare till tidigare valv borttogs; ny bänkinredning, på 1760-talet ny läktare och orgel. På 1760-talet omska- pades kyrkorummet i Tillinge till en stor enhetligt ut- formad sal, upplyst av förstorade fönsteröppningar. Altaruppsatsen i klassicerande stil, läktaren och bänk- inredningen tillhör denna tid.

I Enköpings Vårfrukyrka synes man längst ha mot- stått tidens strömningar. Sannolikt fördröjdes många

åtgärder genom att besluten för stadsförsamlingen kon- tra landsförsamlingen måste samordnas. Nuvarande altare med altarprydnad, predikstol och fasaden till orgelns huvudverk tillkom omkring 1790 som krönet på flera förändringar av kyrkan: nytt brutet yttertak, vid- gade fönsteröppningar och nytt stengolv.

Anskaffandet av olika inredningsföremål skedde ej sällan vid samma tid i en bygds kyrkor. Sålunda fick följande kyrkor nya orglar på 1760–80-talen: Litslena, Svinnegarn, Enköpings-Näs, Teda, Sparrsätra och Breds kyrkor.

1700-talets befolkningsökning och därmed kravet på utökning av kyrkorummet var ett gemensamt problem för staden och den omgivande bygden. På kartor över området markeras nya gårdar och odlingar. Det bety- der flera människor och krav på större kyrkor. Även i staden ökade folkmängden. För att råda bot på träng- seln i Vårfrukyrkan beslöt man på 1780-talet att sätta upp läktare i kyrkan. Endast en läktare, den sk Bond- läktaren, uppfördes emellertid, och först på 1830-talet.

1800- och 1900-talen

Under 1800- och 1900-talen skiftade staden karaktär under industrialismens utveckling. Grunden lades till industrier som Enköpings mekaniska verkstäder, upp- hovet till industrikoncernen Bahco. Mycket för sta- dens uppryckning betydde också enköpingsdoktorn Ernst Westerlund, som hade läkarpraktik i staden 1867–1924 och gjorde den till en kurort. På 1870-talet framdrogs järnvägen till staden.

Konsekvensen av industrialismen blev på landsbyg- den öde gårdar och tomma kyrkor. Vid århundradets första årtionden hade en av de mindre kyrkorna, Breds kyrka, rivits och lämnat plats för en ny större kyrko- byggnad. Dess byggmästare Carl Robert Palmér knöts två år därefter till den stora ombyggnaden av Vårfrukyrkan 1839–40, då kyrkan fick sitt nuvarande centraltorn.

Vid sekelskiftet 1900 genomfördes flera mer eller mindre genomgripande restaureringar i såväl Vårfru- kyrkan som i omgivningens kyrkor. Dessa eftersträ- vade i flera fall att ge större intimitet åt nyklassicis- mens osmyckade kyrkorum. Vårfrukyrkans väggar och valv fick vid denna tid sin målningsutsmyckning av artisten Carl Wilhelm Pettersson, som även ritade glasmålningar till korfönstren. Bondläktaren revs och nuvarande bänkinredning tillkom. Några år tidigare hade Pettersson renoverat inredning och inventarier i Svinnegarns kyrka. Här dekorerades väggarna med växtornamentik och kvadermålning av målaren Gerlin. Vid samma tillfälle synes enligt spår vid senaste res-

taureringen (1983) takplafonden målats i ekimitation.⁶⁷ Såväl Sparrsätra som Teda kyrka fick glasmålningar i korfönstren under 1900-talets första årtionden.

På 1950-talet genomfördes flera restaureringar, delvis med ambition att dokumentera och redovisa byggnadens historia. Detta gällde även Vårfrukyrkan, som 1956–60 genomgick en yttre restaurering, då puts avknackades och tidigare dolda byggnadsdetaljer frilades. Det mellersta korfönstret återupptogs. Vid Svinnegarns kyrka framtogs och markerades portalomfatt-

ningar och tidigare dolda orneringar. På Enköpings-Näs kyrkas vapenhusgavel framknackades också orneringar och frilades en igensatt fönsterglugg i sakristiväggens östmur. Vid en inre restaurering av Teda kyrka framtogs två inre smygar samt målad omfattning till medeltida fönsteröppningar.

Vid den senaste restaureringen av Vårfrukyrkans inre på 1970-talet markerades långhusets orientering mot altaret, korsarmarna avgränsades för speciella funktioner och bänkarna i koret riktades mot altaret.

Inredning och inventarier

Bearbetat av INGRID ROSELL¹

Altaranordning

Altarbord 1792 av brunmålat trä, indelat i fält med förgyllda lister och snidade ornament: på mitten stort fält med korslagda palmkvistar, lans och spjut med ättiksvamp (fig 118). Vid sidorna smala fält med sädesax och druvklasar. Altarbordet fick vid restaureringen 1974–75 ny skiva av kalksten från Borghamn, gåva av Kyrkobrodererna.

Altarring från restaureringen 1903–1904. Halvrund med svarvade balusterdockor. Altarringen avslutas av mäklare, som uppbär ljusstakar. Brunmålad med förgyllda lister. Knäfallspallen är klädd med grått ylleyg. Den tidigare altarringen med två sidodörrar synes på fotografier, tagna före 1903–04 års restaurering (fig 63–64).

Altarprydnad, 1792, av Per Ljung,^{1a} av snidat, målat och förgyllt trä (fig 117). Arkitektonisk uppbyggnad i klassicerande stil. Två joniska kolonner uppbär ett entablement med snidat överstycke. I överstycket Gudsnamnet Jahwé på moln med tre änglahuvuden, omgivet av strålsol. Mittpartiet mellan kolonnerna omges av en bågställning med ett kors med svepning och törnekrona samt snidat moln med änglahuvud. Vid korsets fot stående ängel med ankare. Korset avtecknar sig mot en målad bakgrund, som återger ett bergigt landskap. Målningen utfördes 1903 av Carl Wilhelm Pettersson i samband med kyrkans målningsutsmyckning. Vid samma tillfälle ommålades altarprydnaden och altarbordet (PÅ, rest rapport 1914).

Färger: kolonner grågrönmarmorerade, bågställning och entablement rödmarmorerade; överstycke, kors med omgivande moln och figur, kapital till kolonnerna samt listverk förgyllda. Mittpartiets målade bakgrund har övervägande grågröna toner. Före 1903–04 års restaurering var altarprydnaden endast svagt marmorerad.

En ritning till altaret förvaras i ÖIÄ:s arkiv (fig 119). Ritningen är osignerad. En kvittens daterad den 13 mars 1791 nämner emellertid, att arbetet kommer »uti Bildhuggerij och snikarearbete at väl och försvarligt förfärdigas» enligt den antagna och av Ljung förfärdigade ritningen. En summa på 300 rdr kvitterades av Per Ljung.

En tidigare ritning till altare upprättad 1765 av Carl Cronstedt² förvaras i Cronstedtska samlingen (3357), Nationalmuseum (fig 120). Den visar en arkitektonisk uppbyggnad med breda pilastrar, som bär en bruten gavel med putti, Jahwésol och liggande lamm. På altaret ett mindre kors, uppställt mot en målad bakgrund med moln och änglar.

Altarkrucifix, processionskors

Altarkrucifix, 1975, av Sven Arne Gillgren,³ Stockholm (fig 121). Stiliserad krönt Kristusfigur i livklädnad utförd i relief av silver i drivet arbete samt anbringad på skiva av ekträ från regalskeppet Riksäpplet (förlist 1676 utanför Dalarö) med kors i relief. Höjd 54,5, figuren 34,5 cm. Gåva av Bibels-Ländercirkeln.

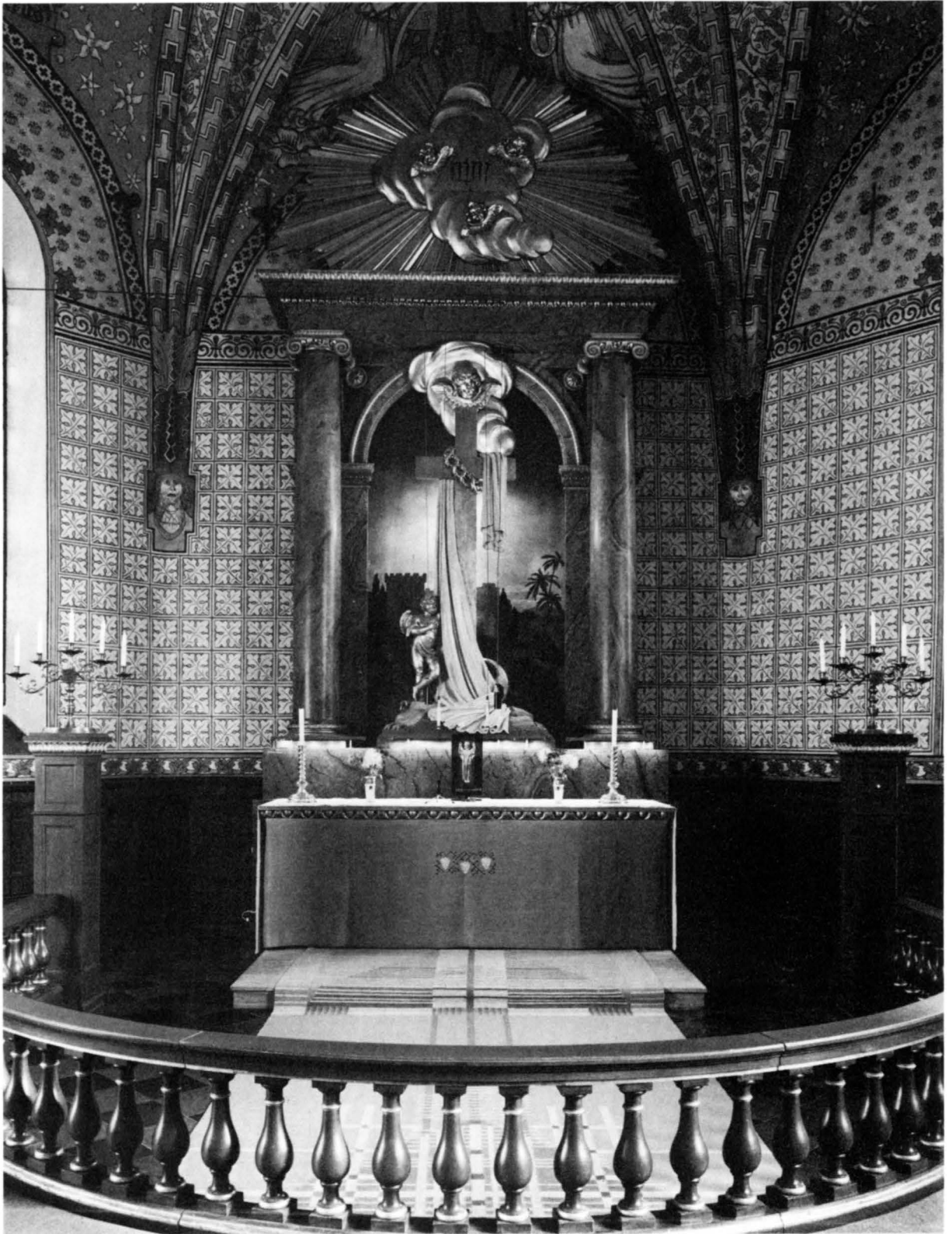

Fig 117. T v. Altarprydnad av Per Ljung 1792. Av snidat, målat och förgyllt trä. Mittpartiet med målad bakgrund av Carl Wilhelm Pettersson 1903. Foto 1983.

Altar-piece by Per Ljung, 1792. Carved, painted and gilded wood. Central background painted by Carl Wilhelm Pettersson in 1903.

Fig 118. T h. Altarbord av Per Ljung 1792 med snidade och förgyllda lister och ornament. Foto 1983.

Altar by Per Ljung, 1792, with carved and gilded trimmings and ornamentation.

Fig 119. Ritning till altartavla av Per Ljung omkring 1790. ÖIÄ, RA.

Reredos designed by Per Ljung, c 1790.

Fig 120. Ritning till altartavla av Carl Cronstedt 1765. Cronstedt 3357. Nationalmuseum. Foto 1954, ATA.

Reredos designed by Carl Cronstedt, 1765.

Processionskors, 1975, med Kristusfigur av snidat päronträ på kors av svartmålat trä (fig 122). Kopia av limogekrucifix, det sk Enöglakorset i Enköpings Museum, påträffat inom staden och daterat till 1200-talets tredje fjärdedel (A Andersson 1980, s 40). Korset är uppsatt på stång med fotplatta. Figuren höjd 8, korset 32, total höjd med stång 203 cm. I dopkapellet.

Medeltida träskulpturer

I den musealt inredda norra korsarmen är kyrkans medeltida träskulpturer upphängda. Om Vårfrukyrkans äldsta tid som prostkyrka minner figuren från ett triumfkrucifix, som kan dateras till 1200-talets tredje fjärdedel. Efter upplösningen av folklandsprosterierna vid 1200-talets senare del tjänstgjorde Vårfrukyrkan troligen som sockenkyrka för landsförsamlingen. Ett

större triumfkrucifix anskaffades under den närmast följande tiden, måhända i samband med någon förändring av kyrkan.

Som krönet på den största medeltida förändringen av Vårfrukyrkan vid 1400-talets slut, då det nuvarande koret med tresidig avslutning tillkom, anskaffades vid början av 1500-talet ett altarskåp, av vilket corpus är bevarat. Cirka 1500 tillkom en framställning av Kristus i graven.

Kristusfigur av ek (fig 124). Kors och vänster arm förlorade. Fötterna är korsade över varandra och fästade med en spik. Höftklädet, som når ned till knäna, är mjukt draperat. Törnekrona i form av två varandra korsade band. Höjd 103 cm. 1200-talets tredje fjärdedel. Ett limogekrucifix som kan ha tillhört kyrkan, härrör från samma tid.

Fig 121. Altarkrucifix av Sven Arne Gillgren 1975. Relief av silver i drivet arbete på skiva av ekträ från regalskeppet Riksäpplet. Foto 1983.

Altar crucifix by Sven Arne Gillgren, 1975. Chased silverwork on an oak board from the 17th-century flagship Riksäpplet.

Fig 122. Processionskrucifix, kopia 1975 av limogekrucifix, det sk Enöglakorset. Figuren i päronträ. Foto 1983.

Processional cross, replica of a Limoges crucifix. Pearwood figure.

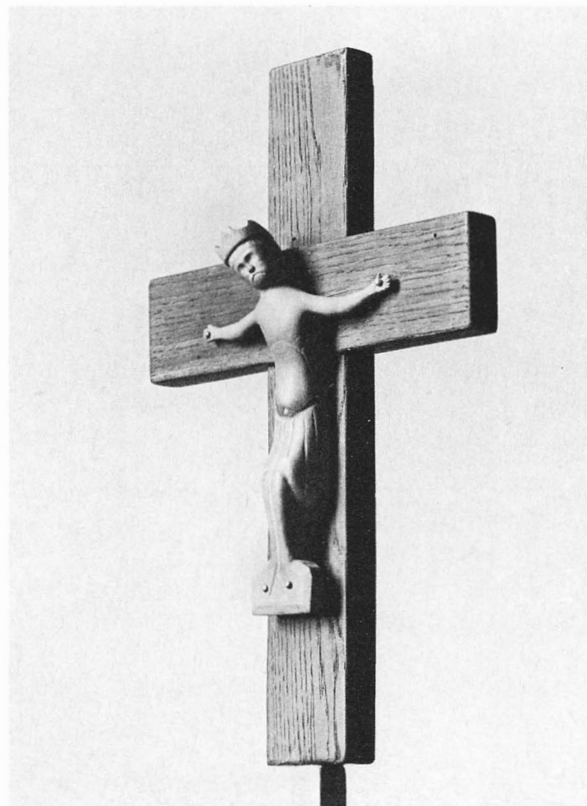

Fig 123. Inblick i norra korsarmen med medeltida träskulpturer, fig 127–29. Foto 1983.

View of north transept, showing mediaeval wood carvings, Figs 127–129.

Kristusfigur av lövträ (fig 125). Armarna och korset förlorade. Huvudet är avslaget och dess bakre del skadad. Utställs i en särskild monter (fig 126). Fötterna är korsade över varandra och fästade med en spik. Revbenen markerade, höftkläde med mjuk veckbehandling. Höjd ca 250 cm. 1300-talets andra fjärdedel.

Korsnedtagningen, träskulptur av lövträ (fig 128).

1500-talets början. Fötterna är korsade över varandra och fästade med en spik. Tv Josef från Arimataia och vid Jesu fötter Maria från Magdala (?). Har sannolikt utgjort corpus i ett förlorat altarskåp. Höjd ca 175 cm.

Kristusfigur av lövträ (fig 127). Armarna förlorade. Fötterna jämsides varandra, ej korsade. Grovt draperat höftkläde. Har sannolikt tillhört en framställning av Kristus i graven. Höjd ca 115 cm. Ca 1500.

Fig 124. Medeltida träskulptur, Kristusfigur från triumfkucifix, 1200-talets tredje fjärdedel. Foto 1983.

Mediaeval wood carving: figure of Christ from rood-screen, third quarter of 13th century.

Fig 125. Medeltida träskulptur. Kristusfigur från triumfkrucifix. 1300-talets andra fjärdedel. Huvudet avslaget, fig 126. Foto 1983.

Mediaeval wood carving: figure of Christ from rood-screen, second quarter of 14th century. Head missing. Fig 126.

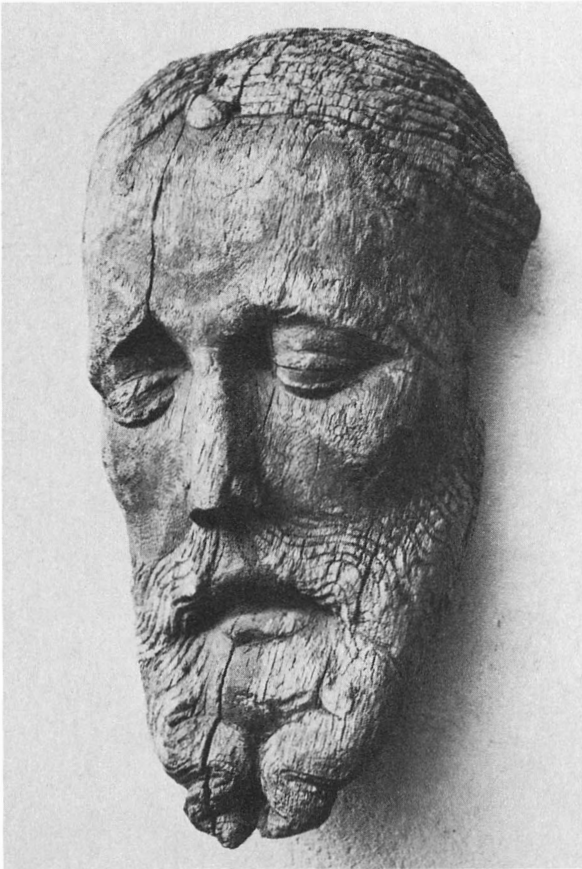

Fig 126. Huvud från Kristusfigur, fig 125. 1300-talets andra fjärdedel. Utställes i monter. Foto Henrik Hultgren ATA.

Head belonging to figure of Christ, Fig 125. Second quarter of 14th century.

Skulptur 1900-talet

Mariafigur, 1975, av skulptören Harry W Svensson, Mariestad (fig 129). Av snidat, målat och förgyllt trä. Skulpturen framställer Maria, som bär fram barnet i templet omgiven av den svenska sommarängens blommor. Målad i flera klara färger. Höjd 117, största bredd 58 cm. I dopkapellet. Harry Svenssons träsniderier har en stram form av expressionistisk karaktär, påverkad av Bror Hjorth. Han har bl a utfört altartavlor i furu för Utby och Forsbacken nya kyrka (Svenskt konstnärslexikon).

Mariahuvud (av brons?), 1980, av Gunnar Nordberg, uppsatt på sockel av brunt trä vilande på en del av en stock av gammal svart ek. Skulpturens höjd 8, sockelns 36 cm. I nisch i långhusets norra vägg.

Fig 127. Kristusfigur, träskulptur omkring 1500. Sannolikt från en framställning Kristus i graven. Foto 1983.

Figure of Christ, wood carving c 1500. Probably from a depiction of Christ in the sepulchre.

Predikstol

Predikstol, 1794, av snidat, målat och förgyllt trä (fig 130, 131). Består av flersidigt bruten korg med ryggstycke i form av ett draperi, ljudtak samt trappa med barriär. Korgens sidor indelas av rektangulära fält med snidade ornament: i huvudfältet nedanför predikstols-

Fig 128. Korsnedtagningen, träskulptur 1500-talets början. Sannolikt från corpus i altarskåp. Foto 1983.

The Descent from the Cross, early 16th-century wood carving. Probably from reredos corpus.

Fig 129. Träskulptur 1975, Maria med barnet, målad och förgylld. Av Harry W Svensson, Mariestad. Foto 1983.

Wood carving 1975, Virgin and Child, painted and gilded. Harry W Svensson, Mariestad.

brädet en glob med strålsol, nedanför predikstolsbrädet änglahuvud och på de fasade hörnen fruktknippen. I de mindre fälten fr v t h: fruktgirland, lagerkrans, bok med orm, som biter sig själv i stjärten, sädeskärve, lagerkrans. Korgen avslutas nedåt av en snidad druvklase omgiven av akantusblad. Trappans barriär indelas av romboida fält med snidade blommor. Korgen och barriären avslutas upptill och nedtill av snidade bladlistor. Det firsidiga ljudtaket är utformat som ett tabernakel med tofsprydd lambrekin kring nederkanten och kröntes av ängel med krona och segerpalm.

Färger: Korgens sidor och trappans barriär är brunmålade med blå fält, ryggstycke och ljudtak blåmålade; lister och ornament förgyllda.

En osignerad ritning till predikstolen bär påskrift »Enköping 1794. Den godkände. Brander.» (= kyrkoherde Johan Brander, 1733–1793, fig 130). Ernst Philip Thoman upptar predikstolen i sin meritlista.⁴ Predikstolen uppges i 1829 års inventarium vara förfärdigad

av samma konstnär, som utfört altarpuppställningen (Per Ljung¹). Sannolikt har Ernst Philip Thoman snidat predikstolen efter ritning av Per Ljung.

Vid restaureringen 1903 flyttades predikstolstrappan från norra korsarmen till sin nuvarande plats.

År 1640 omtalas i ett brev till domkapitlet från Lenhart Hansson (20/9) »den sköna och prydliga predikstol, som min S:e Morbror på egen bekostnad uppsätta låtit» och som nu blir fördärvad genom att orgelverket skulle nedrivas. Ett visitationsprotokoll 1699 nämner den högt placerade predikstolen, som inte kunde användas av prosten Staaff på grund av hans »swagheet». Predikstolen var tydligen placerad tillsammans med orgeln på en läktare i en av korsarmarna. En mindre predikstol uppsattes över manfolksbänkarna men nedtogs 1701. År 1782 flyttades predikstolen »så att Predikanten kan ses af dem som sitta i korskyrkorna» (N:1, ant efter inv 1767).

Fig 130. Ritning till predikstolen 1794, osignerad (Per Ljung?). Enligt påteckning godkänd av kyrkoherde Brander, Enköping. Foto Upplandsmuseet.

Anonymous design for pulpit, 1794 (Per Ljung?). According to inscription, approved by Vicar Brander of Enköping.

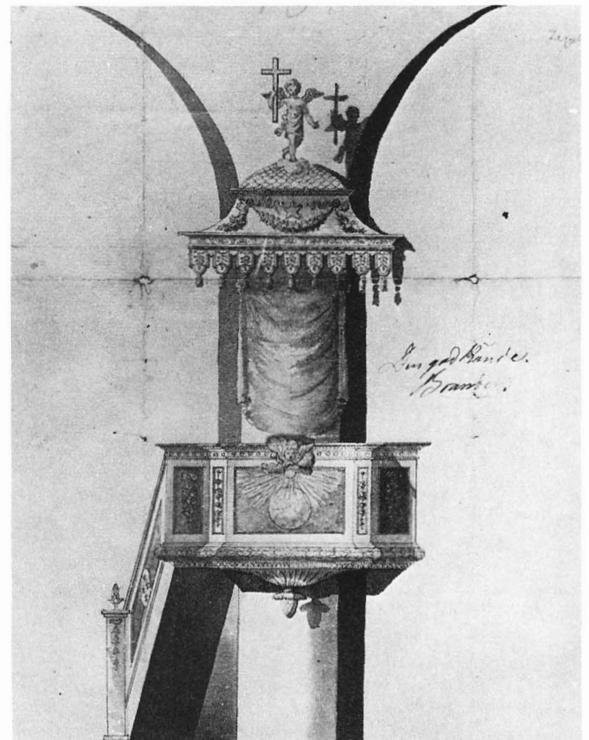

Fig 131. Predikstol tillverkad 1794 av Ernst Philip Thoman sannolikt efter ritning av Per Ljung. Foto 1983.

Pulpit constructed by Ernst Philip Thoman in 1794 and probably designed by Per Ljung.

År 1761 berättas att nytt timglas har inköpts till predikstolen (kr prot). Ett timglas inköptes 1699 (inv).

Bänkinredning

Den nuvarande öppna bänkinredningen tillkom vid restaureringen 1903–04 enligt ritningar av arkitekt Fredrik Falkenberg (fig 133). Gavelkrönen har skulpterade krön med varierande motiv, änglahuvud, an-

kare, kors, vågskål, eldfat, blomma, kolonn omvirad av vinranka, spegel omslingrad av orm (fig 134–35). De skilda motiven sammanhålls av en gemensam ytterkontur. Bänkinredningen har stöpplad oljemålning i gulbrunt.

Delar av den äldre slutna bänkinredningen från 1600-talet uppsattes vid restaureringen 1903–04 som panel i koravslutningen (fig 136). Snidade bågställningar, omgivna av pilastrar, båda med snidad ornering. Stöpplad

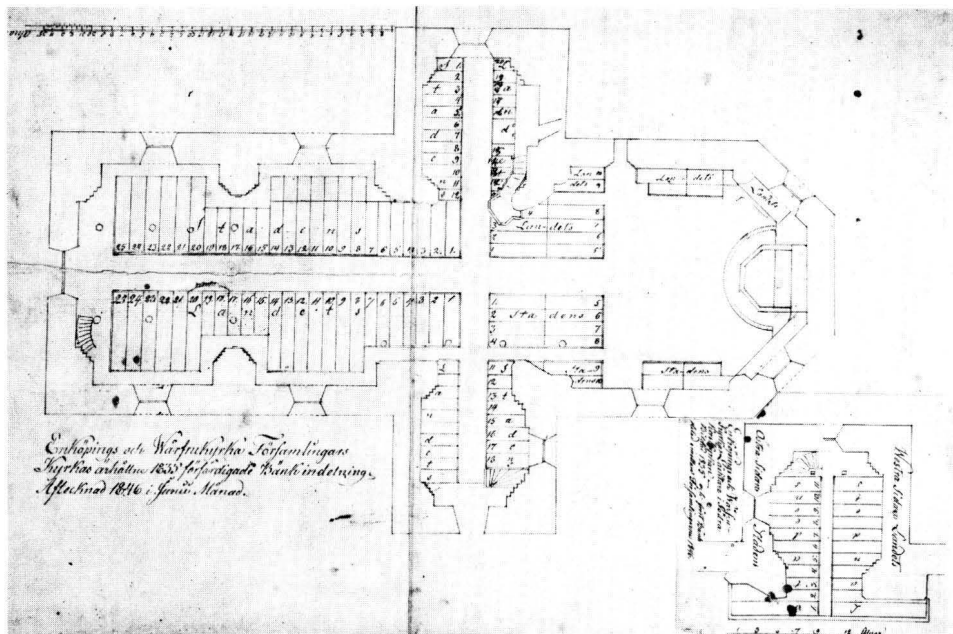
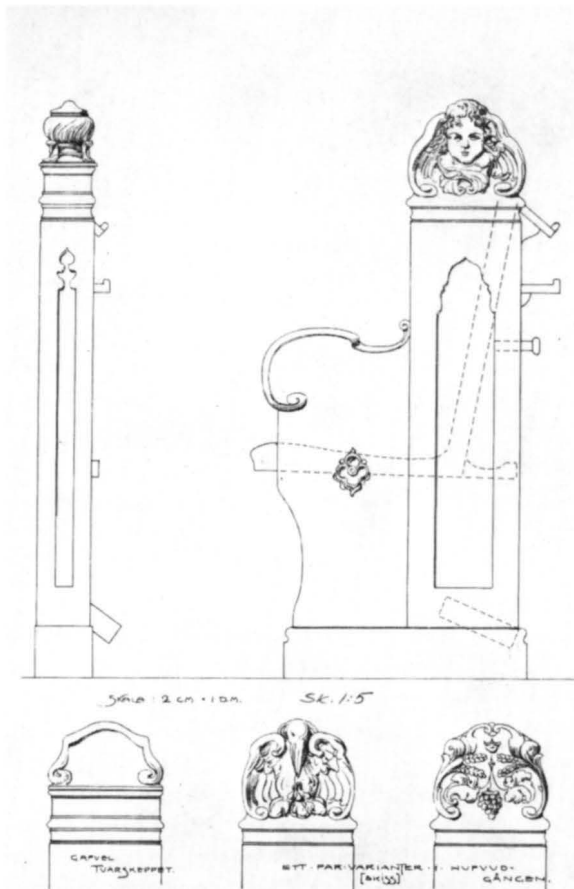

Fig 132. Bänkdeleningsplan 1846.
ULA.

Parish church seating plan, 1846.

Kronologi

- 1642 Klockaren Hans Eriksson bygger 8 bänkrum i »korskyrkan».
- 1685 Nya bänkar åt stadsförsamlingens kvinnor. Delar av 1600-talets bänkinredning uppsatt som panel i koret.
- 1722 Nya bänkar åt landsförsamlingens kvinnor. Snickaren Lars Enholm.
- 1740-talet Nya manfolksbänkar. Snickaren Petter Åberg.
- 1830-talet Ny slutna bänkinredning. Snickaren Israel Grundin. Förslag av målaren Hjulbom.
- 1903–04 Ny öppen bänkinredning. Ritning av Fredrik Falkenberg.
- 1974–75 Bänkarna i korsarmarna och korsmittan avlägsnas. Bänkarna i koret riktas mot altaret.

Fig 133. Ritning till bänkgavlar av Fredrik Falkenberg 1903.
ÖIÄ, RA.

Pew-end design by Fredrik Falkenberg, 1903.

Fig 134–135. Gavelkrön till bänkinredning, utförda enligt ritning av Fredrik Falkenberg 1903. Foto. 1983.

Pew-end bosses, made to a design by Fredrik Falkenberg, 1903.

i brunt med fält i blått. Denna bänkinredning utfördes på 1830-talet samtidigt med Bondläktaren av snickaren Israel Grundin enligt förslag av målaren Hjulbom (se ovan Byggnadshistoria).

Den tidigaste uppgiften om bänkinredningen påträffas 1642, då klockaren Hans Eriksson fick betalt för 8 bänkrum, som han hade byggt i »korskyrkan» på socknens vägnar (NI:1, s 16 verte).

År 1685 uppgjordes ny bänkdeleningslängd i kyrkan för nya bänkar åt stadsförsamlingens kvinnor, då »Guds Huus till prydnat och qwinfolken till stoor Commoditet: desse bänkiar och nyia Stohlar äro så widt brachte, att dhe nu medh gångjärn låås och nycklar aldeles äro färdige» (K III: 1, kr prot 8.11 1685).

År 1722 byggdes nya bänkar åt socknens kvinnor av snickaren Lars Enholm (K III: 1). På 1740-talet tillkom

nya bänkar på manfolkssidan i kyrkan. De utfördes av snickaren Petter Åberg (Domkap 1742–49). Även den samtidigt byggda orgelläktaren försågs med bänkar. Ett stort problem var hur bänkplatserna skulle fördelas mellan stads- och landsförsamlingen. Ett stort antal bänklängder från 1735–1866 berättar om detta problem (se vidare ovan Byggnadshistoria). År 1884 uppges kyrkan ha 150 bänkplatser men icke numera någon bänkdelening (Domkap, ämbetsber).

Försvunna korstolar

Fram till 1770-talet fanns korstolar i kyrkan. Johan Hadorph beskriver dem sålunda: »Uthi kyrkian är att see dhe 2^{ne} kostelige stolar 8 mans rum huar dera i choret som i Erchiebiskop Jacobs tijdh äre utskurne af en bonde, huilket arbete af den snelleste bilthuggare nu måste giöras. Dher finnas desse vers medh gamla bokstäfuer utskurne.» Inskriften eller stolarna uppges vara från 1526.

»Psallere debebas [...] ¹ amabile carmen
et miserere mei vox tua rauca sonet
at si sic placuit nomen quaesisti perenne
haec tibi posteritas haec monumenta dabit
et flavam contra tendas his ipse Minervam
o pater helleboro et ablue saepe caput.

Hereticos contra dulce est audire tonantem²

Hieronimum flagrans eloquiumque senis
tecum Augustinus caeli sublimia tractet
explicit eloquii sensa profunda sacri
et gravis Ambrosius divino rore madescens
ad populum erudiat de pietate loqui
Gregoriusque pius doctor morumque magister
instruat ad caelum qua via datur.»

Översättning: Du borde sjunga en ljuv sång, och må din ljudande röst frambringa Miserere mei, ty om den har behagat så, har du förvärvat evig berömmelse. Eftervärlden kommer att ge dig dessa minnesmärken och därigenom må du själv sträva mot den guldhåriga Minerva, o Fader, och rena ofta ditt sinne med prustrot.

Det är ljuvligt att höra Hieronimus kraftfullt tala mot kättare med den åldriges flammande värtalighet. Må Augustinus diskutera himmelens höjder med dig och förklara den Heliga skriftens djupare mening. Må den allvarlige Ambrosius, fuktad av himmelsk dagg, lära ut konsten att tala till folket om fromhet, och må Gregorius, from undervisare och sedelärare, visa vägen till himmelen.⁵

1829 års inventarium beskriver korstolarna sålunda:

Fig 136. Delar av bänkinredning från 1600-talet, uppsatt som panel i koravslutningen. Foto 1983.

Pew fragments from the 1600s, converted into panelling for the east wall of the chancel.

Fig 137. Orgelfasad av Matthias Svahlberg 1788. Ryggpositivet från en 1600-talsorgel. Foto 1983.

Organ case by Matthias Svahlberg, 1788. Rückpositiv from the 17th-century organ.

»Wid sidan af Choret i Kyrkan är en gammal Munkbänk, på hvilken är uppsatt en bild af ett vilddjur och på detta sitter en mansbild, som med vred upsyn, hållande i Vilddjursbildens bägge Käftar, en med hvardera handen, upbryter dem, såsom för att slita dem ifrån hvarandra.»

Rådman C G Frediani i Uppsala beskrev på Karl XII:s tid uppländska kyrkor, bla Skuttunge kyrka, som hade »gamla kanikstolar till 8 eller 10 säten, väl gjorda och målade samt med Enköpings stads kyrkas kanikstolar jämlike och åldrige och av en mans hand gjorde: uppå var ryggtavla är avtecknad en av gamle kyrkolärare såsom Ambrosius, Hieronymus samt flere, med vars och ens tänkespråk utav deras skrifter dragne». Peringskiöld har vidare avskrivit en latinsk

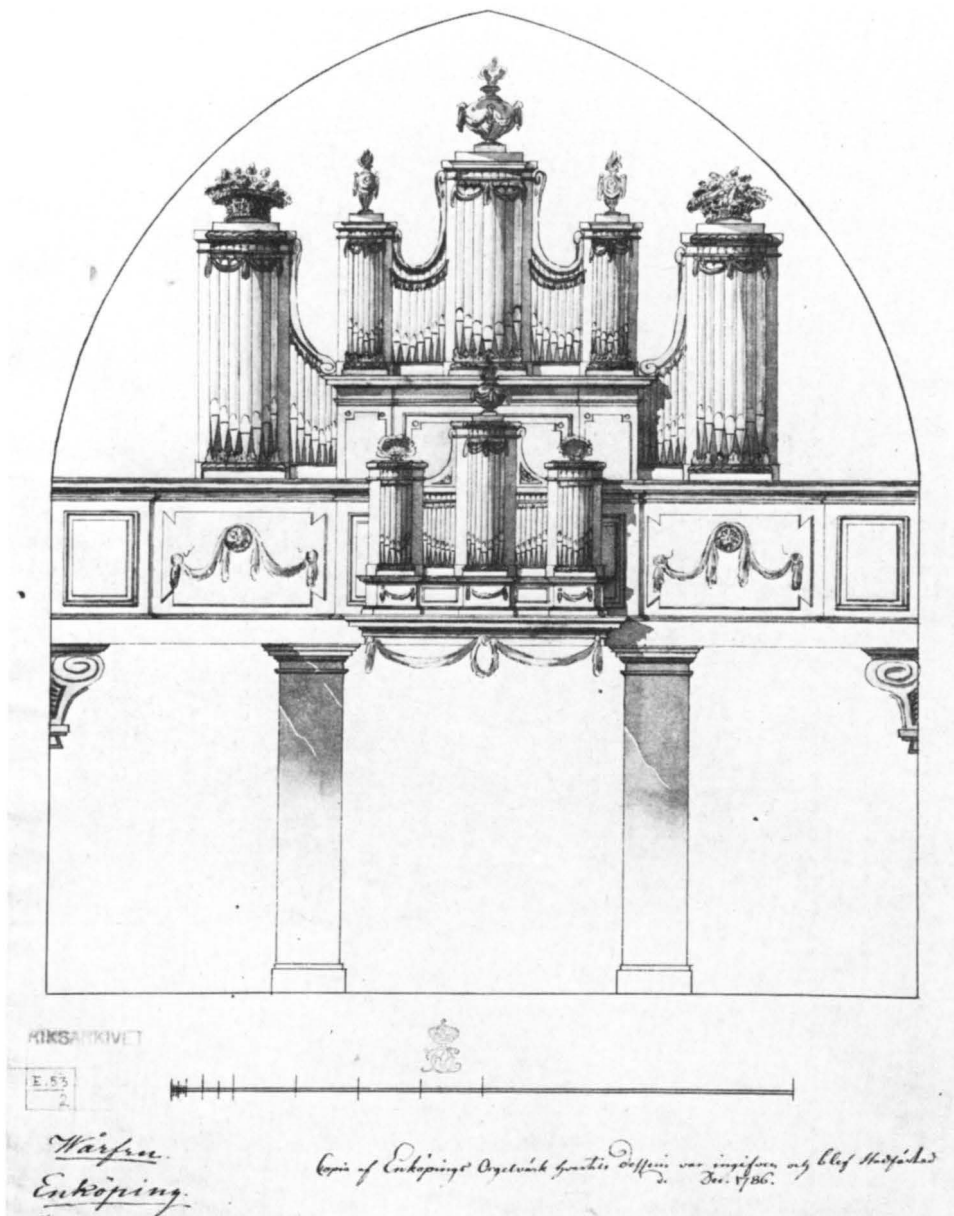
inskrift på dessa korstolar, enligt vilken de förfärdigats år 1500 av Laurentius Nicolai från Enköping.⁶

Läktare

Läktaren i väster, 1746, uppbärs av fyra korintiska kolonner (fig 137). Barriären indelas av speglar med musselformade ornament, målade i grisaille. Barriär och kolonner har stöpplad oljemålning i brunt med förgyllda lister. Enligt fotografier, tagna före restaureringen 1903–04, har barriären och kolonnerna varit marmorerade. Läktaren tillkom på 1740-talet och påbörjades enligt räkenskaperna 1746. År 1749 berättas orgeln ha flyttats till den nya läktaren (Domkap 18.8 1749). Orgeln synes tidigare ha varit placerad på en

Fig 138. Ritning till orgelfasaden av Matthias Svahlberg stadfäst 1786. ÖIÄ, RA.

Organ case design, approved in 1786.

läktare i en av korsarmarna men planerades redan 1640 att borttas från densamma (se nedan).

En läktare för utökning av bänkinredningen, den sk Bondläktaren, uppsattes på 1830-talet men nedrevs i samband med restaureringen 1903–04 (se ovan).

Kronologi

- 1640 Läktare för orgel och predikstol i en av korsarmarna omnämns.
- 1740-talet Orgelläktare uppförs i väster.

1830-talet Bondläktaren byggs i södra korsarmen enligt förslag av målaren Hjulbom.

1903–04 Bondläktaren rivs.

Orgelfasad

Orgelfasaden är utförd enligt ritning av Matthias Svahlberg 1786 (fig 137–38). Ryggpositivets fasad härrör från kyrkans 1600-talsorgel. Huvudverkets fasad vilar på en hög sockel, utformad som ett postament med förkroppade hörn, och består av tre tureller och två plana

pipfält med svängd kontur. Turellerna kröns av urnor och blomsterkorgar. Huvudverket flankeras av två pedaltorn med vardera en turell, krönt av en skulpterad blomsterkorg, och ett plant pipfält, som är hopbyggt med postamentet. Ryggpositivets fasad har tre tureller, den mellersta krönt, de båda yttre med musselformade ornament. Mellan turellerna lägre, rakt avslutade pipfält. Huvudfärger: ljusbrunt, lister och ornament förgyllda. Mittfältet på postamentet under huvudverket har målning i grisaille av samma typ som läktarbarriären. Före 1903 var fasaden ljusst gråmålad med förgyllda detaljer (fig 64).

Vid restaureringen 1903, då kyrkan erhöll nytt orgelverk, behöll man den tidigare fasaden men höjde pedakens plana pipfält, så att fasaden kom att dölja det nya, mera skrymmande orgelverket. Ryggpositivet bibehölls i sitt dåvarande skick som ett tomt skåp (F Falkenberg till ÖIA 11.4 1903).

Vid restaureringen 1974–75 återställdes fasaden med ledning av originalritningen.

Orgelverk

Orgelverket omfattar 36 stämmor, fördelade på huvudverk, ryggpositiv, svällverk och pedal, och är byggt 1974–75 av A Magnussons orgelbyggeri AB, Göteborg. De gamla fasadpiporna i huvudverk, pedal och ryggpositiv ingår i den nya orgeln, likaså några stämmor från det närmast föregående orgelverket från 1903. Dispositionen är upprättad av Gotthard Arnér.^{6a}

De tidigaste uppgifterna om orgel i kyrkan påträffas 1640, då kyrkoherden Johan Nyrenius fått tillåtelse att »nedriva och kulltaga» det »sköna och prydliga» orgelverket (Domkap). Räkenskaperna 1642 upptar emellertid flera poster för en omfattande reparation av orgeln, som tydligen bibehölls. Orgelbyggaren erhöll 1642 en större summa, 103 dlr kmt, som rest på betalningen för orgelverkets förbättring. Snickaren fick 20 dlr i snickarlön för sitt arbete på orgeln (N:1, s 17). År 1645 isattes en ny regalstämma i orgelverket (N:1, s 16 verte).

År 1683 omnämns ånyo orgeln: Johan Wolde skulle »tillika med organisten förfärdiga bälgorna samt ränsa piporna» (kr prot 18.11 1683). Kyrkorådet beslöt 1729 att orgeln skulle flyttas och ny läktare byggas. Orgelverket skulle besiktigas av orgelbyggaren Johan Niclas Cahman.⁷ Flyttningen verkställdes dock först på 1740-talet, då ny läktare byggdes (se läktare). Om detta äldre orgelverk uppger Abraham Hülphers, att det omfattade fjorton stämmor, fördelade på manual, ryggpositiv och pedal. Det »åldriga» verket reparerades och utökades 1746 av Holm enligt Hülphers. Han uppger

också, att »I äldre tider war här et litet Positiv bak i Kyrkan» (s 236).⁸

På 1780-talet aktualiserades frågan om en reparation av orgelverket. Ett förslag lämnades av orgelbyggaren Nils Söderström men kritiserades av amatörgelbyggaren Petter Niclas Forsberg, vid den tiden sysselsatt med orgelbyggnaden i den närbelägna Teda kyrka; 1781 hade han byggt orgel i Enköpings-Näs.⁹

I ett skriftligt utlåtande till pastor den 13 oktober 1785 föreslår han en mera omfattande ombyggnad och en ny struktur; han har tydligen också ombetts att förmedla kontakt med en annan orgelbyggare och har därför tillskrivit Matthias Svahlberg, som han rekommenderar.

Den 28 maj 1786 slöt församlingen kontrakt med Matthias Svahlberg om en ny orgel, omfattande 19 stämmor (OI: 1). Enligt Svahlbergs någon månad tidigare lämnade projekt skulle tre stämmor i ryggpositivet behållas, men i kontraktet heter det, att också dessa skall göras nya och att »intet utan Structurn af gamla

Fig 139. Dokapellet i södra korsarmen med dopfunt, fig 140, och gobelängvävnad, fig 163. I bakgrunden processionskrucifix, fig 122. Foto 1983.

Baptismal chapel in the south transept, showing font (Fig 140) and tapestry (Fig 163). The processional cross (Fig 122) can be seen in the background.

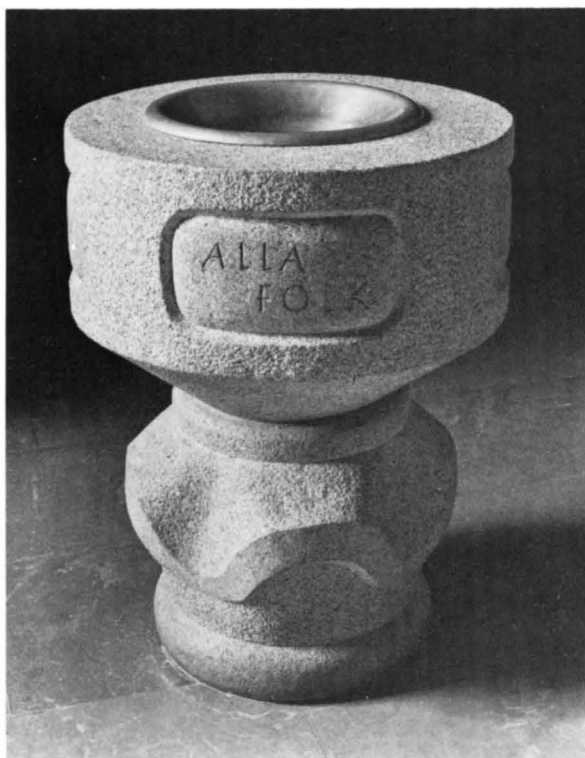
wärket nyttjas». I kontraktet utfäster sig Svahlberg att förutom den redan lämnade ritningen »författa en mera accurat, dock på denna sig grundande ritning, som jag til granskning och aprobatation hos Kongl. Hof Intendents Ämbetet utfäster mig, at på min egen bekostnad ingifwa, och hwarför innan sådant för sig gått, jag wid thetta arbetet icke äger lägga handen.» Ritningen, som visar en helt ny struktur, där endast ryggpositivet finns kvar av den gamla, stadfästes enligt påskrift december 1786. Stämmornas antal blev vid utförandet ökat till 21 (st prot 21.2 1788).¹⁰

Kontrakt om en reparation av orgeln slöts 1828 med orgelbyggaren Gustaf Andersson (250 Rdr Bco). Reparationer gjordes även 1836 och 1852. Orgelverket uppges 1849 omfatta 20 stämmor, av vilka en var förändrad och två insatta i senare tid (vis prot).

Ett helt nytt orgelverk om 24 stämmor, två manualer och pedal byggdes 1903 av firma Åkerman & Lund. Av Svahlbergs orgel behölls endast fasaden, men något

Fig 140. Dopfunt av grå sörmländsk granit, utförd av Erik Sand, Strängnäs. Foto 1983.

Baptismal font of grey Sörmland granite, carved by Erik Sand, Strängnäs.

förändrad (pedalens plana pipfält höjdes). Fasadpiporna, som tidigare varit ljudande, fick stå kvar som blindpipor. Orgelverket uppställdes i sin helhet bakom huvudfasaden; ryggpositivet behölls som ett tomt skåp.¹¹ När detta orgelverk år 1974–75 ersattes med det nuvarande verket behöll man några av stämmorna; övrigt pipmaterial magasinades.

Kronologi

1640	Ett »skönt och prydligt» orgelverk omnämns. På läktare i en av korsarmarna.
1642	Större reparation.
1746	Reparation av Holm enligt Hülphers, som meddelar orgelns disposition. Flyttas till läktare i väster.
1788	Ny orgel av Matthias Svahlberg med bibehållande av ryggpositivet från 1600-talsorgeln.
1903	Nytt orgelverk av Åkerman & Lund, Sundbyberg.
1974–75	Nytt orgelverk av A Magnussons orgelbyggeri AB, Göteborg. Disposition enligt Gotthard Arnér. Fasaden återställs enligt Svahlbers originalritning.

Nummertavlor

Nummertavlor: – 1–4. Rektangulär med svängd övre del. Utförd enligt ritning av G Leander 1936. Profilerad ram av förgyllt trä. Två placerade i koret förfärdigade 1936, två i långhuset 1939. – 5–6. Ovala. Profilerad ram av förgyllt trä, 1800-talet. I dopkapellet.

Av förlorade nummertavlor omnämner A W Eriksen i sin skrift om Enköpings kyrka 1903 (s 22) en nummertavla i koret med svårläst inskrift avfattad på latin, »som anger henne vara ett minne efter hederlige och vällärde scholmästaren i Enköping magister Olaus Andreae, 1578».

I 1741 års inventarium (tillägg 1761) upptas en ny nummertavla med förgyllda siffror av mässing. Sannolikt identisk med en nummertavla tillverkad av bildhuggaren Jonas Holmin.¹² I 1787 års inventarium nämns en nummertavla, skänkt av handlanden Johan Romberg.

Dopredskap

Dopfunt, 1943, av grå sörmländsk granit, huggen av konstnär Erik Sand,¹³ Strängnäs (fig 139–40). Den bär i tre fält på kuppen förgylld inskrift: »Gören / alla folk /

Fig 141. Dopfunt 1400-talet.
Av kalksten. Fragmentarisk
dopfuntsskål samt del av dop-
funtsfot. Foto 1983.

*Baptismal font, 15th century.
Limestone. Fragment of the bowl
and part of the foot.*

till / lärjungar.» Höjd 90, kuppan diameter 67 cm. I dopkappellet.

Dopfunt omkring 1300, av kalksten, dopfuntsskål fragmentarisk samt del av dopfuntsfot (fig 141). Skålen har välvd botten utan dekor. Dess sarg är dekorerad i låg relief med dubbla rosor med åtta rundade blad i nedsänkta, runda fält; mellan dessa medaljonger på dubbel stängel uppskjutande liljeblad. Dessas stälkar bildar en sammanhängande bågfris, flätad med medaljongernas undre ramlist, som löper som en smal rundstav, avgränsande funtens sarg från dess undre hälft. Av skålens sarg är något mindre än hälften bevarad. I ena sidan är dessutom ett större parti av skålens underdel bortslaget. Skålens inre diameter ca 49, djup ca 21 cm. – Foten är cylindrisk, massiv. Utsidan är dekorerad av flätverk i relief: fyra liggande rundstavar flätade

med arton vertikala stavar av samma grovlek. Diameter 52, höjd 27 cm. I norra korsarmen. Den fragmentariska dopfunten deponerades från SHM 1975 och uppställdes i den musealt inredda norra korsarmen. Dopfunten härrör eventuellt från S Ilians eller S Olovs kyrkor.

Doppskål 1776 av silver, invändigt och delvis utvändigt förgylld (fig 142). Doppskålen är av kallskålstyp och är försedd med lock samt tre kulfötter, ornerade med frukter. De S-formiga greparna avslutas av kulor med samma ornering. Inskrift på skålens liv: »Till ett heligt bruk vid det högvärdiga dopet / är denna skål, med dess låck, åt Wårfrukyrka förärad af / Herr Eric Stockenborg på Jädra och dess fru Brita Maria Buhre / År 1776 d. 29 sept.» Stämplrar för Hans Andersson Wiggman, Kalmar (1712–61). Locket har svagt höjda vridna

Fig 142. Dopskål av silver. Gäva 1776. Foto J Dahlgren, Enköping 1950. Upplandsmuseet.

Baptismal bowl, silver. Donated 1776.

bucklor, mellan vilka gränsen markeras av en ås, ås och reffla etc i drivet arbete. Det är vidare försett med tre uppåtvända kulfötter, ornerade med blommor. Locket höjer sig till en trubbig topp med ett plan, i vilket infällts en Karl XII:s-medalj med datum 30 november 1718. Den inifrån synliga frånsidan återger ett markavsnitt med ett lejon, som sliter i sina fjättrar med inskriften »Indocilis pati» (= Kan ej läras att tåla). I markavsnittet inskriften: »In perpet. memor magnanimi» (= För evigt minnandes den storsinnade). Stämplar för Johan Meyer, Karlshamn (1939-58-83). Skålens höjd 9,8, bredd över greparna 35,3, lockets höjd 7,7 och diameter 23,7 cm.

Dopfat, 1943, av mässing, till dopfunten från samma år. I botten kors, omgivet av blomma, i drivet arbete. Diameter 42 cm. Utfört av ciselören Arnold Karlström,¹⁴ Spånga, efter skiss av Erik Sand.

Dopfat 1800-talet? av mässing, blomkalksformat. Diameter 29 cm. I monter i norra korsarmen.

Nattvardskärl

Vid restaureringen 1974–75 uppställdes kyrkans nattvardssilver, dopskål och brudkrona i ett kassaskåp, försett med glasskiva, i norra korsarmen.

Kalkar: – 1. Av silver (fig 143). Den oornerade skålen är av senmedeltida strutformig typ. Godset är mycket tjockt, något som får anses ovanligt i medeltidskalkar i vårt land. Skålen har möjligen blivit omgjord vid fotens tillverkning (se nedan). Skaftet är cylindriskt med grov diameter och med tillplattad rund nod. Den-

na är ornerad med pålödda, från underlaget delvis fria akantusblad samt med sex rundlar. Fem av dessa prydes med genombrutet fyrpass (det sjätte saknas). Bakom fyrpassen syns sex lika ansikten (Kristusansikten?), uppenbarligen pressade över samma matris. Foten är rund, koniskt uppstigande, nederst smyckad med tämligen grovt graverade schweifornament, alternerande rundade och liljeformigt uppstigande. Fotranden är vertikal, genombruten. Under foten finns ett lock (med bladformigt beslag till scharnér) för förvaring av oblater. Under fotranden är graverat »A O 1574». Inga stämplat. Höjd 12,3, skålens diameter 8,6, fotens diameter 10 cm.

Årtalet 1574 avser sannolikt någon renovering eller komplettering av kalken. Som nämnts ingår i kalken delar, som är typiska för århundradets allra första decennier. Å andra sidan är fotens schweifornamentik åtskilligt yngre än vad årtalet anger. Varierande uppgifter om kalkens vikt får härvid också sin förklaring.

Tillhörande paten av silver, rund oornerad. Under botten finns stämplat för Eric Ahlin,¹⁵ Enköping, samt årsbokstaven C (= 1761). Diameter 10,8 cm.

2. Av förgyllt silver, 1695. Mycket stor, klockformig skål och rund, något tillplattad nod. Foten är rund och har under fotranden följande stämplat: S Erikshuvud, krönt monogram FR (= Friedrich Richter)¹⁶ G (= 1695). Höjd 25,5, skålens diameter 13,2, fotens diameter 14,1 cm.

Tillhörande paten sannolikt av silver, förgyllt. Rund, oornerad. Stämplat saknas. Diameter 16 cm.

Kalken med patenen omgjordes 1695 av en kanna av

silver »om 1 stoprum», gåva av Jonas Biörckmans änka Anna Olofsdotter (inv 1695, 1699).

Sockenbudstyg bestående av kalk med paten (fig 144) och fodral. – Kalken är av silver, delvis förgylld. Rund, oornerad skål. Skaft, nod och fot bildar en profilerad baluster. Stämplor för Eric Ahlin,¹⁵ Enköping, samt årsbokstaven C (=1761). Under foten är

inristat: 1751 22¼ lod. Höjd 14 cm. – Tillhörande paten med underliggande dosa för oblater av silver med förgylld översida. Samma stämplor som kalken. Diameter 8,9 cm. Inv 1761 uppger, att två kalkar omgjorts till en kalk, som brukas av landsförsamlingen som sockenbudskalk. Inv 1649 och följande upptar två små sockenbudskalkar med patener.

Fig 143. Kalk med paten av silver. Kalkens skål av senmedeltida typ. Foten försedd med årtalet 1574, sannolikt hänsyftande på en renovering eller komplettering av kalken. Patenen är tillverkad av Eric Ahlin, Enköping, 1761. Foto J Dahlgren, Enköping 1950.

Chalice and silver paten. Chalice bowl of the late mediaeval type. Foot inscribed with the date 1574, probably referring to renovation or augmentation of the chalice. Paten by Eric Ahlin of Enköping, 1761.

Fig 144. Sockenbudstyg av silver utfört av Eric Ahlin, Enköping, 1761. Foto 1983.

Portable altar-cloth of silver fabric, made by Eric Ahlin of Enköping, 1761.

Fig 145. Vinkanna, nr 1, av förgyllt silver. Gåva 1679 av rådmannen Per Erichson och Christina Mårtens Dotter. Foto J Dahlgren, Enköping 1950. Upplandsmuseet.

Communion flagon No 1, silver gilt. Donated in 1679 by Per Erichson, magistrate, and Christina Mårtens Dotter.

Vinsked 1637 av förgyllt silver. Av dessertskedtyp med vidgande skaft, konturen bruten i trubbig vinkel och skaftänden med avskurna hörn. På skaftet åldermansranka och stämplor Jeremias Dahlé (Dalenius), Västerås (1922–36). Inskrift: » Anders Graw Anna Anders Doter 1637. 4 lod. IHS.» Längd 23 cm. Inv 1741 upptar en ny vinsked, tillverkad av silvret till en obruklig håv. På skeden anges namnen på dem, som 1637 skänkte håven till kyrkan.

Vinkannor: – 1. Av förgyllt silver, gåva 1679 (fig 145). Rund, helslagen fot på kort profilerat skaft, hög, nästan cylindrisk behållare med rundad nederdel. Kring behållaren löper på något över halva höjden en profilerad vulst. Pålödd djupt nedgående, korpnäbbformad snås. Handtag i raka linjer och spetsiga vinklar utom nedre ansatsen, som är volutformad. Profilerat, tillplattat kupolformat lock med balusterliknande krönknopp. Vid handtaget gjutet volutformat tumgrepp. På övre delen av behållarens liv är graverat ett vapen och krönt monogram; på nedre delen följande inskrift: »Guds Huus Till Prydnad och Hans Namn /

Till Högsta Ähra Blef Denna Kanna / Schöngt i Enköping och Förährat / Af Her Rådmann W Per Erichson och Hans Hust Christina Mårtens Dotter / åhr 1679 den 8 Junij.» Inga stämplor. Höjd 31,8 cm.

2. Av silver, delvis förgyllt, gåva 1700-talets slut (fig 146). Ursprungligen dryckeskanna för profant bruk, 1600-talets senare del. Cylindrisk på tre granatäppleformade kulfötter och försedd med stora akantusbladfasten på behållaren. Locket med rundad kant, har perifert en bred, graverad ranka och i centrum en liten lockplatta med drivet motiv: brottningen med Gud. Det kulformiga tumgreppet har fruktornering, på grepen en fruktranka. I botten inskrift: »J:A:S S:P:D A:o 1719 d. 1 Majj.» På behållaren inskrift inom lagerkrans: »Förärad af Johan Andersson Skatte bonde ij

Fig 146. Vinkanna, nr 2, av silver, delvis förgyllt. Ursprungligen dryckeskanna för profant bruk, 1600-talets senare del. Sannolikt utförd av Henning Petri, Nyköping. Gåva 1700-talets slut. Foto J Dahlgren, Enköping 1950. Upplandsmuseet.

Communion flagon No 2, parcel-gilt silver. Originally a secular tankard, late 17th century. Probably made by Henning Petri of Nyköping. Donated at the end of the 18th century.

Gånstad N 2 född 1705, död 1794 och dess hustru Sara Persdotter föd 1711, död 1791. Till arkänsla för Guds välsignelse under 50 års sammanlefnad.» Otydliga stämplrar. Höjd 18,2, största bredd (över grepen) 18,7, behållarens diameter 12,8 cm. I katalogen till Utställning av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918, nr 551, hänförs arbetet till Henning Petri,¹⁷ Nyköping. Upptas dock inte bland dennes arbeten i Upmark, 1925.

3. Av silver, delvis förgylld, gåva 1745 (fig 148). Ursprungligen dryckeskanna för profant bruk. Cylindrisk på tre fruktornerade kulfötter. Locket har rundad kant och stor, mattvit lockplatta med drivet motiv: svävande amoriner med facklor och frukter. Kulformigt tumgrepp med bladornering; fruktranka på grepen. Inskrift på behållaren: »Förärt af rådmannen Herr Lenardt Buhre och Beata Horneman d. 14 November

Fig 148. Nedan. Vinkanna, nr 3, av silver, delvis förgylld. Ursprungligen dryckeskanna för profant bruk. Utförd av Anders Bengtsson Starin, Stockholm, 1704. Gåva av rådmannen Lenardt Buhre och Beata Horneman 1745. Foto J Dahlgren, Enköping 1950. Upplandsmuseet.

Communion flagon No 3, parcel-gilt silver. Originally a secular tankard. Made by Anders Bengtsson Starin of Stockholm, 1704. Donated in 1745. Below.

Fig 147. Ovan. Vinkanna, nr 4, av silver. Tillverkad 1814 av Johan Petter Hörling, Enköping. Foto 1983.

Communion flagon No 4, silver. Made by Johan Petter Hörling of Enköping in 1814. Above.

1745.» Stämplrar under botten för Anders Bengtsson Starin, Stockholm; Q (= 1704). Höjd 17,2, största bredd (över grepen) 21, behållarens diameter 14,3 cm.

4. Av silver, invändigt förgylld, tillverkad 1814 (fig 147). Amforaformad behållare med lock, ornerat med bladkrans samt krönt av lamm med korsfana. Snås och rand är dekorerade med en list av lodräta band. Grepen är mycket stor och ihålig. Stämplrar H 3 (= 1814) för Johan Petter Hörling, Enköping, vilken var verksam 1810–46. Inskrift på grepen: »Enköping och Wårfru Kyrckca tilhörig. Förfärdigad av dess silver år 1815.» Höjd 52 cm.

I inv 1649 upptas en vinkanna av silver delvis förgylld, enligt inv 1695 vägande 98 ½ lod. 1695 skänktes en vinkanna av silver oförgylld om 1 stop av Anna Olofsdotter, änka efter Jonas Björkman. Uppges i inv 1741 ha omgjorts till en kalk.

Oblatskrin: – 1. Av förgyllt silver, 1575, gåva 1685, rektangulär ask med ett kraftigt utskjutande karnisprofilerat sockelparti på stora kulfötter (fig 149). Locket är

Fig 149. Oblatskrin, nr 1, av förgyllt silver enligt inskrift daterad till 1575. Sannolikt utförd i en sydtysk verkstad. Gåva av Hans Addeßon och Magdalena Nanne 1685. Foto N Lagergren 1950. ATA.

Pyx No 1, silver gilt and inscribed 1575. Probably made in a south German workshop. Donated in 1685.

Fig 150. Oblatskriets lock samt bottenplatta med inskrift. Foto N Lagergren 1950. ATA.

Lid and inscribed base of the pyx.

utformat som ett åsat och valmat tak, försett med kantornament (fig 150). Locket är fäst vid askens bakre långsida med två scharnér, vilkas fästen är liljeformade. Kantornamentet utgöres av en grov, torserad snodd och en uppstående akantusrand. På takåsen är fastlödda två bevingade kerubhuvuden. Lockets fyra takfall har i övrigt följande graverade utsmyckning. Främre takfallet: I mitten en kartusch i rullverk och beslagsverk med ett primitivt utfört ansikte i mitten; på sidorna om kartuschen fruktknippen. Bakre takfallet: en cirkelrund bandvirad lagerkrans omgärdad av några smärre arkitektoniska och vegetativa ornament; inom lagerkransen en efter ett romerskt mynt utförd byst i profil åt höger, huvudet prytt av strålkrona. På det vänstra sidotakfallet: en tvådelad akantusbukett. På det högra sidotakfallet: en moresk med trådsml ranka och skrafferade blad. Inskrift på lockets insida: »Den hellige maat / hellige drick / syndaren / frögdar frälsar / förnyar främjar / föllier / till evigt lyf.»

Asken har sidorna dekorerade på följande sätt: Främre långsidan: i gravyr har utförts en stadsvy, med borgtorn, stadsmur, hus och kupoltäckt torn såsom bakgrund, upptill en girland av moln, i mitten ett kors med titulus, och, flankerande korset i förgrunden, Maria och Johannes. På det graverade korset en gjuten Kristusbild i hög relief. Dess ländkläde har från höfterna nedåt i vinkel mötande veck och är dessutom upplagt i stora knutar på båda sidor (den på figurens vänstra sida sittande synes emellertid före pålödandet ha blivit delvis avklippt). Den gjutna Kristusbild kan

i fråga om utformning och utförande spåras tillbaka till Hans Reinhart dä, troligen stammande från Dresden, borgare i Leipzig 1539, och torde vara en avgjutning av någon av de reinhartska krucifixbilderna. En jämförelse mellan verk av Reinhart och Kristusbilden på oblatsskrinet i Vårfrukyrkan visar nämligen på en kvalitetsänkning; både gestalt och detaljer har förgrovats på oblatsskrinet Kristusbild.

Bakre långsidan av skrinet uppvisar fortsättning av framsidans stadspanorama, mitt på avbrutet av en stor, symmetrisk sköld med voluter och krönt av en lilja, flankerad av årtalet 1575. Inom skölden är graverad Kristus med törnekrona bärande ett T-format kors. Himlen ovan stadspanoramats uppfylls till största delen av de förut nämnda, pålödda, liljeformade beslagen för scharnéren.

Kortsidornas utsmyckning är i huvudsak överensstämmande men i detaljerna olika. Vänstra kortsidan har i mitten en medaljong, kring vilken ringlar sig en i nästan cirkelrunda slingor buktande akantusranka. Högra kortsidan smyckas av en arabesk med trådsmal ranka och blad med skrafferade ytor, en mycket vanlig form av denna ornamenttyp, som här emellertid företer ytterst få spetsiga men desto fler rundade blad. I mitten ses även här en medaljong.

Tyngdpunkten i kortsidornas dekor utgörs således av två i centrum insatta, gjutna medaljonger, diameter 24,5 mm, vilka representerar var sin sida av en medalj, som blivit avgjuten. I det fält, som motsvarar medal-

jens åtsida, ser vi en Kristusbyst i profil åt vänster, ett ädelt ansikte med rena drag och med ett ganska långt och spetsigt skägg. Omskriften lyder: »Ego sum via veritas et vita» (Jag är vägen, sanningen och livet) och som begränsningslinje därutöver löper en streckad vulst eller pärlband. På framsidan ser vi Lammet med korsfanan, gående mot vänster, med huvudet en face. Omskriften lyder: »Ecce Agnus Dei qui tollit peccata» (Se Guds lamm som borttager synderna); utanför denna samma avslutande vulst som på åtsidan. De båda medaljdekorationerna är utan tvivel avgjutningar av en medalj av den nürnbergske kopparstickaren och dekoratören Peter Flötner (†1546) och troligen utförda i Tyskland.

Huruvida fotpartiet är det ursprungliga eller ej är svårt att definitivt avgöra. I skrinets botten finns en senare ditsatt inskriftsplatta med text i kapitäl: »Till Gvds Nampns Ähra / Enekiöpings Altar Till / Prydna Foräras Denne / Oblat Kijsta Om Lod / Af 31 ½ / Hans Addeson Och Dess / Hvstrv Magdalena Nanne / 1685.» Skruvar man bort denna platta, lossnar även hela fotpartiet och i den egentliga skrinbotten står kursivt inristat: »J G Åhlén 1884 C O Pettersson, Enköping», samt något längre ned »18 ¼ lod». Dessa namn hör samman med rent sekundära åtgärder och har intet att upplysa om skrinets ursprung. Möjligt är att skrinet haft en äldre fotställning. Men då det är svårt att tänka sig att denna spårlöst skulle ha försvunnit, vill man snarare se den nuvarande som den ur-

Fig 151. Oblatsskrin av delvis förgyllt silver, 1660-talet. Gåva av magister Johannes Njurenus. Foto ATA.

Parcel-gilt pyx. 1660s.

Fig 152. Nattvards-
servis av silver 1970.
Foto 1983.

*Silver communion
plate, 1970.*

sprungliga. Antingen har det nuvarande fotpartiet tillkommit först 1685 eller också tillhör det originalkompositionen.

Stämplarna saknas. Oblatskrinetets mått: Längd 13, bredd 9,7, höjd 10,7 cm.

Det på ena långsidan graverade årtal 1575, som ovan omtalats, torde utgöra en pålitlig datering av skrinet. Någon av de sydtyska guldsmedsverkstäderna är sannolikt dess ursprungsort.

2. Av delvis förgyllt silver, 1660-talet (fig 151). Behållare med avlångt åttkantig plan och grepar vid sidorna, utsvängt fotparti och lock.

Behållarens sidor bildar stående rektanglar, ornerade i gravyr med förgyllda broskornamentsmotiv. Varje sida har ett övre, större, och ett nedre, mindre, schweifornament. Det övre utgörs av två mot varandra böjande voluter, vilka i mötespunkten mer eller mindre tydligt övergår i skägmasker, det nedre av en lätt broskbetonad och flätbandsantydande uppåtriktad schweif.

Locket stiger, med rundade övergångar, i tre svagt markerade avsatser. De två yttersta följer åttkantplanen, det nedersta är kasettindelad, det därpå följande ornerat med korta, graverade schweifspetsar. Det högsta fältet är ovalt och dekorerat med en graverad dubbel sjubladig ros. Längs locket rand löper en fritt uppstående, gjuten ornering av volutomgivna udar. En kraftig utsvängd, helslagen fotrand, med

underhängande, gjutna änglahuvuden med utspända vingar, vilar på fyra av griplor hållna kulfötter. På behållarens kortsidor gjutna, öronformade, hermprydda grepar.

I botten Stockholms äldre stämpel, kronan, och en mästarstämpel BO, överensstämmande med en stämpel, vilken G Upmark attribuerar till Bengt Olofsson (1632–66). Av samme mästare är bla en dopskål i Öster-Lövsta kyrka. I botten inristat »224 lod». Höjd 25,6, längd 19 (med grepar 27,7), bredd 16 (med det utsvängda fotstycket 20) cm.

Enligt 1671 års inventarium är oblataskrinet en gåva av Magister Johannes Njurenus. Ej upptagen i 1649 och 1664 års inventarier.

3. Av silver, 1967. Rund med profilerat lock med graverat Kristusmonogram. Stämplarna under botten NSK Einar Ljungberg R9 (= 1967). Diameter 9,5 cm.

Nattvardsservis av silver, 1970, bestående av kalk, paten, vinkanna och oblatask (fig 152). Utan dekor. Kalken, höjd 19 cm, patenen diameter 15 cm, oblatasken diameter 11, höjd 4 cm, och vinkannen höjd 23 cm, bär inskriften »Vårfrukyrkan i Enköping gåva av Bibelns Länder 1971». Stämplarna GCK U9 (= 1970) Göthe. Oblatasken, rund, med lock dekorerat med kors i rundel. Vinkannen har handtag, snås och lock krönt av kors i rundel.

Vid Gustav Vasas konfiskationer lämnades från Vårfrukyrkan 1545 en förgylld monstrans. Den höga vikten anger, att det var en praktpjäs. En mindre förgylld monstrans samt tre oförgyllda kalkar med patener ingick i det nattvardssilver, som levererades från kyrkan¹⁸ (s 292f). Från franciskanerklostret, S Ilians och S Olofs kyrkor konfiskerades även kyrksilver (se ovan).

Brudkrona

Brudkrona av silver, förgylld, inköpt i början av 1760-talet men kan ha utförts under 1600-talets senare del – 1700-talets förra del (fig 153). Från en kronring uppstiger sex större ståndare alternerande med sex små. Upptill är de större ståndarna för bättre stadgas skull sammanhållna av en ringformig ten med pålödda änglahuvuden, varifrån oförgyllda »löv» nedhänger. Utsmäckningen består i övrigt av blå, gröna och röda ädelstensimitationer i glas; bakom varannan sten på kronringen matta oförgyllda ornament. Stämplrar saknas. Diameter 13,5, höjd 9,7 cm. Enligt tillägg till 1815 års inventarium omgjordes brudkronan 1824.

Nattvardssilvret och brudkronan har i senare tid försetts med inskriften: »Vårfrukyrkan i Enköping.»

Textilier

Äldre textilier är utställda i montrar i norra korsarmen. Övriga textilier förvaras i skåp i sakristian samt ett utrymme invid sakristian.

Altarbrun: – 1. Av blått ylle-linne, 1975, med broderier i guld- och silvertråd, rött yllegarn och violett silke: i mitten kalk, vid sidorna kors krönta av törnekronor. Broderad inskrift på fodret: »Agda Österberg Varnhem 1975 / Komp. Kerstin Persson.» Längd 304, bredd 35 cm. Gåva av Missionssyfsöreningen. – 2. Av violett ylle-linne, 1977, med invävt mönster i guld, blått och brunt: i mitten kalk, vid sidorna hjulkors. Broderad inskrift på fodret: »DL – ALT 1977» (= Dagmar Lodén – Alice Lunds Textilier). Längd 304, bredd 16 cm.

Antependier i de liturgiska färgerna svart (1924), rött (1924), vitt (1930) och violett (1933). Ett vitt antependium förfärdigades av Libraria i samband med restaureringen 1975.

Mässhakar: – 1. Av mönstrad rödbrun sammet, granatäpplemönster, senmedeltiden (fig 154). Dekoreras med 1700-talsband av silver formade stort kors på ryggsidan, på framsidan litet kors med två korsarmar. Två korkåpor upptas i 1649 års inventarium. I inven-

Fig 153. Brudkrona av förgyllt silver med ädelstensimitationer, 1700-talet. Foto 1983.

Bridal crown, parcel-gilt silver and imitation precious stones, 18th century.

Fig 154. Mässhake, nr 1, av mönstrad rödbrun sammet med granatäpplemönster. Tyget senmedeltida från korkåpa, omgjord på 1700-talet till mässhake. Foto ATA.

Chasuble No 1, reddish-brown velvet with pomegranate pattern. Late mediaeval fabric from a cope, made into a chasuble in the 18th century.

tariet 1741 uppges, att den ena var av röd sammet »nog söndrig och utgl, bör förbättras innan den blifwer brukelig». Enligt 1815 års inventarium har den då omgjorts till en mässhake med breda silveraloner och torde vara identisk med ovanstående mässhake. – 2. Av brunröd slät sammet 1704 (fig 155). Kors av 1700-tals silverband, på ryggsidan stort och på framsidan litet och försett med dubbla korsarmar. På ryggsidan märken efter påsydd inskrift: »HAS AMD 1704». Båda mässhakarna renoverades 1965 på SHM:s textilkon-

servering. – 3–4. Av svart sammet, 1822, med guldgaloner, på ryggstycket kors med törnekrona och strålsol.

Under 1900-talet har ett stort antal mässhakar tillkommit. – 5–6. Av vitt mönstrat siden, 1929. Agda Österberg, Libraria. – 7–8. Av grönt ylle, 1938. E P Licium. – 9–10. Av violett mönstrat siden, 1938. Licium. – 11–12. Av svart mönstrat siden, 1939. Licium. – 13. Korkåpa av vitt ylle, 1965. – 14–15. Av vitt linne-silke, 1966. Libraria. – 16–17. Av rött ylle, 1970-talet. – 18. Av blått ylle, 1973. Agda Österbergs ateljé, Varnnom.

Håvar: – 1. Av blommönstrad silverbrokad, 1710 (fig 156). Indelad av silverband, silvertofs. Försilvråd hylsa med inskrift: »Jonas Larson Elisabeta Mats Dåtter». Enligt stämplrar från 1710. – 2. Av svart sammet, 1700-talet (fig 157). Indelad av silverband, silvertofs. Försilvråd hylsa med initialerna »ME CB». – 3. Av svart sammet, 1790 (fig 159). Indelad av silverband;

Fig 155. Mässhake, nr 2, av brunröd sammet med silverband. Märken efter inskrift: HAS AMD 1704. Foto ATA.

Chasuble No 2, reddish-brown velvet with silver strips. Traces of inscription: HAS AMD 1704.

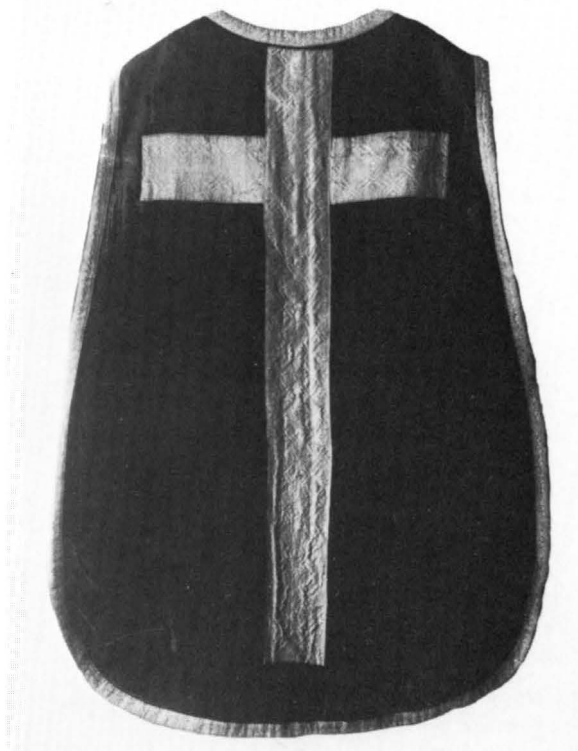

Fig 156. Kollecthåv, nr 1, av blommönstrad silverbrokad 1710. Gåva av Jonas Larsson och Elisabeta Mats Dåtter. Foto 1983.

Collection bag No 1, floral-patterned silver brocade, 1710.

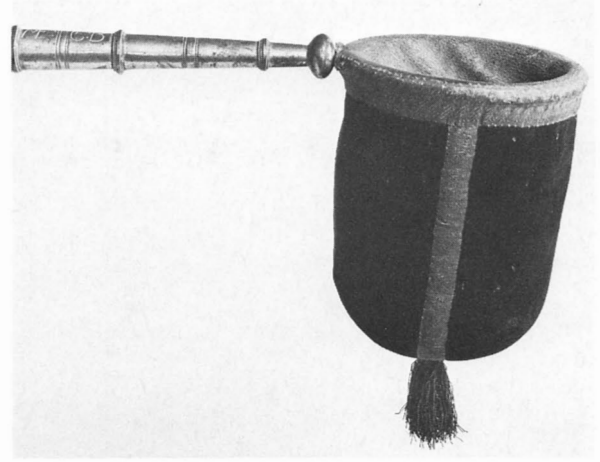

Fig 157. Kollecthåv, nr 2, av svart sammet med silverband och silvertofs, 1700-talet. Hylsan bär initialerna ME OB. Foto 1983.

Collection bag No 2, black velvet with silver strips and silver tassel, 18th century.

Fig 158. Kollecthåv, nr 4, av svart sammet med silverband, frans och tofs. Gåva 1791 av riksdagsman Lars Andersson och Malena Pehrsson. Foto J Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseet.

Collection bag No 4, black velvet with silver strips, fringe and tassel. Donated in 1791.

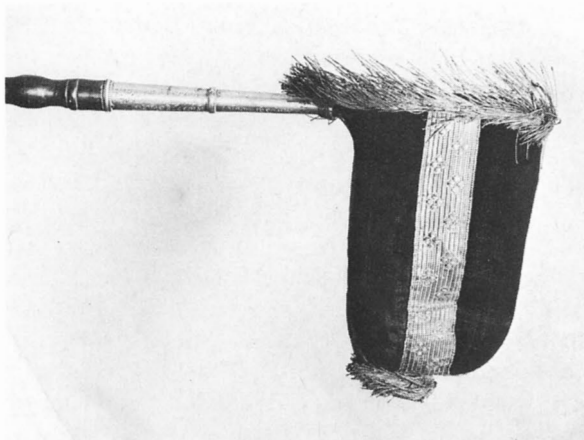

Fig 159. Kollecthåv, nr 3, av svart sammet med silverband, frans och tofs. Gåva 1790 av skepparåldermannen Anders Biörklund och hans hustru Chattarina. Foto Johan Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseet.

Collection bag No 3, black velvet with silver strips, fringe and tassel. Donated in 1790.

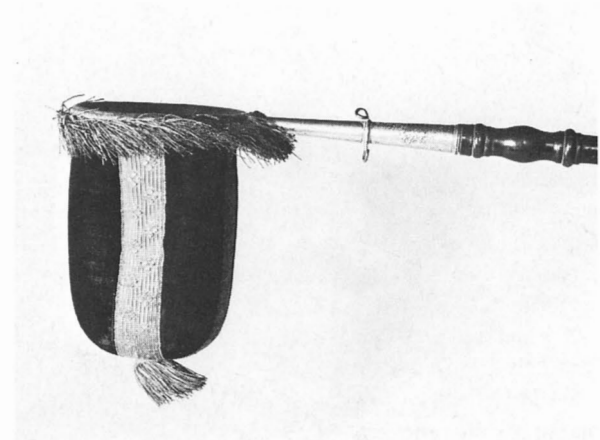

Fig 160. Kalkkläde, nr 4, av vitt ripssiden med broderier i gult silke. Gåva av Agnes Nyström 1904. Foto i samband med renovering av Libraria 1966. ATA.

Chalice cloth No 4, white rib silk with yellow silk embroidery. Donated by Agnes Nyström in 1904.

Fig 162. Kalkkläde, nr 1, av svart satin med silverbroderier, 1700-talet. Foto i samband med renovering av Libraria 1966. ATA.

Chalice cloth No 1, black satin with silver embroidery, 18th century.

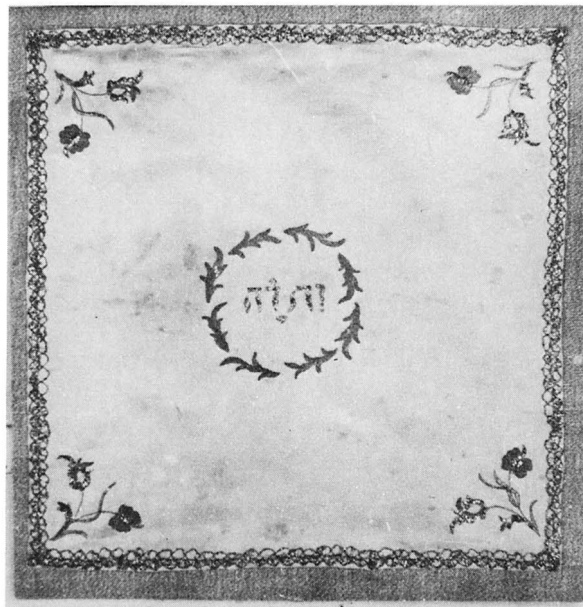

Fig 161. Kalkkläde, nr 2, av vit satin med guldbroderier, 1700-talets(?). Foto i samband med renovering av Libraria 1966. ATA.

Chalice cloth No 2, white satin with gold embroidery, 18th century (?).

silverfrans och tofs. Mässingshylsa med inskrift: »D. Håf är förärad Till / Guds hus af Skeppar:/ålderman-
nen Anders Biörklund och Des Kiera / Maka Britta
Chattarina / Biörklund». ¹⁹ – 4. Av svart sammet, 1791,
(fig 158). Indelad av silverband; silverfrans och tofs.
Mässingshylsa med inskrift: »År 1791 förärad Till Vår-
fru församlings Kyrcka / af Herrdagsmannen wed 1772
års Riksdag / Skattebonden ij Tiursåker Lars Anders-
son och dess / hustru Malena Pehrsson».

Under senare år har anskaffats ett flertal håvar: två
röda håvar 1930, två gröna 1969, två blåa och fyra vita
1970-talet (inv).

Kalkkläden: – 1. Av svart satin, 1700-talet?, med
silverbroderier: en blomma i varje hörn, i mitten en
krans (fig 162). I kanten silverspets. Mått 50×50 cm. –
2. Av vit satin, 1700-talet? (fig 161), med guldbroder-
ier: två blommor i varje hörn, i mitten en krans med
gudsnamnet Jahvé. Innanför kanten guldspets som
bård. Mått 50×50 cm. – 3. Av vitt siden, 1731, med i
guldtråd broderad krans med växtmotiv, initialerna
CES samt årtalet 1731 (fig 160). Mått 41×43 cm inra-
mad, glas, profilerad förgylld ram. – 4. Av vitt ripssi-
den, 1904, med broderier i gult silke: i mitten IHS i sol,

bård med ax och druvor. I kanten kavelfrans i gult silke. Broderad inskrift på fodret: »Agnes Nyström 1904». Mått 50×50 cm. Kalkdukarna nr 1–2, 4 renoverades av Libraria 1966. Under senare årtionden har anskaffats ett flertal kalkkläden i vitt och färger, bla ett vitt kalkkläde med guldbroderier gåva 1956, ett grönt, ett vitt, ett violett och ett rött kalkkläde gåva 1959–60 samt ett vitt kalkkläde gåva 1962. Ett vitt kalkkläde märkt »Malvina Böttger 1862» tillkom 1964 (inv).

Kormatta och altarmatta, 1975, i röllakan från Libraria. – Kormatta, naturfärgad med solstrålar i färger. Mått 418×248 cm. – Altarmatta i naturfärg, gult, vitt och blått. Invävd inskrift: »Libraria 1975 ALO Kruse» (= Anna-Lisa Odelqvist-Kruse). Mått 448×241 cm.

Till kyrkans rika textilskrud hör dessutom bokdynor från 1800- och 1900-talet, predikstolskläden från 1900-talet.²⁰ I samband med senaste restaureringen förfär-

digades 1975 ett predikstolskläde av vitt ylle-linne med invävt segelfartyg i guld, blått och grått av Anna-Lisa Odelqvist-Kruse, Libraria. Stolor i de liturgiska färgerna har genom gåvor tillförts kyrkan under 1900-talet.²⁰

Gobelängvävnad 1981, »Vandringen mot ljuset» (fig 163). Av Anna-Lisa Odelqvist-Kruse, Libraria. Färger: I huvudsak gula och röda färgtoner samt blått. Mått: Längd 294, bredd 228 cm – I dopkappellet.

Försvunna textilier

Av äldre försvunna textilier upptar inventarierna 1649–71 ett antependium av blommönstrad röd sammet med guldbroderier på övre delen. I inventariet 1695 har ett nytt antependium av röd »damask» med svarta silkes- och guldfransar tillkommit, gåva av rådmannen Hans Adesson.²¹

I inventarierna under 1600-talets andra hälft redovisas två korkåpor av respektive röd sammet (se mässhake nr 1) och vit silvermoiré samt fem mässhakar: av

Fig 163. Gobelängvävnad »Vandringen mot ljuset». Av Anna Lisa Odelqvist-Kruse, Libraria, 1981. I Dopkappellet. Foto 1983.

Woven tapestry, "Journeying Towards the Light", by Anna Lisa Odelqvist-Kruse, Libraria, 1981.

Fig 164. Ljuskröna, nr 3, av mässing. Gåva av befallningsmannen vid Kopparberget Mats Iorenson och Hanna Mats Dotter 1619. Uppges vara det första exemplaret från Skultuna bruk. I koret. Foto 1983.

Chandelier No 3, brass. Donated in 1619 by Mats Iorenson, Superintendent of the Kopparberget Mines, and Hanna Mats Dotter. Said to be the first specimen from the Skultuna works. In the chancel.

röd damask (gåva av Jost Klensmitt);²² av atlas; av röd sammet med broderat krucifix (såld enligt inv 1815); av röd, blommönstrad sammet; av röd blommönstrad atlas.

Tre kalkkläden upptas i 1649 års inventarium, ett av grön taft, ett av »insängt lärft och gulknytningh», ett av vitt, tunt gyllentyg. Enligt samma inventarium hade kyrkan två håvar med hylsor och klockor av silver. Av silvret från en håv, skänkt 1637, tillverkades på 1700-talet en vinsked (se ovan). Ännu en håv med »Gull arbete» har enligt 1664 års inventarium förärats till kyrkan av »salig» Hans Schwede.²³

Två brudpällar, den ena av blå och gul taft, nämns i 1649 års inventarium.

En kyrkvaktarroock av violett kläde med röda uppslag inköptes 1732 (inv 1741).

Ljusredskap

Kyrkan har fem ljuskronor av mässing. Av dessa är tre genom inskrifter daterade till 1619, 1648 och 1759, två härrör av typen att döma från tiden omkring 1600. De tre daterade ljuskronorna är sannolikt tillverkade i Skultuna (Ljung 1963, s 158 ff).

1. Tolv ljusarmar i två kransar, omkring 1600 (fig 165). Den profilerade mittstammen kröns av dubbelörn och avslutas nedtill av ansiktsmask, hållande en ring i sina käftar. S-formade ljusarmar mot stammen avslutade av blomma. Höjd ca 125 cm. I norra korsarmen. – 2. Sexton ljus i två kransar, omkring 1600 (fig 166). Dubbelörn och S-formade ljusarmar avslutad av ansiktsmask. Höjd ca 150 cm. I södra korsarmen. – 3. Sexton ljus i två kransar, 1619 (fig 164). Den profilerade mittstammen kröns av dubbelörn och avslutas av stor kula med följande inskrift: »Anno 1619 / föraerade Mats Iorenson och / hans kaere hvstrv H: Anna / Mats Dotter tenna krona til Gudz aere i Enekopings kyrkia». Höjd ca 125 cm. I koret. Är sannolikt det första exemplaret från Skultuna bruk (Ljung 1963, s 159 ff). – 4. Av samma typ som föregående, 1648. Inskrift på kulan: »Iacob Erichson.²³ Hans Swede förära denna crona för sijna lägerstellen i korskyrkian Anno 1648». Höjd ca 125 cm. Framför orgelläktaren. – 5. Tjugofyra ljus i tre kransar, 1759. Den profilerade mittstammen kröns av ängel och avslutas nedtill av stor kula med följande

Fig 165. Ljuskröna, nr 1, av mässing, omkring 1600. I norra korsarmen. Foto 1983.

Chandelier No 1, brass, c 1600.

Fig 166. Ljuskrona, nr 2, av mässing, omkring 1600. I södra korsarmen. Foto 1983.

Chandelier No 2, brass, c 1600.

inskrift: »Till Guds hus prydnad föraerad af råd- och handelsmannen Pehr Eneboms enka / dygdesamma matrona Margareta Melin och des k. son råd- och handelsmannen Pehr Enebom / samt des k. hustru Anna Noraea / för des graf och hvilostad haer / framme i choret. Anno 1759». Höjd ca 250 cm. I korsmitten.

Ljuskronorna har levande ljus. Elektriskt ljus är monterat i en uppåtriktad krage för belysning av valven.

Armatyr för elektrisk belysning placerades vid restaureringen 1974–75 över bänkkvarteren på båda sidor om ljuskronorna. Av mässing med dekor i form av kronor i genombrutet arbete, vilket ansluter sig till Mariasymboliken i kyrkan.

Ljusplåtar av mässing i drivet och punsat arbete, tio st för två ljus. 1600- och 1700-talen, två för tre ljus, 1704; den ena med inskriften: »H.A.S.A.M.D. ANNO 1704»; en för fem ljus (fig 167).

Ljusarmar av mässing, sex st för fem ljus, två st för tre ljus.

Kyrkan har ett stort antal ljusstakar (förtecknade i kyrkans senaste inventarium). Av dessa redovisas följande: – 1. Av smidesjärn för sju ljus, medeltida typ (fig 168). Dekor i genombrutet arbete och kläppar i form av kors och liljeornament. Foten omarbetad. Jfr ljuskronor i Sparrsätra, Edebo och Färentuna kyrkor

(SvK Up XI: 3, s 311 f, II: 2, s 887, VI: 1, s 142). Höjd 116 cm. – 2. Av tenn, 6 st, för ett ljus omkring 1700. Åttasidig profilerad fot, åttasidig skaftring. Stämplrar: ängel och krona med initialerna M B (= Melchior Beck 1693–1747). Höjd 28 cm (4 st), två omgjorda och förhöjda 37 cm. Enligt 1741 års inventarium gåva av kommandör Ernest Ekestubbe, antalet anges här vara 8 st. Samma antal nämns i 1787 års inventarium. – 3. Av malm 2 st, för fem ljus 1700-talet (fig 169) och 1904. Inskrift på den förra: »I Past et Prep. M: Mellanders tid Reparerat Aō 1735.» Den senare bär inskriften: »Till Enköpings kyrkas prydnade skänkt av redaktör August Lundin 1904». På piedestaler, som avslutar altarringen. – 4. Av polerat trä, 1834, för ett ljus i rödbrunt och svart, detaljer i elfben, 4 st. Fyrsidig fotplatta på kulfötter i elfben. Inskrift med bläck under foten. »Gifvit till kyrkan / år 1834 / af Christian / Jacobsson Svarfvere / i Enköping.» Höjd 27 cm. – 5.

Fig 167. Ljusplåt av mässing med dekor i drivet och punsat arbete, omkring 1700. I korsmitten. Foto 1983.

Brass sconce, with chased and incised decoration. C 1700.

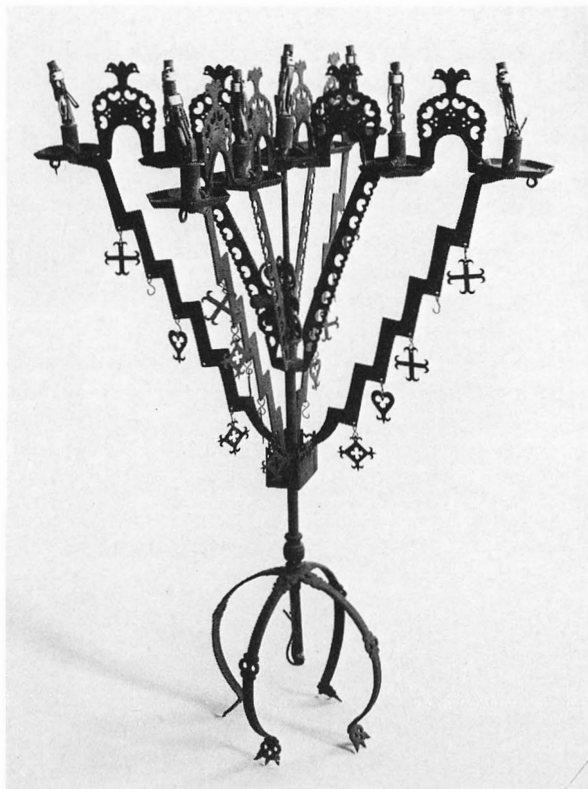

Fig 168. Ljustake av smidesjärn med dekor i genombrutet arbete och kläppår i form av kors och liljeornament. Medeltida typ. Höjd 116 cm. Foto 1983.

Wrought-iron candlestick with open-work decoration and drops in the shape of crosses and lilies. Mediaeval type.

5. Av silver 1930, 4 st, för ett ljus. Vridet skaft med skaftring, bukig fot. Enligt inskrifter gåva av Gina född Stenqvist och Astrid Bergwall (2 st), Valborg Wårman (1 st), Helena Wårman (1 st). Höjd respektive 46 (2 st) och 40 cm (2 st). – 6. Av mässing 1930, 4 st. Vridet skaft med punsat arbete, pokalformad fot. Enligt inskrifter gåva av Vårfrukyrka syförening (2 st), Enköpings församlingsbor (2 st) Höjd 40 cm.

Av försvunna ljustakar nämner Johan Peringskiöld (Monumenta III, KB) följande: »Tvenne höga ljustakar, medh 2ne vapn på, dubbelt huar, nembl 3 roser medh blått och rödt fiäld. Sparren huijt uthi rödt fiäld».

Kyrkans äldsta inventarium, 1649, upptar fem ljustakar av mässing »i muren», gåva av Hans Schwede,²³ och en »liushand» på predikstolen med tre pipor. 1664 års inventarium upptar två ljustakar av mässing, en

med fem och en med fyra pipor samt sex »i muren». 1741 års inventarium redovisar elva ljustakar eller plåtar.

Epitafier

Vid restaureringen 1974–75 samlades kyrkans epitafier (frånsett nr 3), prästporträtt samt tio av kyrkans gravhällar i den musealt inredda norra korsarmen (fig 170).

Epitafier: – 1. Över skolmästare *Olaus Andrae*, död 1578 (fig 171). Av svartmålat trä, rektangulärt med triangulärt överstycke. Förgylld text, på överstycket Jehova i hebreiska bokstäver samt inskrift: »Sacrum honesti / pii et docti viri M: Olai Andrae / olim ludi-moderatoris Enecopiensis lau/datissimi qui obiit Ano ct: 1578» (= Minnesvård över den hedervärde, fromme och lärde mannen, Mäster Olaus Andrae, fordom berömlig rektor i Enköping, som avled år 1578). Den rektangulära tavlan har inskrifter, t v avfattad på latin, t h: »Dette wärk utwijser och sägher / Mester Olüffs graff och läger / Som i denne Scholen lärde / Hwad gott man aff honom begerde / I all ting war han klook och wiis / Derföre har han loff och prijs / I honom regerede allene / Sachtmodigheet ingen til mena / Karin Olüffs-dotter til ächte / at taga Gudh honom upüächte / Den

Fig 169. Ljustake, nr 3, av malm. Enligt inskrift reparerad 1735. På piedestal, som avslutar altarringen. En ljustake på motsvarande piedestal tillkom 1904. Foto 1983.

Candlestick No 3, bronze. Inscription records repairs in 1735. On the pedestal at the end of the communion rail. The opposite pedestal was fitted with a candlestick in 1904.

Fig 170. Inblick i norra korsarmen med epitafer, fig 171–173, och prästporträtt, fig 174–177. Foto 1983.

View of the north transept, showing memorial tablets (Figs 171–173) and clerical portraits.

han i all nödh och fahra / monde hüll och kerligh wara / Aff henne han i fijre åhr / Tw sköne barn och Söner fåår / seden droog han frå dette qwaall / och skildes widh denne Jemerdaal / Nu ähr han i himelens högd / Och har med Christo gledie ok frögd / Ty ingen sorg honom mere nåhr / Altiid han derföre trygger står / Hans hüstrüs tårer dhe äre / Affstrockne medh heder och ähre / Dedh hafuer alt Isak Nilsson giordt / som alle wette och hafua spordt: → Höjd ca 100, bredd 60 cm.

2. Över befallningsmannen vid Kopperberget *Mats Iorenson*, daterad »Anno 1620» (fig 172, gravhäll nr 6). Av snidat, målat och förgyllt trä, uppbyggd i avsatser med arkitektonisk inramning. Mittpartiet består av en oljemålning framställande Jesu uppståndelse. Som till-

bedjare inför den uppståndne avbildas Mats Iorenson, hans hustru, en son och två döttrar. Målningen flankeras av kolonner med basparti dekorerat med beslagsornamentik och av sidovingar med voluter och beslagsverk. Kolonnerna uppbär ett profilerat listverk med inskrift: »Ego sum Via Veritas et Vita Nemo Venit ad Patrem nisi per me. Joh Cap. 14» (= Jag är vägen, sanningen och livet. Ingen kommer till Fadern utom genom mig). Inskrift på rektangulärt fält nedanför målningen: »Dette tempel til beprydelse och sigh til efuigh åminnelse, hafuer / Ehrligh och välbetrodde Mats Iorenson, befaldningsman widh / Kopperberiget denne tafla upsätia låtit, och ähr här afmåladt / medh sin hustru, samt 1 theras son och 2 dotterar, Anno 1620».

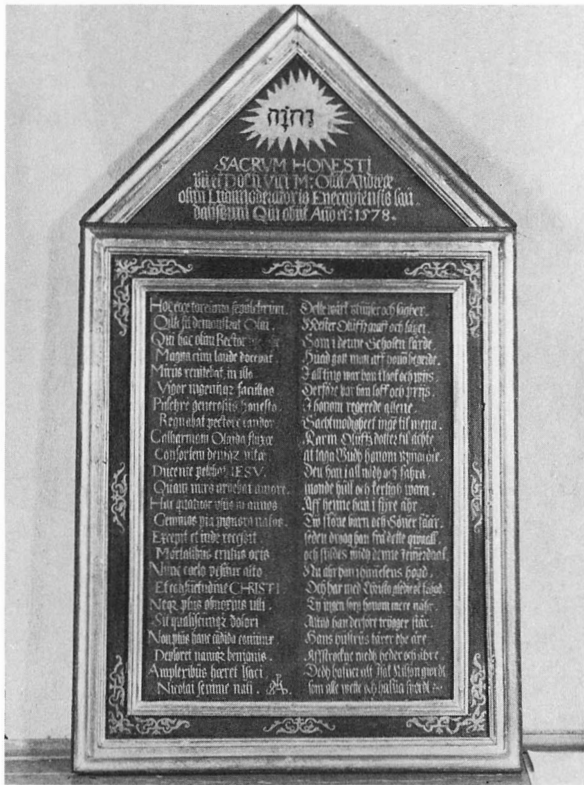

Fig 171. Epitafium, nr 1, över skolmästare Olaus Andreæ död 1578. Foto J Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseet.

Memorial tablet No 1, to Olaus Andreæ, d 1578.

Den övre delen har i mittpartiet en oljemålning framställande Gud Fader. Målningen flankeras av renässanspilastrar och sidovingar samt kröns av bjälklag och trekantsgavel. Bjälklaget bär texten: »Ecce Agnus Dei qui tollit peccata mundi Joh. 1» (= Se Guds Lamm, som bär världens synder). Inskriften i versaler.

Epitafiet har nedtill en snidad avslutning med voluter samt infälld cirkelrund oljemålning, framställande Martin Luther. Höjd ca 350, bredd 150 cm.

3. Över kyrkoherden Erik O Schepperus,²⁴ död 1620 (fig 173, gravhäll nr 5). av snidad, målat och förgyllt trä med samma arkitektoniska uppbyggnad som föregående. Mittpartiets oljemålning framställer korsfästelsen. Inför den korsfäste med de tre kvinnorna vid korset knäböjer Schepperus och hans maka samt åtta söner och fyra döttrar. På bjälklaget ovanför mittpartiet återges bibelcitatet: »Dette är thet ewiga lifuet att wij kiänna tigh sanner Gudh / och then Tu sent hafuer Iesum Christum. Iohan. 17.» Ett rek-

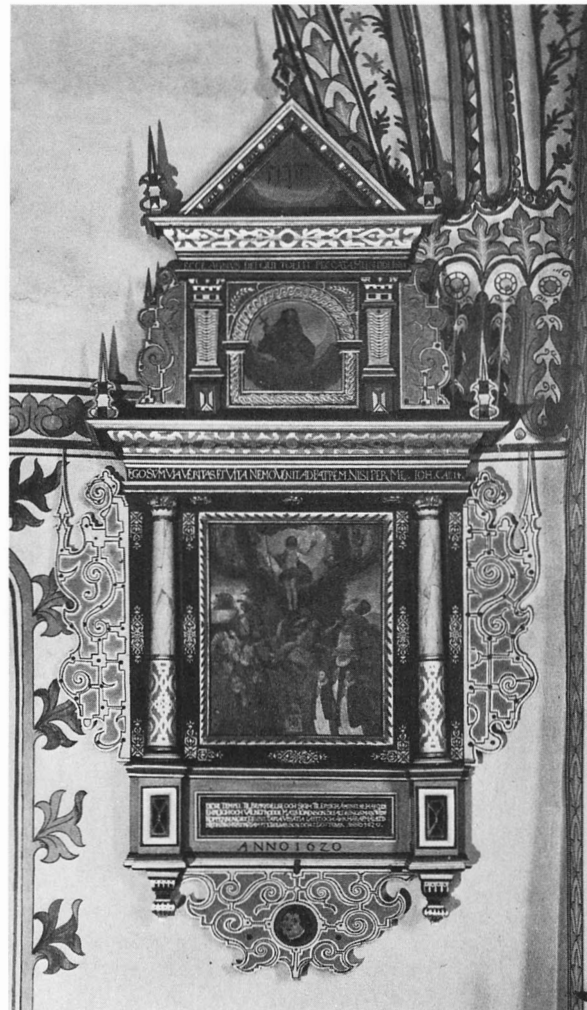

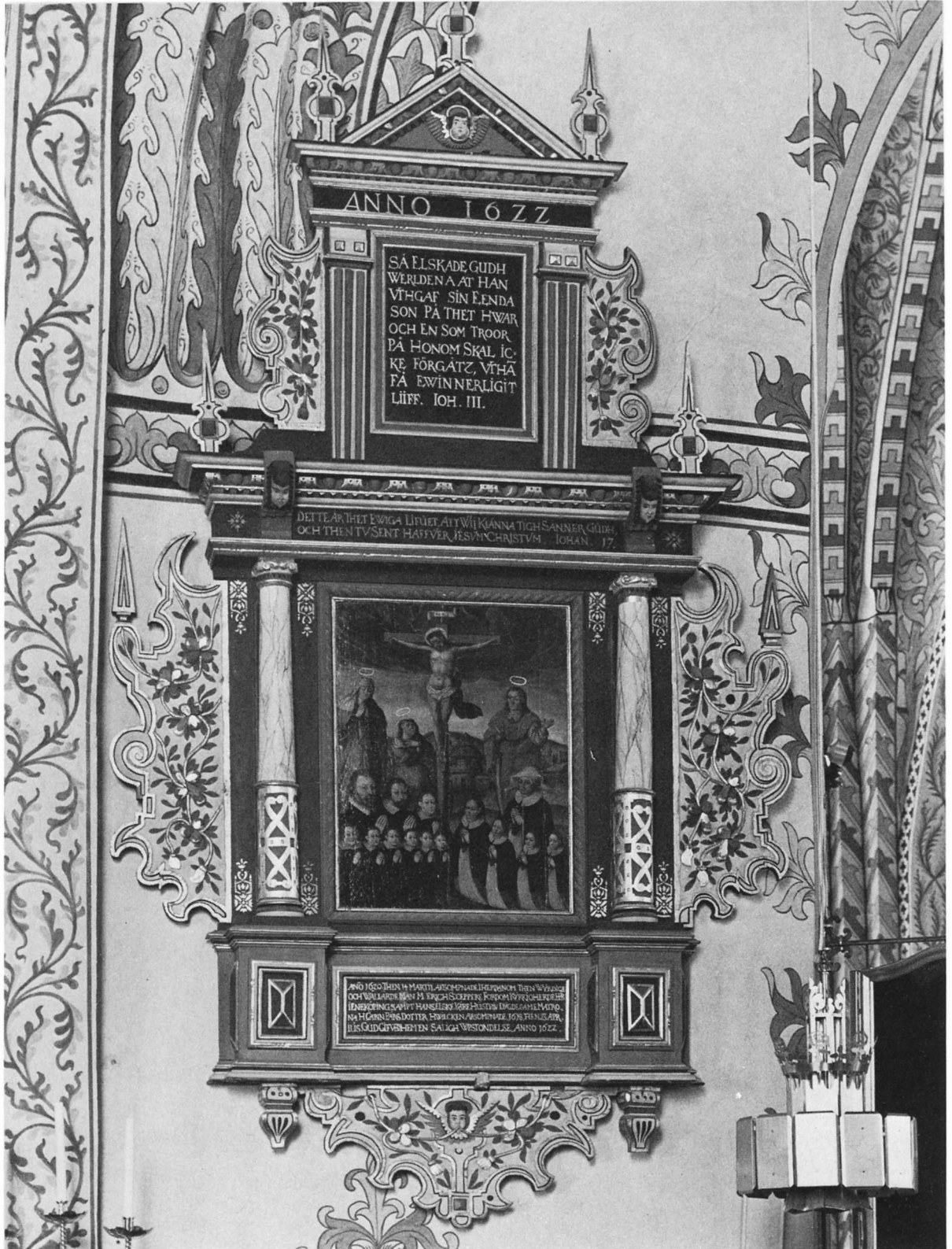
Fig 172. Epitafium, nr 2, över befallningsmannen vid Kopparberget Mats Iorenson, daterad 1620. Foto J Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseet.

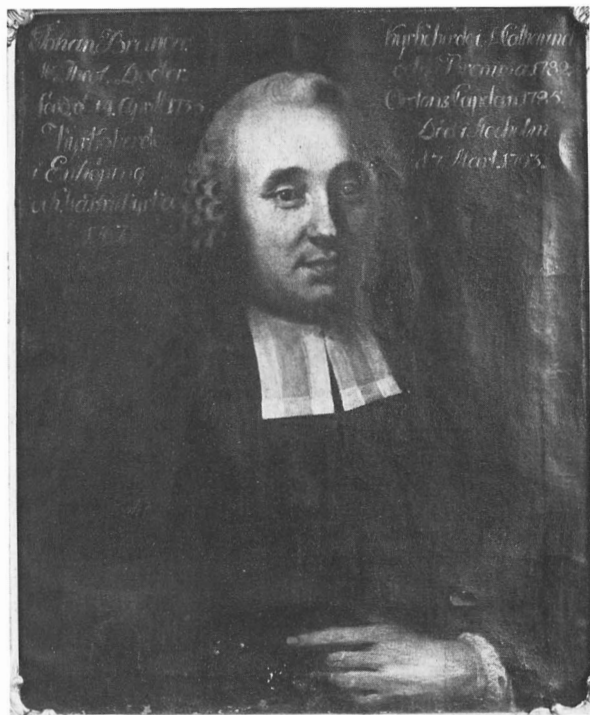
Memorial tablet No 2, to Mats Iorenson, Superintendent of the Kopparberget Mines, dated 1620.

Fig 173. Th. Epitafium, nr 3, över kyrkoherden Erik O Schepperus, död 1620. Foto 1983.

Memorial tablet No 3, to Erik O Schepperus, vicar, d 1620. Right.

tangulärt fält nedanför målningen bär inskriften: »Åno 1620 then 14 martij afsompnade i Herranom then wrydige / och wällärde man M Erich Sceppere fordom kyrkioherde här / i Eneköping sampt hans elske, käre hustrw dygdesame matro/na H Carin Pärsdotter,

hwilcken afsompnade, 1618, then 23 aprilis. Gud gifve dhem en salig wupstondelse. Anno 1622.»

Överstyckets mittparti består av en rektangulär tavla med bibelcitatet: »Så elskade Gudh/Werldena at han / vthgaf sin eenda / son på thet hwar / och en som troor / på honom skal ic/ke förgåtvt vtha / få envinnerligt / liiff. Ioh. III.» Inskriftstavlan flankeras av refflade pilastrar. På bjälklaget står årtalet: »Anno 1622.» Samtliga inskrifter i versaler. Bjälklaget uppbar en trekantsgavel med änglahuvud, krönt av snidade spetsar. Mittpartiet och överstycket flankeras av snidade sidovingar med målade växtrankor. Epitafiet har nedtill snidad avslutning med målat änglahuvud och växtmotiv. Höjd ca 350, bredd 150 cm. På långhusets norra vägg.

4. Över komminister *Erik P Dalenius*, död 1693 (fig 170). Oval oljemålning, framställande Erik Dalenius, hans hustru och två döttrar i böneställning, omgiven av ramverk av snidat, målat och förgyllt trä. Målningen har ovanför figurerna texten i versaler:

»Monumentum / hoc / in memoriam reverendi viri Eri P. Daleni, ecclesiae Ene/copensis praeconis, ut et / lectissimae verecundae eius uxoris / Beatae Dufwae / et / liberorum / extractum anno MDCXCIII die 19 juni.» (=Detta monument till minne av den vördade mannen Erik P Dalenius, förkunnare i Enköpings kyrka och av dennes älskade dygdädra hustru Beata Dufa och deras barn är uppfört den 19 juni 1693).²⁵

I ramverket framställs å ömse sidor om målningen apostlarna Petrus med nyckel (tv) och Paulus med svärd (th). Ramverket kröns av två putti, bärande gudsnamnet Jahvé inom lagerkrans. Nedtill döds-kalle med korslagda benknotor och palmlblad samt draperi med inskriften »Ut somnus est mortis, sic lectus imago sepulcri / Ergo sole oriente tui reditus e morte memento.» (= Liksom sömnen är en bild av döden, så är sängen (en bild) av graven. Kom därför ihåg din åter-

Fig 174. Ovan t v. Porträtt, oljemålning, nr 1, av kyrkoherden Johan Brander, 1733–1793. Foto J Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseet.

Portrait No 1, oils, of Johan Brander, vicar, 1733–1793. In the north transept. Above left.

Fig 175. Nedan t v. Porträtt, oljemålning, nr 2, av kyrkoherden Jacob Strangh, 1745–1819. Foto J Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseet.

Portrait No 2, oils, of Jacob Strangh, vicar, 1745–1819. Below left.

komst från döden i soluppgången).²⁵ Höjd ca 350, bredd 150 cm.

I 1829 års inventarium upptas ett nu försvunnet epitafium »hängande på Södra sidan i Kyrkan. Nedanföre läses: Anno 1598 Den 23 Augusti Afsomnade I Heranom Saligh Jöran Hansson Hvilken Hafver varit Borgmästare Här i Staden I 24 Åhr. Och Hans Hustru Margareta HansDoter Afsomnade 168 (detta årtal kunde icke synas tydligare) Den 5 Decemb. Och Ähre Här Afmålade Med 6 Theras Söner Och 6 Dötrar. Gud Gifve Them En Frögdefull Upstondelse. Anno 1620.»

Prästporträtt

På västra väggen i norra korsarmen hänger fyra prästporträtt, oljemålningar på duk, i snidade och förgyllda ramar (fig 170): – 1. Av kyrkoherden *Johan Brander*, 1733–1793 (fig 174). Rektangulärt, osignerat, namn och data på den avlidne på målningens övre del: »Johan Brander. / Theol. Doctor. / född d. 14. Aprill 1733 / Kyrkoherde / i Enköping / och Wårfrukyrka / 1767./ Kyrkoherde i S Catharina / och Bromma 1782 / Ordenskapelan 1785 / Död i Stockholm / d 7 Mart 1793.» Höjd 75, bredd 62 cm. – 2. Av kyrkoherden *Jacob Strangh*, 1745–1819 (fig 175). Ovalt, i gustaviansk ram, osignerat, namn och data på den avlidne runt tavlans övre del: »Jacob Strangh Född den 10 Junii 1745. blef Pastor uti Enköpn och WårfruKyrka Församlingar 1782. Dog den 23^{Die} Martⁱⁱ 1819.» Höjd 92 cm. – 3. Av prosten *Arvid August Afzelius*, 1785–1871, rektangulärt (fig 176). Höjd 80, bredd 69 cm. – 4. Av kyrkoherden *Conrad Theodor Hjerpe*, 1823–1906 (fig 177). Rektangulärt. Höjd 82, bredd 70 cm. Nr 1–2 konserverades 1975 av konservator Brita Östmar (rapport, ATA 1975-04-18). Samtliga i norra korsarmen.

Fig 176. Ovan th. Porträtt, oljemålning, nr 3, av prosten Arvid August Afzelius, 1785–1871. Foto J Dahlberg, Enköping 1950. Upplandsmuseet.

Portrait No 3, of Arvid August Afzelius, vicar, 1785–1871.

Fig 177. Nedan th. Porträtt, oljemålning, nr 4, av kyrkoherden Conrad Theodor Hjerpe, 1823–1906. Foto J Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseet.

Portrait No 4, oils, of Conrad Theodor Hjerpe, vicar 1823–1906. Below left.

Gravhällar

Gravhällar (i kronologisk ordning, placering se nedan):

1. 1607. Över rådmannen och handelsmannen Jacob Berntsson (inv 1829). Av rödaktig kalksten. På mitten Kristusmonogram, krönt av änglahuvud, nederst initialerna MSS inom lagerkrans, omgiven av årtalet 1607. Ovanför lagerkransen initialerna MSS/MID. I hörnen rundlar med evangelistsymbolerna. Omskrift: »Johannis 3 Capitel »Ty så elskade Gudh verldena at han uthgaf sin eende son på thet at hwar och en som troor på honom skal icke förgåås utan (få) evinnerlighet lif.» Uptill och nedtill inskriftsfält. Längd 197, bredd 140 cm. Vid norra pelaren under orgelläktaren.

2. Över rektorn vid Enköpings skola *Anders Mårtensson*, död 1612. Av rödaktig kalksten. På hällens övre del initialerna AM, på mitten rektangulärt fält med följande inskrift:

»Cui Musae linguas, sophiam simul atque mathesis ingeniiue dotes, holmi (?) ac electus pubis moderator et auctor, inde scholae rector factus Enecopiae. Dissolvit phtisis tandem vitalia fila, conditur hic corpus, spiritus astra tenet.» (= Åt denne skänkte muserna språk (kunskafer), vishet och lärdom och begåvning (*holmi ac* bör troligen vara *Holmiae*), vald till ungdomens ledare och lärare i Stockholm, därefter utsedd till rektor vid skolan i Enköping. Lungsoten klippte till sist av hans livstrådar, kroppen göms här, hans ande har nått stjärnorna.)²⁵

På hällens nedre del uppslagen bok (utan text). I hörnen rundlar med evangelistsymboler. Omskrift, avfattad på latin, bibelcitatt? Längd 208, bredd 107 cm. I norra korsarmens nordvästra hörn.

3. Över kyrkoherden *Johannes Stephani Bellinus*,²⁶ död 1617 och hans hustru *Karin Pavelsdotter* (fig 178). Av grå kalksten. På hällens övre del relieffframställning av de döda, i hörnen rundlar med evangelistsymboler. Figurerna framställs i helfigur, iförda mantlar med parallella veck. Kyrkoherden håller en uppslagen bok med latinsk text. Ovanför figurerna inskrift i versaler: »Johannes / Stephani / Bellinus / Karin Pavelsdotter.» Mellan figurerna änglahuvud. Inskrift på hällens nedre del i versaler:

»Hic sepultus est reverendus et perdo/ctus vir, d[ominus] Iohannes Stephani Bellinus, / quodam pastor Enecopensis, qui firma / in Christum fide 23 apr anno 1617 / vitam cum morte commutavit, simul / et honestissima matrona Catha/rina Pauli, eius coniunx / charissima, quae pie et pla/cide in Christo 7 sept ano / 1618 obdormivit.» (= Här är begravnen den vördade och grundlärde mannen, herr Johannes Stephani Bellinus, en gång kyrkoherde i Enköping, som i fast tro på

Fig 178. Gravhäll, nr 3, över kyrkoherden Johannes Stephani Bellinus, död 1617. Avritning av K Arosenius 1891. Foto ATA.

Burial slab No 3, commemorating Johannes Stephani Bellinus, vicar, d 1617. Drawing by K Arosenius, 1891.

Kristus bytte livet mot döden den 23 april år 1617, tillsammans med den högt aktade fru Catharina Pauli, hans älskade hustru, som fromt och stilla insomnade i Kristus den 7 september 1618.) Längd 210, bredd 132 cm. Söder om altaret.

4. Över borgmästaren *Jöste Klensmitt* och Brita Olofsdotter 1620. Av grå kalksten, starkt nött men läslig inskrift avskrivnen i 1829 års inventarium: »Förstondige Jöste Klensmitts hustru Brita Olofs Dotter. I Herranom saligt afsompnade then 23. Majus Anno MDCXXIX» (1629). I hörnen rundlar med överst änglahuvuden nederst rosor. Omskrift, avfattad på latin. Längd 196, bredd 125 cm. I norra korsarmens nordöstra hörn. Delvis skydd av skåp.

5. Över kyrkoherden *Erik O Schepperus*, död 1620, och hans hustru *Catharina Petri*, död 1618. Av grå kalksten. På hällens övre del relieffframställning av ett segelfartyg. Inskrift i versaler på rektangulärt upphöjt mittparti:

»Hic sepultus est honoratus ac clarus vir, M(agister) Ericus Skepperus, olim pastor Holmensis, postea Ubsalensis, tandem Enecopensis, qui annos 65 natus in Christo placide obdormivit A.D. 1620 Martii 14 cum uxore sua Catharina Petri, quae die obiit Aprili 13 A.D. 1618. Quorum animae in manu Dei beatam corporum resurrectionem expectant.» (= Här är begravnen den ärade och frejdade mannen, magister Erik Skepperus, en gång kyrkoherde i Stockholm, sedan i Uppsala och slutligen i Enköping, som 65 år gammal insomnade stilla i Kristus i Herrens år 1620 den 14 mars jämte sin hustru, Catharina Petri, som dog den 13 april 1618. Deras själar inväntar i Guds hand kropparnas sälla uppståndelse.)

Omskrift: »(Sic de)us dilexit mundum ut filium suum unigenitum daret ut omnis qui credit in eum non pereat sed habeat vitam aeternam.» (= Så älskade Gud världen att han utgav sin enfödde son, på det att var och en som tror på honom ej skall förgås utan ha evigt liv.)

I hörnen rundlar med evangelistsymboler. Längd 234, bredd 129 cm. I norra korsarmen vid östra vägen. Tillhörande epitafium, nr 3.

6. Över befallningsmannen vid Kopparberget *Mats Iorenson* (Jöransson) 1620 och hans hustru (fig 179). Av grå kalksten. De döda framställs i helfigur på hällen. Ovanför figurerna en vapensköld. En son och två döttrar återges på hällens nedre del. Nedtill inskriftsfält. Inskriften uppges redan i 1829 års inventarium vara bortnött. I hörnen rundlar med evangelistsymboler. Järnringar. Längd 195, bredd 110 cm. I koret norr om altaret. Till gravhällen hör ett epitafium, nr 2.

7. Över komminister *Erik P Dalenius*, död 1693, och hans hustru *Beata Dufwa*. Av grå kalksten. På hällens mitt inskrift i versaler inom lagerkrans:

»Hic sepultus / est vir ille reverendus / Ericus Dalenius, / eccls (=ecclesiae) Enecopensis praeco, ut / et castissima ejus uxor / Beata Dufva cum / liberis.» (=Här är begravnen den vördade mannen Erik Dalenius, förkunnare i Enköpings kyrka, jämte dennes dygdiga hustru Beata Dufva och barnen.) Längd 174, bredd 114 cm. Norr om altaret. Till gravstenen hör ett epitafium, nr 4.

8. Oidentifierad 1651. På mittpartiet spår av inskrift (enligt inv 1829 med årtalet 1651) inom lagerkrans, buret av änglar. På hällens övre och nedre del kartuscher med bortnötta inskrifter. Omskrift: »Och skalt

i ålderdomen komma till grafve såsom en hvetekjerffve infördt varder i retom thid. Hiob 5 cap v. 26.» Längd 196, bredd 142. Vid östra väggen i norra korsarmen.

9. Över rådmannen *Olof F Jacobsson*, död 1651. Av rödaktig kalksten. På mitten rundel med Kristusmonogram. På hällens övre del följande inskrift inom kartuschliknande inramning: »Här är begravnen S./Olof F Jacobson fordom rå/dman thene staden. Afsomnad / den 20 janu. och begrofs den 2 febr. A 1651.» Nederst inskrift: »Syrach 51 v 35. (Ser uppå mig, jag hafwer en liten tid haft mödo och arbete, och hafwer funnit en stor hugnad)» (efter bibelutgåva 1834). Omskrift: »Syrach 14 (vers 18). Alt kjøtt förslites såsom ett klädhe, ty detta är thet gamla förbundet = Tu måste döö.» I hörnen rundlar med överst rosor, nederst timglas och dödska. Längd 188, bredd 112 cm. Uppställd vid södra pelaren under läktaren.

Fig 179. Gravhäll, nr 6, över befallningsmannen vid Kopparberget *Mats Iorenson* 1620, hans hustru och tre barn. Foto 1983.

Burial slab No 6, to Mats Iorenson, Superintendent of the Kopparberget Mines, d 1620, his wife and three children.

10. Över köp- och handelsmannen *Per Jonsson* 1655. Av rödaktig kalksten. På mittpartiet bortnött inskrift inom lagerkrans. På hällens övre del spår av inskrift. På hällens nedre del inskrift i versaler enligt 1829 års inventarium: »Här under ligger / begrafven salli Pär Jonson fordom köp- och handelsman / här i staden hvilken afsom/nade i Herranom den 22 november A^O 1655.» Omskrift: »Saliga ähro de döda, som i Herranom dö härefter, ja anden säger at the skola hvila sigh ifrå sitt arbete.» I hörnen nedsänkta rundlar med änglahuvuden. Längd 227, bredd 140 cm. Vid östra väggen i norra korsarmen.

11. Över rådmannen *Mats Andersson* och hustru *Malin Eriksdotter* 1676. Av rödaktig kalksten. På mittpartiet initialerna MAS / MED inom lagerkrans. Inskrift på hällens övre del i versaler: »Denna sten och / läger-stad hörer / mig och min k. hustru / ewerdeligt till.» Inskrift på hällens nedre del: »Härunder ligger begr/afven salig hos Gudh fordom rådmannen Mat/tz Anderson och aff/somnade d. 2 julii Anno 1676.» Omskrift: »Psalm den 31 vers 6. Uthi Tina händer befaller jagh min anda, Tu hafver migh förlöst Herre, Tu trofaste Gudh.» I hörnen rundlar med överst änglahuvuden nederst döds-kalle och timglas med vingar. Längd 230, bredd 149 cm. Vid östra väggen i norra korsarmen.

12. Över kyrkoherden *Simon Olai Nauclérus* (död 1638) och hans hustru *Anna* 1692. Av grå kalksten, på hällens övre del relieffframställning: kalk inom kartuschliknande ram, flankerad av basunblåsande änglar. På mittpartiet ovalt fält omgivet av lagerkrans med följande inskrift:

»:Hic cineres rndi (=reverendi) admodum --- Simonis O – clerici, civitatis huius pastor et praeco, et coniugis Annae, archiepiscopi Upsalensis Olai Mart(ini?) Nycopensis filiae, matronae honestissimae ut et liberorum aliquot qui successive ante plures obiére (=obierunt) annos. Exspectant adventum domini sui Iesu Christi.» (=Här (vilas) askan av den mycket värnadsvärde *Simon O.*, klerk och herde i denna stad och hans maka *Anna*, dotter till ärkebiskop *Olov M.* i Uppsala från *Nyköping*, en mycket hedervärd kvinna, och några av deras barn, som vid olika tillfällen dött flera år tidigare. De inväntar sin Herres *Jesu Kristi* ankomst.)

Nedtill inskrift, flankerad av timglas och döds-kalle:

»Grati posuerunt e filiabus nepotes magister *Magnus Melander, P.* et *P. Nycopensis* et magister *Simon Isogaeus, concionatus regius anno 1692.*» (= Med tack-samhet restes vården av dottersönerna magister *Magnus Melander, P.* och *P. Nycopensis pastor et praeco*

N. – kyrkoherde och förkunnare i *Nyköping*?) och magister *Simon Isogaeus, hovpredikant, år 1692.*)

Omskrift: »Jesus är opståndelsen och lifwet Joh 2, Then som troor skal icke förgåås Joh 3, Herre Jesu anama min anda Act 1, Jag leffwer i skolen och leffwa Joh 14.» I hörnen rundlar med evangelistsymboler. Höjd 234, bredd 158 cm. Mycket nött. Söder om altaret.

13. Oidentifierad, initialerna ILS / EMD / APD samt årtalet A^O 1701 inom lagerkrans på mittpartiet. Av grå kalksten. Inskrift i versaler på hällens övre del: »Daf-vis Psalm D. 116 / 7. 8. 9. verserna: Var nu åter till freds min själ, ty Herren gör dig godt, ty tu hafwer uttaget / min själ utu dödenom mina ögon ifrå / tårar min foot ifra fall jag will wandra för Herranom uthi the Lefwandes lande / ...» Längd 214, bredd 145 cm. I norra korsarmen vid västra väggen.

14. Oidentifierad, initialerna IAS och APD, en son *Johannes* och dotter *Anna* 1712. Av grå kalksten. På hällens övre del segelfartyg i relief. Nedanför inskriften i versaler »A^O 1712 / Konung David / psalm 107 (Psaltaren) v 23 / The som med skep på hafwet fara och drifwa / sin handel til siös v 24 The hafwa fornummet Herrans werck och i hans under i haf/wet v 25 När han sade: och et stormwäder / upkastade sigh som böljorna uplyfte v 26 / Och the foro up åth himmelen och foro neder / i afgrunden: at thes sial fortvievlade / för ångest så the raglade och stap/lade så som en / druken och wiste ingen råd / mer v 28 och the ropade til Herran i sin nödh / och han förde them utur thes ångest v 29 / och stiltes stormen at böljorna sachtade sigh / v 30 Och the wordo glade at thet stilla / wardh och han förde then til lands efter thes önskan./ IAS APD son *Johannes* dottren *Anna.*» I hörnen rundlar med överst änglahuvuden, nederst döds-kalle och timglas. Längd 217, bredd 150 cm. Vid norra korsarmens västra vägg.

15. 1753 (1733), oidentifierad (*Petter Hållberg*). Av grå kalksten. Bortnött inskrift på hällens övre del. På hällens nedre del framställs i hög relief veteax och sädesmalare. Framställningen flankeras av inskriften = »Christus är mitt lijf och / Döden är min winning Phil I.C. / D. 13 Aug. 1753.» Längd 200, bredd 134 cm. Väster om predikstolen.

16. Över *Eric Stockenborg* och *Elisabet Tilberg* 1750. Av grå kalksten. Inskrift i versaler: »Denna graf tillhö/er frelsemannen *Eric Stockenborg /*, samt däs kiära hustru / *Elisabet Tilberg /*. Jag skall upplåta *Edra /* griffter och will hemta / *Eder mitt folk ther ut Hese 37 cap. 12 v.* Och så skole wi blifwa när / *Herranom al/tid* och få se / *Honom såsom han är / 1 Johan: 3 c. 2 v. /*

Fig 180. Kyrkstöt med knopp av silver av J P Hörling, Enköping, 1814. Foto J Dahlberg, Enköping, 1950. Upplandsmuseum.

Sexton's prodder with silver knob, by J P Hörling of Enköping, 1814.

A^o 1750.» I hörnen rundlar med bortnötta motiv. Längd 192, bredd 136 cm. I norra korsarmen vid västra väggen.

17. Över rådmannen *Anders Björklund*, död 1806. Av grå kalksten. Inskrift: »Här hwilar rådmän And: Björklund / Föd 9 Martii 1727 / Död 19 Martii 1806 / samt dess K: maka / Brita Catrina Gärdt / f:d 4 Julii 1731 / d:d 23 Martii 1807 / Ty wi hafwe här ingen waraktig / stad utan wi sökom efter then / tillkommande. Ebr 13 cap: 14 w.» Räfflad ram runt kanten. Längd 179, bredd 113 cm. Bröstpanel döljer del av

hällen på bredden och längden. I vapenhusets norra del.

18. Över skeppareåldermannen *Olof Björklund*, död 1822. Av grå kalksten. Inskrift: »Här hvilar / skeppare ålderman Olof Björklund / f d. 5 oct. 1760 död d. 20 Julii 1822 / samt dess efterlämnade maka / Christina Wassell / född d. 19 April 1763 död 27 dec 1836. / När plågorna sluta at trycka / jag flyr till en sällare hamn / där ingen kan rycka / min själ från min frälsares famn.» Räfflad ram runt kanten. Längd 191, bredd 146 cm. Bröstpanel döljer del av hällen på bredden och längden. I vapenhusets södra del.

19. Oidentifierad, odaterad. Av grå kalksten. På hällens mittparti lagerkrans i hög relief; i hörnen rundlar med änglahuvuden. Starkt nött. Längd 210, bredd 142 cm. I norra korsarmen vid västra väggen.

20. Av grå kalksten. På hällens mitt framställs i relief två fiskar samt initialerna P.A.S. / H.A. S.A. / A.M.D. Omskrift runt hällen bortnött. I hörnen rundlar; i de övre änglahuvuden, i de nedre rosor. Längd 221, bredd 158 cm. Framför predikstolstrappan.

Gravhällar, placering

I koret

Norr om altaret:

Mats Iorenson (Jöransson) 1620, nr 6.

Erik P Dalenius 1693, nr 7.

Söder om altaret:

Johannes Stephani Bellinus 1617, nr 3.

Simon Olai Naucélérus 1692, nr 12.

I norra korsarmen

Västra väggen från norr till söder:

Anders Mårtensson 1612, nr 2.

Initialerna IAS APD 1712, nr 14.

Initialerna ILS EMD APD 1701, nr 13.

Oidentifierad odat (med änglahuvuden) nr 19.

Eric Stockenborg 1750, nr 16.

Östra väggen från norr till söder:

Jöste Klensmitt 1620, nr 4.

Mats Andersson 1676, nr 11.

Per Jonsson 1655, nr 10.

Erik Schepperus 1620, nr 5.

Oidentifierad 1651 nr 8.

I långhuset

Olof F Jacobsson 1651, nr 9. Under läktaren, i söder. Med initialerna MSS MID 1607 (Jakob Berntsson) nr 1.

Under läktaren, i norr.

Fig 181. Storklockan, omgjuten 1891 av Johan A Beckman & Co, Stockholm. Foto 1983.

Tenor bell, recast 1891.

Oidentifierad (Petter Hållberg) 1753, nr 15. Vid predikstolen.

Initialerna P.A.S. / H.A.S.A. / A.M.D. odat. Framför predikstolstrappan.

I vapenhuset

Anders Björklund 1806, nr 17.

Olof Björklund 1822, nr 18.

Övriga inventarier

Kyrkstöt med knopp av silver 1814 (fig 180). Vid skaf-tet en vulst, därefter en hög reffling och ett uppåt vidgat handtagsparti med graverad ranka. Som avslutning profilering och bladkrönt, tillplattad överplatta. Längd 158, bredd 7,5 cm. Enligt stämplars utförda av Johan Petter Hörling 1814.

Sanddosa av gul fajans 1764. Inskrift runt dosan: »Enkiöpings kyrcka til hörig / Anno 1764 Eric Was-sell.» Dosans lock till större delen förlorat. Höjd 7,5 cm.

Sparbössa av gul fajans, 1700-talet? Med lock, spår av inskrift. Höjd 29 cm.

Värjor, 2 st, 1700-talet. Enligt 1829 års inventarium

var två värjor upphängda i koret på södra och norra sidan. Under värjan på norra sidan fanns ett tygstycke av svart ylle med initialerna A.S.B. samt året 1727. En tredje värja bar inskriften: »För visad mandom mot rikets fiender 1798 under kriget mot Ryssland gifvit af Konungen till I: E: Wikström.» Wikström uppges ha varit löjtnant vid Upplands regemente.

Sakristian fick vid restaureringen 1974–75 ny skåpinredning av svagt vitlaserad furu för textilier vid östra väggen. Via en dörr i skåpinredningen har sakristian förbindelse med ett angränsande utrymme, som även har förvaringsskåp för textilier. Under fönstret i norra väggen uppställdes ett altarbord av furu. Vid restaureringen tillkom även en enkel piscina – en liten kopparrätt med ett rör, som mynnar ut under sakristians golv (vid skåpinredningens norra sida). Vid södra väggen tillkom en upphängningsanordning för kollektthåvar.

Klockor

I centraltornet hänger kyrkans tre klockor. Innan tor-net färdigställdes 1840, var klockorna upphängda i en klockstapel invid kyrkan (se ovan kyrkogård).

Storklockan av malm, omgjuten 1891 (fig 181). In-

skrift i versaler, runt halsen »Allt det anda lofver Herren» på klockans liv, på ena sidan nedanför bröstbild av Oskar II, profil åt h, i relief: »Under konungen Oscar II:s 20:de regeringsår, / då A. N. Sundberg var erkebiskop, doktor C. Th. Hjerpe / kontraktsprost och kyrkoherde, P. S. Bäckström komminister / och som kommitterade för Enköpings stad och Wårfrukyrka / församlingar voro rektor F. W. Åmark och rådman A. Östlund i Enköping, landtbrukarne C. C. E. Lundevall i Rekasta, och J Johansson i Åkerby / samt organisten J. O. Envall, blef denna klocka omgjuten och / tillökt af firman Joh. A. Beckman & Co²⁷ i Stockholm år 1891.»

På andra sidan: »I män och qvinnor, hören alla! / Hit Gud vill eder sammankalla / Att bedja, lära och lofsjunga, / Han vill välsigna gamla, unga, / Här eder väcka, trösta, rena / Och alla söndrade förena, / Och när I nedlagt vandringstafven, / Här vigens I till ro i grafven.»

Rik växtdekor runt hals och slagring. Diameter 165 cm.

Storklockan hade före omgjutningen följande text och dekor enligt avskrifter i 1829 års inventarium (ATA), på ena sidan: »Utöfver stad och land mit Ljud månd ljufeligt klinga / Ett hundra fyrtie åhr förän jag tystnad af / Nu jag omsmälter är och vill af Dig betinga / En enda ting förän jag ropar Dig i graf / Skall Du här lära Dig Din Gud Tillbörligt prisa / Uti Guds kärleks eld Du Dig omsmältas lät / Din munn och tungas ljud sig eljest månd bevisa / På en ljudande malms och en klingande bjällras sätt – 1 Cor 13 cap 1 vers.»

På den andra sidan fanns i reliefarbete ett krucifix, »en man hållande en nyckel i handen» (Petrus?) och följande inskrift: »Commendeuren wälborne Hr Ernest Ekestubbe consul Petter Andreae Herkepaepus. Oeconomi Temp Rådman Johan Hofstedt Mart Hiller – Omgjuten i Stockholm åhret efter Christi börd Anno 1733 af Er Näsman.»

Mellanklockan av malm, omgjuten 1891. Inskrifter i versaler, runt halsen »Lofver Gud i Hans Helgedom. Psalm 150.» På ena sidan: »Under konung Oscar II:s 20:de regeringsår, / då A N Sundberg var erkebiskop, C Th Hjerpe kyrkoherde, / P S Bäckström komminister samt kyrkovärdar P L Björklund / och Victor Hyckerström för staden, Joh Aug Andersson / i Gånsta och A W Carlsson i Skälby för landsförsamlingen, / blef denna klocka omgjuten och tillökt / af firman Joh A Beckman & Co i Stockholm år 1891.»

På andra sidan: »Kom Herrans folk då jag dig bjuder / Att samlas i din faders hus! / En annan gång min stämma ljuder, / Du bäddas här i jordens grus.»

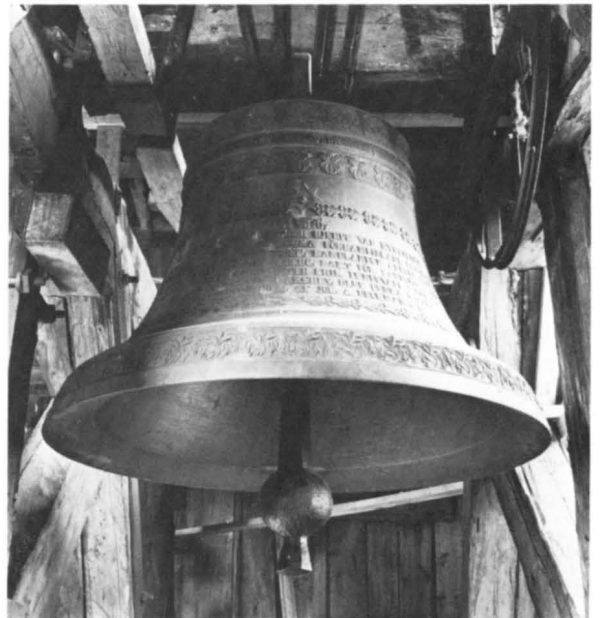
Rik växtdekor i låg relief runt hals och slagring. Diameter 130 cm.

Mellanklockan hade före omgjutningen följande text och dekor enligt avskrifter i 1829 års inventarium (ATA). Kring klockans övre del: »Lofven Gud i Hans helgedom.» På ena sidan: »Helig, Helig, Helig är Herren Zebaoth Esa 6-3. Min fågring och mitt ljud som mångens hjerta rörde / i runda sjuttie åhr men sedermera uphörd / jag åter vunnit har. Nu rör jag Dig min vän / med sackta mak och fog och låten på dig man / sachtmodighetens dygd lätt aldrig ifrån Dig fara / för äfven dåli ord och giarning Dig förvara / om Du vill tjena Gud och lefva som sig bör / Din gudstjenst fåfång är om Du ej detta gör – Jacob 1–27.»

Inskrift på klockans nedre del: »Fröjden Eder af Herranom I rättfärdige. The fromme skola prisa Honom. Psalm 33.» På andra sidan krucifix i reliefarbete samt följande inskrift: »Then ther hafver höron sic till att höra han höre. Lucae 8 C 8 v P et Praep Mag Sim Mellander Comminister Joh Agrivillius Kyrkovärden Johan Mattsson i Enögla Olof Andersson i Nynäs. Laborem praestitit Er Näsman Holmia. Anno 1733.»

Fig 182. Lillklockan, kallad »Ryssen», omgjuten 1876. Den tidigare klockan hade en inskrift på ryska. Foto 1983.

Treble bell, known as "The Russian", recast 1876. The original bell had an inscription in Russian.

Lillklockan, kallad »Ryssen», omgjuten 1876 (fig 182), bär följande inskrifter i versaler på ena sidan: »År 1876, då doktor Conrad Theodor Hjerpe var kyrkoherde / i Enköping och Wårfrukyrka församlingars pastorat, / och kyrkovårdar: för staden Handlanden Anders Östlund / och borgaren Johan Erik Ekberg samt för landsförsamlingen / landtbrukarne Carl Casper Erik Lundevall i Rekasta / och Jan Andersson i Åkerby, blef denna klocka / gjuten i Stockholm af Joh. A. Beckman & Co.»

På andra sidan: »Vak upp för väkten ljuder från Zions murar än / se nådens sol Dig bjuder en bättringsdag igen / men snart skall budet fara från lifsens förste ner / att i hans namn förklara att ingen tid mer är.»

Rik växtdekor i låg relief runt hals och slagring. Diameter 118 cm.

Enligt 1829 års inventarium bar klockan före omgjutningen inskrift på ryska, avtecknad och bifogad inventariet. Klockan är sannolikt ett krigsbyte från Ryssland i samband med Gustav II Adolfs krig. Enligt B I Kilström är avteckningen inte fullständig utan återger blott textens senare parti. Han meddelar också följande tolkning av inskriften enligt professor Anders Sjöberg: »... på befallning av Sozon Ma/t/fejs son Skrobo/v?/ och Ivan Sofonov och Fedor Amavikij (?) och Sozons barn Fedor och Kiril/göt/mäster Ivan Pa-

vels son Matfejs styvson från Pskov. Ära (vare) Fullbordaren Gud. Amen.» Tolkningen försvåras av förmodade läsfel vid avritningen av texten. – Pskov är känd som klockgjutarstad. – Vid freden i Stolbova 1617 var bla de stora klockstölderna från Ryssland föremål för diskussion. Inskriften återger en västrysk 1500-talsdialekt.²⁸

Av inskrifterna framgår att de tre klockorna omgöts, de båda större 1891 och den mindre 1876 av firman J A Beckman & Co, Stockholm. Enligt tidigare inskrift hade storklockan och mellanklockan dessförinnan omgjutits 1733 av Erik Näsman, Stockholm.²⁹ Enligt inskrifterna hade storklockan då använts i 140 år och mellanklockan »i runda sjuttio år», innan de skadades så att de måste omgjutas. En uppteckning 1641 om Enköpings klockor (NI: 1) uppger, att storklockan blev »bräkt uti Salig Herr Johans tid» (Johan III). Mellanklockan »rämnad blef uti Saliga Herren Magni Erici ... tid». Enligt denna uppteckning bör i varje fall storklockan ha varit medeltida, då den omgöts på Johan III:s tid (enligt inskriften 1593).

Elektrisk ringning installerades 1937. Den medeltida seden med klämtning kl 10 och 16 varje dag vidmakt hålls fortfarande, varvid storklockan ljuder med nio slag.

Noter

1. Enligt nivåkarta över Enköpings äldsta delar i *Sundquist 1944*.
2. Enköpings stad fornminnesinventerades för revideringen av ekonomiska kartan under två veckor 1980 av antikvarie *Lars Löthman*, RAÄ.
3. En översikt över de utgrävningar som företagits i staden finns i: *Gustafsson 1979*.
4. Enköping och dess historia finns beskrivna i: *Sundquist 1944* och *Ljung 1963*, och uppgifter från båda dessa verk har hämtats till avsnittet om staden. Citatet från 1650 är hämtat från *Ljung 1963*, s 332.
5. KLNLM, artikeln *Handelsveier*. – Stadens uppkomst diskuteras i: *Sundquist 1944*, *Ljung 1963* och *Gustafsson 1979*.
6. Klostret grävdes ut och konserverades åren 1929–1964. Se bla *Sundquist 1935*, *Sundquist 1944* och *Sundquist 1965*. Påträffade byggnadsdetaljer, som formtegel och masverksrester, förvaras i Enköpings museum (*Sundquist 1965*, s 22f).
7. Jfr även *Eriksson 1903*, s 33. Se även not 24.
8. *Ljung 1963*, s 165 ff. Jfr dock *Sundquist 1944*, s 75, som anser att sigillstampen tillhört hospitalet.
9. Jfr dock *Ljung 1963*, s 132, 144f.
10. 1641 sägs S Olovs grund ligga »offuan för Prestegården» (vis prot NI: 1). Senare på 1600-talet beskrivs läget som söder om Vårfrukyrkan, alldeles intill skolan, eller öster om prästgården (*Ljung 1963*, s 129; *Pro Memoria*, ms i ATA). – *Eriksson 1903*, som inte känner till var S Ilian legat, anser att denna låg »å nuvarande 'trehörningen' eller planteringen mitt för prästgården» (s 7f). På denna plats, som ursprungligen varit höglänt, påträffades på 1860- och 1870-talen människoben och profiltegel, och Eriksson förmodar därför att S Ilian återfunnits (*Eriksson 1903*, s 10). Eftersom S Ilian i själva verket låg högre upp på åsens sluttning, härrör lämningarna troligen från S Olov.
11. Om utgrävningen, se skrivelser i ATA samt *Sundquist 1944* och *Sundquist 1965*.
12. *Sundquist 1952* (s 60) anser att S Ilian byggts cirka 1100. Jfr dock SvK Up IX: 2, vol 127 (Litslena), *Åmark 1953* (Boglösa), *Sundquist 1957* (Biskopskulla), SvK Up XI: 2, vol 121 (Tillinge), SvK Up XI: 1, vol 111 (Teda, Svinne-garn och Enköpings-Näs).
13. Ingen av de romanska kyrkorna i Uppland har ursprung-

- lig sakristia. Sakristian som byggnadsdel torde ha introducerats i stiftet genom kloster- och domkyrkobyggandet vid 1200-talets mitt och senare hälft, och redan vid sekelskiftet 1300 har sakristior varit vanliga vid de uppländska sockenkyrkorna. Vapenhus byggdes först senare under medeltiden.
14. Se KLNLM, artikeln *Kyrkorummet*.
 15. Uppgiften har dock visat sig svår att verifiera.
 16. Teckningen finns i *Monumenta Sueo-Gothorum*, Fjädrundaland pl XIII, p 42 (KB). – *Johan Peringer* (adlad *Peringskiöld*), f 1654, d 1720, riksantikvarie 1693–1719. Peringskiöld var en skicklig tecknare och gravör, som gjorde omfattande resor inom Sverige och hopbragte betydande samlingar inom olika områden. Bl a skapade han ett stort antikvarisk-topografiskt arkiv, *Monumenta Sueo-Gothorum*, nu förvarat på KB. – Se *Gödel 1930*.
 17. Den ena avbildningen är en gouache i litet format över Enköping, utförd 1689 av *Carl Gripenhielm* (direktör för lantmäteriet sedan 1683) som en av de 96 bilder som inramar hans mälarkarta, nu i KB (se *Berefelt 1966*, s 129 f, 160). – Den andra är *Erik Dahlberghs* förlaga till sticket av Enköping för verket *Svecia antiqua et hodierna*, också den i KB. På denna anges kyrkans namn felaktigt som »S. Iohannis».
 18. Se *Sundquist 1944*, s 35 f. Här framförs en något annorlunda tolkning. Se även *Bonnier 1982*, s 8 ff.
 19. *S Ilian* har troligen varit skyddspatron för Linde kyrka, vars högaltarskåp från 1521 till största delen ägnas helgonet och hans legend (SvK Go VII: 2, vol 186), samt för Hemse (SvK Go VI: 3, vol 131, s 226).
 20. *S Egidius* (Ægidius, Ilian) dog i början av 700-talet och hans grav finns i Saint-Gilles-du-Gard (av nordiska pilgrimer kallat Ilandsborg eller Iliensborg), som var en berömd vallfartsort. Enligt legenden var han en man av förnäm härkomst från Aten, som levde som eremit i Frankrike. En hind kom till honom och livnärde honom med sin mjölk. Då hinden en dag jagades, tog den sin tillflykt till den helige mannen. Jägaren, som enligt en version var den västgotiske kung Vamba, sköt en pil mot hinden, som i stället sårade helgonet. För att sona detta lät kungen bygga ett benediktinerkloster, där Egidius blev föreståndare. – S Egidius var en av de 14 sk nödhjälparna samt skyddshelgon för bl a sjöfarande och skeppsbrutna, ammande mödrar och ofruktsamma kvinnor, sjuka och krymplingar, bågskyttar, spormakare och hästhandlare. Hans helgondag var den 1 september. Se *Nordisk Familjebok 1907*, *Künstle 1926* och *Réau 1958*.
 21. *S Ilian* var även skyddspatron för Edinburgh, Toulouse, Jülich, Termonde, Osnabrück, Nürnberg, Braunschweig, Graz och Klagenfurt. Se *Aurenhammer 1959*, s 57.
 22. *Pro Memoria*, ms troligen från sent 1600-tal i ATA. Samma text finns i *Nordin*, fol 999, s 126, i UUB. Även en tryckt version finns (1897).
 23. Traditionen kan ha uppkommit av att *S Nikolaus* var skyddshelgon för skolan i Enköping (*Ljung 1963*, s 144).
 24. Även andra uppgifter i *Pro Memoria* är dubblade. Årkebiskop Lars sägs sålunda ha dött 1217 (egentligen 1267) och blivit begravd i klosterkyrkan, men längre fram påstås han vara begravd i en kyrka på Grönås, nordost om klosterkyrkan. Kyrkan på Grönås har – om den funnits – troligen tillhört stadens hospital (*Ljung 1963*, s 221 ff). – Dessa och andra uppgifter har hos senare topografer resulterat i teorier om mer än ett kloster i Enköping. Så hos *Salvius 1741* (s 77), som omtalar ett Tröggö bernhardinerkloster (se därom *Sundquist 1932* och *Ljung 1963*, s 191 ff), och *Eriksson 1903* (s 6), som anser att även ett dominikanerkloster funnits.
 25. Vårfrukyrka socken fornminnesinventerades för revidering av ekonomiska kartan under tio veckor 1980, huvudsakligen av *Kjell Linnér*, samt granskades i sin helhet samma år av antikvarie *Lars Löthman*, RAÄ. Under en tidsperiod av inte mindre än sex decennier (eller från 1920- till 1970-talet) har *Einar Kjellén* inventerat fram huvuddelen av socknens talrika hållristningar och skålgropsförekomster, varav merparten inom Gånstaområdet. Se *Kjellén 1976*.
 26. Elva av de tolv runstenarna (U 762–772) behandlas utförligt i *Wessén-Jansson 1951*, s 322–346. Den tolfte stenen framkom vid vägbreddning sydöst om Husberg och står nu öster om Gånsta gamla skola.
 27. Jfr *Hyenstrand 1974*, s 67 och fig 32.
 28. *Rannsakningar*, s 35. – En avbildning av Paddeborg finns hos Peringskiöld i *Monumenta Sueo-Gothorum* (ms i KB) och visar en kvadratisk anläggning, omgiven av en vallgrav. Enligt *Salvius 1741* (s 76) syntes ännu på 1700-talet rester efter en stenbyggnad. – Liksom många andra företeelser i enköpingstrakten har även Näbborg och Paddeborg av traditionen kopplats ihop med *Joar Blå* och hans bröder. Joar eller Ivar Blå var troligen släkt med den erikska kungaätten och levde på 1200-talet (SvK Up VI: 1, vol 73, s 206). Han utpekas av Ericus Olai som ägare till Gröneborg i Svinnegarnsviken (SRS II, s 53).
 29. *Pro Memoria*, ms i ATA; *Matz 1973*, s 46 f.
 30. *Ljung 1963* (s 27) uppger felaktigt att Mariuborg lokaliserats och grävts ut. Det ungefärliga läget är dock bekant. – Om Haga och Ekholmen, se *Styffe 1911* samt SvK Up VIII: 1, vol 155, s 7 f.
 31. *Arvid August Afzelius*, f 1785, d 1871, präst, skald och hävdatecknare. Afzelius prästvigdes 1811 och blev 1820 hovpredikant och kyrkoherde i Enköping, där han stannade till sin död. 1811 invaldes han i det nyinstittade Götiska förbundet, där han medverkade i tidskriften *Iduna*. Afzelius spred kännedom om den fornsländska litteraturen genom ett antal översättningar, bl a av *Hervara* saga. Han gav också ut Svenska folkvisor från forntiden (1814–17) och Svenska folkets sagohäfder, eller fäderneslandets historia (1839–70). – *Nordisk Familjebok 1904*.
 32. Enligt skrivelse av *Rune Norberg 1951* (ATA) torde de huggna sandstenar som finns på kyrkogårdarna i Husby-Sjutolft och Enköping härstamma från Ekolsunds slott.
 33. *Ernst Westerlund*, f 1839, d 1924, »enköpingsdoktor».

- Westerlund blev med lic 1867 och var stadsläkare i Enköping 1867–86, varefter han öppnade privat praktik i staden. Han blev berömd för sin behandling av neuroser – sund livsföring och inrutat dagsprogram med lugnande sysselsättning samt inkvartering i hemmiljö – och blev Sveriges på sin tid mest sökta läkare. Till hans berömmelse bidrog sannolikt hans låga taxa, som i 40 år var 2 kr per konsultation. – Svensk Uppslagsbok 1955; *Sundquist 1944*, s 152 ff.
34. *Johan Petter Johansson*, f 1853, d 1943, uppfinnare och fabrikör. Johansson startade 1886 verkstadsrörelse i Enköping, vilken senare uppgick i firma Bahco och var början till Enköpings utveckling till industristad. Han är berömd för sina många uppfinningar, bl a rörtången, skiftnyckeln och triplexpendeln (en arbetslampa). – SBL; *Sundquist 1944*, s 168 ff.
 35. Enligt *Eriksson 1903* (s 24) fanns en klockstapel med »Säjareverk» redan 1577. Uppgiften är dock hämtad från stadens tänkeböcker, där det av sammanhanget framgår att urverket tillverkades för rådstugan.
 36. Kyrkan är inte rakt orienterad i öst–väst, utan snarare i sydost–nordväst. Alla angivelser av väderstreck i texten utgår dock från att orienteringen är riktig.
 37. *Uplandia sacra*, p 130, 146 (handskrift i ATA), visar strävpelarna både i kyrkans plan och norra fasad. Ihrfors har dock ej lagt märke till strävpelaren vid södra korsarmen. Jfr fig 42.
 38. För uppgifter om beslagen tackar jag docent *Lennart Karlsson*, SHM.
 39. *Lundberg 1948*, s 127.
 40. Då kalkmålningen togs fram var den mycket skadad (se fig 77), men tolkades av konservatorn som en framställning av den heliga Ursula, vars attribut är den pil genom vilken helgonet göt martyrdöden. Pilen i målningen kan dock inte ha varit dödsbringande – dess trubbiga huvud visar att det rör sig om en ekorrpil, vars uppgift var att bedöva djuret utan att förstöra dess värdefulla skinn (se *Zachrisson 1976*). Även på ett annat ställe i kyrkan finns för övrigt en ekorrpil avbildad (målning nr 8). Det krönta helgonets placering över det norra sidoaltaret tyder snarast på att det rör sig om ett kvinnligt helgon, och konservatorn tycks inte ha lagt till eller tagit bort något som kan försvåra tolkningen av bilden. Se även *Bonnier 1979*.
 41. Enligt muntligt meddelande från professor *Aron Andersson*, SHM, har målningarna utförts efter 1470–80.
 42. Kalkmålningar i gubbvalv brukar vara mycket sparsamma och inskränka sig till betoning av ribborna och bemålning på själva gubbarna. De förefaller därför tillhöra en senare tid än de ytfyllande kalkmålningar som utfördes under större delen av 1400-talet. I några fall har gubbvalvsmålningar överlagrats av eller inkomponerats i 1500- och 1600-talsmålningar, såsom i Himmeta, Vs (1633), Frösthult, Up (1637) och Skerike, Vs (1664).
 43. Brev till riksantikvarie *Hans Hildebrand* 16 juli 1882 (ATA).
 44. Rapport 26 febr 1903, återgiven i brev 16 mars 1903 (ATA).
 45. *Carl Wilhelm Pettersson*, f 1866, d 1954, målare, tecknare och konservator. Pettersson började restaurera kyrklig konst på 1890-talet och var verksam i ett hundralet kyrkor på hemön Gotland och i Uppland, Västergötland, Södermanland och Dalarna. Förutom konservering av kalkmålningar och inventarier utförde han även kompletterande kalk- och glasmålningar i medeltida stil, vilka han dock brukade signera så att de kan skiljas från originalen. Hans mest omfattande och bäst bevarade målningar finns i Vårfrukyrkan, men nämnas kan även tex de konserverade och kompletterade målningarna i Husaby, Vg (1901), och i Vadsbro och Husby-Rekarne, Sö (1902). De största glasmålningarna av Pettersson finns i Trefaldighetskyrkan i Uppsala (1905), medan de flesta har utförts till gotländska kyrkor, såsom Dalhem (1902), Vamlingbo (1905), Endre (1915–16) och Lojsta (1923–24). Som konservator var Carl Wilhelm Pettersson mer pietetsfull än många av sina samtida, särskilt i de arbeten han utförde fr o m 1910-talet. Som exempel kan nämnas de kalkmålningar han restaurerade på Gotland i Rone (1912–13), Bunge (1916–17) och Väte (1927–28). – Svenskt Konstnärsllexikon; *Söderberg 1971*, s 10–25.
 46. *August (Agil) Lindegren*, f 1858, d 1927, arkitekt, tecknare, dekoratör och grafiker. Lindegren var arkitekt vid ÖIA fr o m 1885 och slottsarkitekt vid Drottningholms slott 1894–1921. Som arkitekt har han bl a ritat Biologiska museet (1893) och Gustav Vasa kyrka (1906) i Stockholm. Han har som restaureringsarkitekt ansvarat för restaureringen av Västerås domkyrka (1896–98) och Mariakyrkan i Sigtuna, och som dekoratör för utsmyckningen av Johannes kyrka (invigd 1890) i Stockholm, Uppsala domkyrka (1890–93) och Västerås domkyrka (1896–98). – Svenskt Konstnärsllexikon.
 47. Även glasmålningarna i Trefaldighetskyrkan i Uppsala, skapade av Pettersson, framställer Luther, Olaus Petri och Gustav II Adolf.
 48. Figurerna i valven och i långhusets sköldbågar påminner om vissa målningar i Dalhems kyrka (Go), som Pettersson utförde efter förlagor av *Axel Herman Hägg* vid sekelskiftet. Enligt brev från Hägg hade dock Pettersson gjort en stor del av målningarna där »efter egna idéer» (brev till *Hans Hildebrand* 30 sept 1907 i ATA). Profeterna i den gotländska kyrkans kor har en stark släktskap med medaljongerna i långhuset i Enköping, och andra överensstämmelser finns i kvadermålningen, som pryds av stiliserade blad av samma utformning i de båda kyrkorna, samt i det ytfyllande spiralmönster som finns på korväggen i Dalhem och i mandorlan på korets nordvägg i Enköping. På Gotland samarbetade Hägg och Pettersson även i Ardre (1902) samt i Visby domkyrka (1906), där Petterssons målningar dock senare har avlägsnats. I Ardre förekommer både medaljonger med profeter och den speciella typ av kvadermålning som finns i Enköping. De spänstiga och kraftiga bladslingor som finns i kors-

- armsvalven och på korväggarna i Vårfrukyrkan har stora likheter med målningarna i koret i Funbo kyrka i Uppland, som restaurerades 1896 under ledning av *Fredrik Falkenberg* (se not 64), senare restaureringsarkitekt vid Vårfrukyrkan. Liknande – men enklare – slingor finns också i Ununge kyrka i samma landskap, som målades 1897 av flera dekorationsmålare, bl a Pettersson. I Vadsbro och Husby-Rekarne i Södermanland (1902) kompletterades äldre målningar av Pettersson med figurer och bladrankor som är besläktade med enköpingsmålningarna. Carl Wilhelm Pettersson hade följaktligen samlat ett stort förråd av dekorativa former och en vid erfarenhet av medeltida uttrycksätt, vilket han fick användning för vid dekoreringsarbetet av Vårfrukyrkan.
49. Den södra absiden hade påträffats redan 1958 vid en yttre restaurering av kyrkan (brev från *Nils Sundquist* 12 april 1958 i ATA).
50. *Sundquist 1944*, s 27. Se även *Sundquist 1952*, s 8 ff. Ett centraltorn vid Vårfrukyrkan har även antagits av *Boëthius 1921*, s 148.
51. Se »Rapport ang besiktning av sprickor i korvalv 1974-10-01», utförd av Bjerking Ingenjörbyrå AB (ATA).
52. Se *Tuulse 1968*, s 44 (Linköping, Vreta, Askeby), *ibidem*, s 46 (Gudhem); SvK Nä I:2, vol 63 (Kil), SvK Go, vol 175 (Visby). – Kils kyrkas ställning är omtvistad. Korsmitten har haft en mycket trång öppning mot långhuset, och kor och korsarmar har således bildat en avskild enhet. I koret fanns ännu på 1700-talet medeltida korstolar med tolv sittplatser. Kyrkans storlek, utformning och inredning talar för att den kyrkligt sett haft en särställning. Se vidare SvK Nä I:2, vol 63, s 292 och däri angiven litteratur.
53. För denna upplysning tackar jag fil dr *Iwar Anderson*, Sthlm.
54. Se *Sundquist 1952*, s 59 f. – Sundquist ändrade dock uppfattning om dateringen av Vårfrukyrkan, som han senare ansåg vara »icke gärna . . . mycket yngre än 1100-talet» (brev till Raå 12 april 1958). I ett yttrande över restaureringsförslag 12 jan 1968 säger han att »den primära kyrkan på åsen tillhör 1100-talet, förmodligen dess andra hälft» (ATA).
55. Beträffande dessa kyrkors byggnadshistoria, se SvK Sö I:1, vol 100 (Strängnäs), *Boëthius 1919* (Västerås) och SvK Da I:3, vol 37 (Stora Tuna).
56. I Fittja kyrka har korfönstren en enspråkig omfattning även in mot kyrkan, vilket tyder på att så tidigare varit fallet även i Vårfrukyrkan. Se SvK Up XII:2, vol 140, fig 160.
57. *Uplandia sacra*, p 131. Ihrfors antar att årtalet återger kyrkans byggnadsår.
58. 1489 e. 24/6 [Enköping]
 ”For alle the dandemæn som thetta breff fore koma kan bekønnoms wi borgemestare och radet j Enakøpungh medh thetta worth vppet breff ath aren epter Gudz byrdh Mcdlxxxix nestha radstvwdagh æpter sancte Johannes baptiste dagh komo for oss beskedlighe mæn Pedher Olaffson i Thædherby och Jønss i Gothnistha kyrkowæriandhe ath Worfrukyrko medh alla soknene samtykkio giordhe ther eth skæligt och lagligt køp i swa motto ath fornæmpde kyrkoværande goffuo lysth och fasth pa then gordhen som Anderss murarmesthare opbar fore 40 mark i peninga i sin løn for ath han muradhe Vorfrvkyrko. Och then fornæmpde gordh ligger på Munkagatuna ligger bredhe widher Pedher Bæltare gordh och ær han langher iii alna minne sextio oc 15 alna wp i gordhen oc i alin oc 30 with gatwna. For thý aff hendhe fornæmpde kyrkowærande Worfrvakyrko oc til tilægnadhe fornæmpde manne Anderss mwramestare och hanss arfuom thiil ewerdeliga ægo medh hwss och tompth ingo wndhantagno. Och war fornæmpda gordh lagliga wpbudhin oc lagstandhin aldeles som laghin sæya oc heembwdhin næstom frændom wedherwaramen Suna Jønsson oc Olaff Eriksson æpter ath swa i sanningh ær och rættelica ranssakath tho hængiom wi wetherligha worth stadzenoms inscigil nedhan thetta breff skriffuath ar oc dagh som fore star oc Iønss gaff inscigil medh i Kæeffra i fornæmpda Worfrva soken”. (Avskrift av docent *Birgitta Fritz*)
59. För denna upplysning tackar jag fil dr *Göran Dahlbäck*, Sthlm, som påpekar att summan (40 mark) motsvarar vad en prebendat vid Uppsala domkyrka årligen uppbar. En arbetare kunde tjäna 2 öre per dag (dvs 1 mark på fyra dagar), vilket skulle innebära 40 mark för 160 dagars arbete.
60. Andra exempel är murmästaren *Lars i Skälby*, som 1479–83 fick betalt för arbeten (bl a 123 mark för bogårdsmuren) vid den nyuppförda kyrkan i Hjalsta, inte långt från Enköping (se SvK Up XII:1, vol 134), och *Erik murmästare* i Kumla (Nä), som fick nära 100 mark för arbeten vid kyrkan 1478–79 (se SvK Nä, vol 166). – Lars i Skälby kan möjligen ha tillhört samma byggnadshytta som Anders murmästare.
61. *Jöns Berg* har också varit verksam i Tillinge kyrka utanför Enköping, där han 1765 uppförde ett nytt vapenhus (se SvK Up XI:2, vol 121).
62. *Carl Robert Palmér* f 1796, byggmästare i Jönköping 1829, d 1865. Verksam vid diverse kyrkor i Småland, bl a Växjö domkyrka (SvK vol 136, s 130). Vid 1830-talets slut arbetade han förutom i Vårfrukyrkan vid flera kyrkor i enköpingstrakten, där han reparerade Sparsåtra, byggde Bred och rengjorde valven i Litslena (SvK vol 130, s 293 och 337; uppgift i ATA).
63. *Samuel Fredrik Bohm*, f 1817 i Stockholm, officer vid Upplands regemente, verksam vid ÖiÄ, d 1896 i Uppsala. Bohm har bl a år 1840 gjort fullständiga uppmätningar av Uppsala slott. – *Sundquist 1952*, s 39 f.
64. *Fredrik Falkenberg*, f 1865 i Köpenhamn, studier vid Tekniska högskolan och Konstakademien i Stockholm, från 1902 arkitekt vid ÖiÄ, d 1924. Falkenberg har restaurerat och ritat kyrkor framför allt i Norrland. I Uppland har han förutom Vårfrukyrkan restaurerat Funbo kyrka (1897). – *Sundquist 1952*, s 50 f.

65. *Erik Lundberg*, f 1895 i Malmö, studier vid Tekniska högskolan i Stockholm, fil dr 1935, professor i svensk och jämförande arkitekturhistoria vid Konstakademien 1946, d 1969. Lundberg har varit verksam som restaureringsarkitekt vid en rad kyrkor, bl a Västerås domkyrka 1958–61.
66. *I Rosell*, 1966, 1968, 1969, 1980. – *B I Kilstrom*, 1969.
67. För denna uppgift tackar jag antikvarie *Lars Gezelius*, Upplandsmuseet. – En bild i årsboken *Uppland* 1983 (s 109) återger dessa målningar, huvudsakligen en sparsam växtdekoration i rött, grönt och gult, som följer valvribborna.

Inredning och inventarier

1. Motsvarande avsnitt i: *N Sundquist*, Vårfrukyrkan i Enköping (1952) bearbetat och kompletterat av Ingrid Rosell.
- 1a. *Per* (Sven Petter) *Ljung*, född 1743, död 1819. Ornamentbildhuggare, professor. Sina viktigaste arbeten utförde han vid Kungliga slottet, där han bl a skar balustradens och dörrinfattningarnas träsniderier i Stora bibliotekssalen 1792. För Strängnäs domkyrka, Stenkvista kyrka i Sörmland och Klara kyrka i Stockholm har Ljung levererat skulpterade ornament till predikstolarna, i den senare kyrkan samt Adelsö kyrka även till altartavlan (Sv konstnärslexikon).
2. *Carl Johan Cronstedt*, född 1709, död 1777. Arkitekt, överintendent, tecknare och etsare. Elev till Hårleman, ledare av slotsbygget, den moderna kakelugns uppfinnare.
3. *Sven Arne Gillgren*, guldsmed Stockholm. Har bl a utfört ett dopfat till Vä kyrkas medeltida dopfunt 1966.
4. ÖLÄ:s utlåtande 1697–1824. i: Tidskrift för konstvetenskap 1944. – *Ernst Philip Thoman*, född 1760, död 1833. Hovbildhuggare, skulptör. Praktiserade 1781–90 hos Ljung. Utförde bildhuggeriarbeten på Tullgarn. Hovbildhuggare på Rosersberg.
5. KB, F f 10, Avskrift av *Johan Hadorph*. – Översättning av *Hedda Gunneng*, korrigerig. 1. dandis *korrupt orig.* – 2. tonantes *orig.*
6. *M Åmark*, Glimtar från det forna Enköping, s 23 f.

6a. Disposition:

Huvudverk, manual II

1. Principal	8 fot 1788
2. Rörflöjt	8 fot
3. Oktava	4 fot
4. Spetsflöjt	4 fot
5. Quinta	2 2/3 fot
6. Oktava	2 fot
7. Mixtur	5 ch.
8. Cornett	3 ch. 1903
9. Trumpet	16 fot 1903
10. Trumpet	8 fot utbytt 1980

Ryggpositiv, manual I

11. Gedackt	8 fot
-------------	-------

12. Principal	4 fot 1600-tal
13. Koppelflöjt	4 fot
14. Waldflöjt	2 fot
15. Nasat	1 1/2 fot
16. Scharf	3 ch.
17. Trumpetregal	8 fot

Crescendoverk, manual III

18. Gedackt	16 fot
19. Flöjtprincipal	8 fot
20. Fugara	8 fot 1903
21. Oktava	4 fot
22. Flüto octavianto	4 fot 1903
23. Nasat	2 2/3 fot
24. Piccolo	2 fot
25. Ters	1 3/5 fot
26. Mixtur	4–5 ch.
27. Oboe	8 fot
Tremolo.	

Pedalverk

28. Principal	16 fot 1903
29. Subbas	16 fot 1903
30. Oktava	8 fot 1788/1975
31. Gedackt	8 fot
32. Oktavbas	4 fot
33. Nachthorn	2 fot
34. Rauschquint	3 ch.
35. Basun	16 fot 1903
36. Trumpet	4 fot

Omfång: manual C-g³, pedal C-f¹.

Koppel: 5 normalkoppel: RP/HV, CV/HV, HV/P, RP/P, CV/P, vilka samtliga regeras med trampor i spelbordet. Svällare för crescendoverket, vilken regeras med vågbalanstrampa i spelbordet.

3 fria kombinationer enligt elektromekaniskt system. Slejflådor, mekanisk traktur och registratur.

7. *Johan Niclas Cahman*, född på 1670-talet, död 1737 i Stockholm, var son och elev till den invandrade nordtyske orgelbyggaren Hans Henrich Cahman. Han var sin tids mest betydande orgelbyggare, byggde ett trettiotal orglar, bl a de stora verken i Uppsala, Linköping och Åbo domkyrkor och skapade en ny orgelstil i Sverige. Förutom Drottningholms orgel finns orgeln i Ulrika kyrka i Östergötland samt den stora 28-stämmiga orgeln i Leufsta bruk kyrka i Uppland bevarade (Erici, Inventarium över bevarade äldre kyrkororglar i Sverige).
8. Orgelns disposition enligt uppgift lämnad av And. A. Båld troligen 1770 (i Hülphers Orgelverksmanuskript, Västerås stiftsbibliotek).
Man: Ror fleut 8', Principal 4', Quinta 3', Octava 2', Super octava 1', Fleut regal 4'.
Ryggpositiv: Gedact 8', Principal 4', Octava 2', Mixtur 2 [chor], Basson 4'.
Pedal: Gedact 16', Octava 4', Trompet 8'.
9. *Petter Niclas Forsberg* (1733–1798), kammarvaktmästare vid hovet (Erici, a a). *Nils (Niclas) Söderström*, född

1730, död 1810. Har även utfört orgelverk för Litslena (1779) och Tensta (1780) kyrkor, det senare magasinerat i Musicum i Uppsala.

10. Disposition enl kontraktet med Svahlberg 1786 och tidigare samma år lämnat projekt.

Man

Principal 8' (de sju största av trä, täckta, övriga i fasaden)

Gedacht 8'

Octava 4'

Spetsfleit 4'

Quinta 3'

Octava 2'

Scharf 3' ch

Trumpet 8'

Rp

Gedacht 8'

Principal 4'

Fleit 4'

Octava 2'

Vox virginea [8'] Från c¹.

Ped

Untersats 16' trä

Principal 8' de två största av trä, fö metall

Gedacht 8' delvis gamla pipor

Octava 4'

Basun 16' trä

Trumpet 8' de 12 största av trä, fö metall

Manualomfång C-d³

Korton

Matthias Svahlberg (1730–1800) var elev till Gren och Stråhle och på 1760-talet kompanjon med Nils Söderström och samarbetade med Olof Schwan. Svahlberg reparerade 1788 orgeln i Svinnegarns kyrka strax söder om Enköping (SvK Up XI, s 52).

11. Disposition

Man. I

Borduna 16'

Principal 8'

Gamba 8'

Dubbelflöjt 8'

Dulciana 8' (labialstämma)

Oktava 4'

Hohlflöjt 4'

Oktava 2'

Cornett 3 chor

Trumpet 16'

Trumpet 8'

Man. II

Basetthorn 8'

Violin 8'

Rörflöjt 8'

Salicional 8'

Vox celestis 8'

Flûto octaviante 4'

Gamba 4'

Piccolo 2'

Euphon 8'

Pedal

Op. diapason 16'

Subbas 16'

Violoncell 8'

Basun 16'

Omfång: manual C-g³, pedal C-f¹. Fristående spelbord. *Koppel mm:* I/P, II/P, II/I, 4'/I, 16'/II. Tre fria kombinationer. Forte. Crescendosvällare II. Rooseveltlådor, mekanisk traktur.

12. *Jonas Holmin*, född 1729, död 1815. Bildhuggare i Västerås 1755, från 1764 även spegelfabrikör. Från 1766 verksam i Köping. Har bl a utfört altartavla och predikstol till Norrbärke och Grangärde kyrkor.
13. *Erik Sand* har bl a utfört en dopfont för Täby och Rinkaby kyrkor i Närke (SvK Nä I: 6, s 870, 879).
14. *Oskar Arnold Karlström*, född 1901. Silversmed, lärare och tecknare. Lärare vid Konstfackskolan i Stockholm. Bosatt i Spånga församling och har bl a utfört ett dopfat för Spånga kyrka.
15. *Eric Ahlin*, Enköping, född 1713, mästare i Enköping 1750.
16. *Friedrich Richter*, silversmed Stockholm 1668–1700.
17. *Henning Petri (Peter Henning)*, mästare i Stockholm 1688–1713/35. Har bl a utfört nattvardssilver för Stockholms slottskyrka.
18. *Källström* 1939, s 292 f.
19. Se gravhäll nr 18.
20. Förtecknade i Vårfrukyrkans senaste inventarium.
21. Jfr oblatkskrin nr 1.
22. Borgmästaren *Jost (Jöste) Klensmitt*, se gravhäll nr 4.
23. Borgmästaren *Jakob Eriksson*, död 1653, och hans svärson rådmannen *Hans Schwede d ä*, död 1659.
24. *Ericus Olai Schepperus*. Under Uppsala möte 1593 en av de mest stridbara och orädda företrädarna för den anti-liturgiska läran (*Ljung* 1963, s 156).
25. Inskrifterna lästa och tolkade av årsklass 2 och 3 vid *Sandbroskolan* 1978 med assistens av deras latinlärare, Greta Eriksson. Några rättelser och tillägg av H 3 1982.
26. *Johannes Stephani Bellinus*, broder till biskopen i Västerås *Olaus Stephani Bellinus*, födda i Bälinge sn. 1572 kyrkoherde i Bälinge.
27. *Johan A Beckman & Co*, Stockholm, verksam 1875–1912 (*Holmbäck* 1951).
28. *Kilström* 1975, s 74, 77.
29. *Eric Näsman*, Stockholm, mästare 1729 död 1742 (*Holmbäck* 1951).

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: Pergamentsbrev saml 1488–1489, Enköping, efter 24.6 1489; Skr till K Maj:t 18.6 1839, vol 371, ÖIÄ; ritn till altartavla (*Per Ljung*), ritn till orgelfasad 1786 (*M Svahlberg*), ritn till torn av *C R Palmér* 1838 och 1839, ritn till torn av *S F Bohm* 1839, 6 bl ritn till restaurering av *F Falkenberg* 1902.

RAÄ: ATA, Topografiskt ordnade handl, Enköping, inv 1829. Pro Memoria, ms 1600-tal; Uplandia sacra, ms av *E Ihrfors*; rapport fr utgrävning 1971 av *L Gezelius*; rapport fr utgrävning 1974 av *H Eriksson*; div handl rör rest. Kulturhistoriska byråns arkiv, ritn till kyrkogård av *S Lewerentz* 1930, ritn till gravkapell 1932, ritn till ny nummertavla av *G Leander* 1936, ritn till armatur 1941 av *G Leander*, foto av modell till dopfont av *Erik Sand* 1943, förslag till utvändig rest av *E Lundberg* 1958, förslag till utvidgning av kyrkogården av *B Björkman* 1964, förslag till rest av *J Fåk* 1973, förslag till friläggning av nisch av *J Fåk*.

KB: Handskriftssaml, *J Hadorph*, Afritningar av Kyrkor och Kyrko-vapen i Upland (F 1 3 b, s 43, kyrkan, vapen). *J Peringskiöld*, Monumenta Sueo-gothorum antiqua et recentia III (F h III, 308 beskr av korstolar), IV (F h 4, ruin). Kart- och planschavd, teckn till Suecia antiqua et hodierna, Enköping. C Gripenhielms målarkarta 1689.

Enköping

PÅ: Enköpings kyrkoarkiv, yngre handl.

Gävle

LMV: karta över Enköpings stads jordar 1736 av *Olof Gerdes*.

Uppsala

ULA: Enköpings kyrkoarkiv, st prot 1761–1875 (K I: 1–6), kr prot 1682–1833 (K III: 1–3, i.: 1, K I: 1, 2, 4, 5), räk 1638–1789 (L I: 2 strödda räk, räk ang klockornas omgjutning), räk 1640–1666 (i N: 1) räk 1717–1865 (L I: 3–6, 10, 12, 18), biskopsvis prot 1695, 1741, prostvis prot 1713, 1715, 1720, 1724, 1761, 1782 (N: 1), vis prot 1782 (N: 3), vis prot 1849–1875 (N: 5), inv 1649, 1658, 1664, 1671, 1695, 1699, 1713, 1732, 1761, 1767, 1782 (N: 1), 1815–1866 (N: 4), övriga handl ang kyrka och kyrkogård mm (OI: 1): handl ang orgeln 1785, 1786, 1806; ang reparation och byggnad vid kyrkan 1834–49; ang nytt tornur 1842, bänkdelningsprot 1852, 1854, bänkdelningsprot och bänklängd 1859; handl ang prästgården 1787–1829, ant om gåvor till kyrkan 1649, 1745–1759 (i N: 1), ant om gravar i kyrkan 1722 (i N: 1), bänklängder 1735–1746, 1743–1763 (85?), 1785–1835, 1847–1866 (i L Ia: 3, 8, 16), ant om förändringar av kyrkan (i N: 1), ritn till orgel 1786 (OI: 2 r), ritn till altartavla 1791 (OI: 3 r), ant om utvidgn av kyrkogården 1832–40 (i L I: 8), ritn till bänkindeln 1846 (OI: 5 r), restaureringsarbete i kyrkan 1834–35, 1861 (OI: 7). – Upp-

sala domkapitels arkiv, handl ordnade efter pastorat E V: 28 vol I–III 1548–1900.

Upplandsmuseet: Topografiskt ordnade handl, Enköping, handl, fotografier.

UUB: Kart och planschsaml, Karta över Enköpings stad, kopia 1795 av *C D Gyllenborg* efter original 1733, *Nordinska saml* fol 290, 998 s 32 (klockor), 999 s 126; *Palmiskiöldska saml* 276.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Almqvist J A, Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden, med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. I. Sthlm 1931.

Andersson B-M, Émaux Limousins en Suède. Antikvariskt arkiv 69. Sthlm 1980.

Aurenhammer H, Lexikon der christlichen Ikonographie. Wien 1959–.

Berefelt G, Bilder från en målarfärd 1688. Acta bibliothecæ regiæ stockholmiensis III. Sthlm 1966.

Berthelson B, Brunflo kastal och de äldsta kyrkobyggnaderna i Jämtland. Särtryck ur Jämtens 1963.

Blomkvist N, Kalmars uppkomst och äldsta utveckling. Tiden till 1300-talets mitt. Uppsala 1978.

Boëthius G, Studier i Västerås domkyrkas byggnadshistoria, i: Fornvännen 1919. – *Densamma*, De tegelornrade gråstenskyrkorna i Norra Svealand. Sthlm 1921.

Bonnier A C, Jag söker: Sankta Ursula med ekorrpil som attribut, i: ICO 1979: 4. Sthlm 1979. – *Densamma*, Kyrkor och städer, i: META 1982: 4. Lund 1982.

Cornell H, Sigtuna och Gamla Uppsala. Sthlm 1920. – *Densamma*, Den svenska konstens historia, I. Sthlm 1944.

Dahlbäck G, Uppsala domkyrkas godsinnahav 1344–1527. VHAA. Sthlm 1977.

Diplomatarium Suecanum (ed J G Liljegren). Sthlm 1829–.

Enebon D, De Enekopia Fierdhundriæ urbe. Uppsala 1745.

Enköpings stads tänkeböcker 1540–95 (utg av S Ljung). Samlingar utg av Svenska Fornskriftsällskapet. Bd 65: 1–3. Enköping 1960–66.

Eriksson E W, Enköpings kyrka jämte dess präster, klockare och organister samt berättelse om stadens kloster och hospital från äldre till närvarande tid. Enköping 1903.

Gallén J, La province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs. Helsingfors 1946. – *Densamma*, De engelska munkarna i Uppsala – ett katedralkloster på 1100-talet. i: FHT 1976.

Gustafsson J H, Enköping. Medeltidsstaden 12. Raä Rapport. Sthlm 1979.

Gustavson H och Strid J P, Runfynd 1976, i: Fornvännen 1977.

Gödel V, Riksantikvarieämbetet. Sthlm 1930.

Hadorph J, Afritningar af kyrkor och kyrkvapen i Upland (utg av E Vennberg). Sthlm 1917.

- Holmbäck L M*, Klockor och klockringning. Sthlm 1951.
- Hyenstrand Å*, Centralbygd – randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. Sthlm 1974.
- Jansson S B F*, Några runfynd 1965, i: *Fornvännen* 1966.
- Kartaschew K*, Hotas Enköpings kyrka, i: UNT 28 okt 1972.
- Kilström B I*, Litslena kyrka. SvK Up vol 127. Sthlm 1969. – *Densamme*, Vårfrukyrkan i Enköping. Upplands kyrkor 168. Uppsala 1975.
- Kjellén E*, Upplands hållristningar. VHAA. Monografier 56. Sthlm 1976.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Malmö 19–.
- Künstle K*, Ikonographie der Heiligen. Freiburg 1926.
- Källström O*, Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer. Sthlm 1939.
- Ljung S*, Uppsala under yngre medeltid och vasatid. Uppsala stads historia II. Uppsala 1954. – *Densamme*, Enköpings stads historia I. Tiden till och med 1718. Enköping 1961.
- Lundberg E*, Byggnadskonsten i Sverige 1000–1400. Sthlm 1940. – *Densamme*, Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans. Sthlm 1948.
- Matz E*, Mälardalens sällsamheter. Sthlm 1973.
- Nordisk familjebok*. 2:a uppl.
- Pro memoria* (1897), u o.
- Rannsakingar efter antikviteter*, I. Utg av I Olsson, N-G Stahre och C I Ståhle. Sthlm 1960.
- Réau L*, Iconographie de l'art chrétien, III. Paris 1958.
- Redelius G*, Sigtunastudier. Sthlm 1975.
- Rimbe S*, Den heliga jungfruns kyrka i Enköping. Vårfrukyrkan återöppnad, i: *Ärkestiftet* 1975/76.
- Rosell I*, Svinnegarns, Enköpings-Näs och Teda kyrkor. SvK Up vol 111. Sthlm 1966. – *Densamma*, Tillinge kyrka. SvK Up vol 121. Sthlm 1968. – *Densamma*, Sparrsätra och Breds kyrkor. SvK Up vol 130. Sthlm 1969. – *Densamma*, Sju socknar och kyrkor i Enköpingsbygden. Studieplan. Svenska kyrkans kulturinstitut i samarbete med Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, och Sveriges Kyrkliga Studieförbund. Uppsala 1980.
- Salvius L*, Beskrifning öfver Sveriget. Första Tomen om Upland. Sthlm 1741.
- Scheffer C G U*, Svensk vapenbok för landskap, län och städer. Sthlm 1967.
- Scriptores rerum Svecicarum medii ævi*, I–III. Uppsala 1818–76.
- Styffe C G*, Skandinavien under unionstiden. Sthlm 1911.
- Sundquist N*, Till frågan om Enköpings klostres grundläggningsårtal, i: *Enköpings-Posten* 1931. – *Densamme*, Stafan från Tröggö, i: *Enköpings-Posten* 1932. – *Densamme*, Enköpings kloster. Ett mellansvenskt stadskonvent av franciskanorden, 1935. – *Densamme*, En bok om Enköping. Uppsala 1944. – *Densamme*, Kyrkvalvet och himlavalvet, i: *Uppland* 1950. – *Densamme*, Vårfrukyrkan i Enköping. Enköping 1952. – *Densamme*, Biskopskulla kyrka. Upplands kyrkor 91. Uppsala 1957. – *Densamme*, S:t Ilians kyrka och Franciskanklostret. Enköping 1965. – *Densamme*, Rundbågsfris och spetsbågsfris. Särtryck ur Byggnadsfirman Anders Diös AB Verksamhetsberättelse för år 1968. Uppsala 1969.
- Svenskt biografiskt lexikon*. Sthlm 1918–.
- Svenskt Konstnärslexikon*.
- Svensk Uppslagsbok*.
- Söderberg B G*, Gotländska kalkmålningar 1200–1400. Visby 1971.
- Söderberg S*, Fornlämningarna 1, Vårfrukyrka sn, och 13 och 14, Enköpings stad. Arkeologisk undersökning 1972 och 1976. RAÄ Rapport nr 34. Sthlm 1979.
- Tuulse A*, Hossmo, en försvarskyrka med östtorn. VHAA Handlingar. Antikvariska serien 2. Sthlm 1955. – *Densamme*, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968.
- Wessén E* och *Jansson S B F*, Upplands runinskrifter, III:2. Sthlm 1951.
- Wilcke-Lindqvist I*, Gamla Uppsala kyrka. Upplands kyrkor 24. Uppsala 1949.
- Zachrisson I*, Medeltida ekorrhävar? i: *Fornvännen* 1976.
- Åmark M*, Boglösa kyrka. Upplands kyrkor 56. Uppsala 1953. – *Densamme*, Glimtar från det forna Enköping. Enköping 1955.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm.	RA	Riksarkivet, Stockholm.
DS	Diplomatarium Suecanum. Från år 817-. Stockholm 1829-.	RAÄ	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
FHT	Finsk historisk tidskrift	räk	räkenskaper.
inv	inventarieförteckning.	SBL	Svenskt biografiskt lexikon
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm.	SHM	Statens historiska museum, Stockholm.
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för svensk medeltid	SRS	Scriptores rerum Svecicarum medii ævi
K-byrå	F d kulturhistoriska byrå vid byggnadsstyrelsen, Stockholm.	st prot	sockenstämmoprotokoll.
KrA	Krigsarkivet, Stockholm.	SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium.
kr prot	kyrkorådsprotokoll.	SvR	Sveriges Ruininskrifter.
LMV	Lantmäteriverket, Gävle.	UDA	Uppsala domkapitels arkiv.
PÄ	Pastorsämbetet.	ULA	Uppsala landsarkiv.
		UpMus	Upplandsmuseet, Uppsala.
		UUB	Uppsala universitetsbibliotek.
		vis prot	visitationsprotokoll.
		ÖIÄ	Överintendentsämbetet, Stockholm.

Summary

The town of Enköping is in the southwestern part of the Province of Uppland. The area surrounding it contains an abundance of archaeological remains, especially Bronze Age rock carvings and Iron Age burial grounds. Many rune-stones have survived, including three in the centre of the town (Figs 8, 21).

Enköping is one of the oldest towns in central Sweden, and during the early medieval period it was the central community of the old *folkland* (tribal territory) of Fjädrundaland, one of the three *folklands* which amalgamated in the 13th century to form Uppland. Enköping owes its existence to its position on an inlet of Lake Mälaren, where the road on the ridge met the water. One of the biggest fairs in medieval Sweden, the Hilarymas Fair, was perhaps already being held in Enköping during the Iron Age. Iron from the Bergslag region and various kinds of local agricultural produce would then be exchanged for fresh and dried fish. This fair coincided with the holding of the *folkland ting* in Enköping.

The importance of this place during the early Middle Ages is also reflected by the fact that the deans of the *folkland* were stationed in Enköping until the mid-13th century. Enköping probably became a town at this time and is first mentioned as such in 1300. Its economy was principally based on trade and shipping, which to a great extent were probably in the hands of German merchants trading with Swedish iron. The medieval town had three churches, a Franciscan monastery (Figs 9–11), a hospital and a school.

The town declined in the 16th century when its harbour began to silt up because of the land elevation. Market gardening became a new source of income during the 17th century, and Enköping today is also an engineering town. A large proportion of the town's buildings are still made of timber.

VANISHED CHURCHES

Enköping in 1314 is recorded as having three churches: Vårfrukyrkan (the Church of Our Lady), St Ilian's and St Olov's. Vårfrukyrkan was originally the church of the *folkland* dean, while the other two served the citizens of the town, possibly representing German and Swedish communities respectively. The two parishes were amalgamated in 1548 and their churches abandoned. Instead the town parish was now allowed to use the large building of Vårfrukyrkan together with the rural parish.

St Olov's Church has completely vanished, but its approximate site is known (Fig 2). This was the least of the Enköping's medieval churches in terms of assessed value, but it still seems to have been of some importance, for in 1363 the Swedish bishops assembled in its vestry, which may have done service as the town court-house. A papal bull in 1470 concerning the appointment of a new Archbishop had to be put up either at Uppsala Cathedral or on the door of St

Olov's. During the Middle Ages, St Olov's had at least three bells. When church plate was confiscated by king Gustav Vasa in 1545, St Olov's had to surrender communion plate weighing almost 6.5 kgs. altogether, including a large gilt crown which probably came from a votive sculpture. The building was probably destroyed by fire in 1572, and in 1641 the foundations were all that remained.

St Ilian's Church was on the slope of the ridge, a few hundred metres southwest of Vårfrukyrkan (Fig 2). We know from excavations of its foundation walls that two churches were built on this site during the Middle Ages (Figs 12, 13). The first of these was a Romanesque church consisting of a chancel and apse, nave and west tower (Fig 14). This church was built sometime between the closing years of the 12th century and the beginning of the 13th, but it was abandoned and demolished—probably during the latter half of the 13th century, since it acquired neither vestry nor porch. A new, Gothic church with a rectangular layout was erected partly on the foundations of the first building (Fig 15). This church was probably put up during the decades surrounding 1300, by which time Enköping had become a town. The church included a vestry and, later during the medieval period, a porch was added in the south and four brick vaults were constructed. This church also had a door in the south wall of the chancel.

St Ilian's had one or two bells. The communion plate, weighing almost 8 kgs. and including a gilt monstrance which itself weighed more than 4 kgs., was confiscated in 1545. One of the crucifixes now in Vårfrukyrkan may have come from St Ilian's or St Olov's.

The church was still being used sporadically in the 16th century after the parish had moved to Vårfrukyrkan, but by the end of the 17th century it was in ruins (Fig 16) and in 1747 orders were given for its demolition.

A complex interrelationship existed between the three churches of Enköping during the medieval period. The oldest of them, St Ilian's, was built at least half a century before Enköping became a town and was probably an ordinary parish church for the rural inhabitants. Such was the importance of the community that the church was built, not in the centre of the parish but on the shore of Lake Mälaren. Meantime Vårfrukyrkan was built for the dean of the *folkland*. The majestic proportions of this church probably reflected the dean's status and the large numbers of people it would have to accommodate when the *ting* and fair were being held. The Archdiocese was reorganised in the mid-13th century and the three *folkland* deaneries were abolished. Vårfrukyrkan was now redundant, and this was probably when it became the parish church for the rural inhabitants, a theory corroborated by the demolition of the first church of St Ilian at this time. The new St Ilian's church was built after Enköping had become a town and a town parish had been hived off from the rural one. A charter from 1323 shows that the emoluments of the vicar of St Ilian's were quite inadequate, possibly because

the parish was a small one and had only recently been established. There may have been two town parishes: a German parish, using St Ilian's, and a Swedish parish, based on St Olov's.

VÅRFRUKYRKAN

Vårfrukyrkan stands on the ridge overlooking the town (Fig 40). The oldest part of the church is a long granite nave and a transept which originally formed part of an unusually large Romanesque church. The entrance was in the south (Fig 52) and a small window from the earliest period can still be seen in the south front of the church (Fig 55). The transept shows clear traces of the former apses (Fig 65).

The existing chancel, which is built of brick and triangular at the east end, dates from the closing years of the 15th century. The walls were embellished with flying buttresses and a recessed frieze under the roof (Fig 57). The windows have been restored to their medieval shape and the east front includes two original niches, the function of which is unknown (Fig 49).

The mansard shape of the church roof dates from repairs in the 18th and 19th centuries. The tower of brick and timber surmounting the central crossing was built in the mid-19th century and a west porch was added at the same time (Fig 50). Illustrations show the church as it stood in the 17th, 18th and 19th centuries (Figs 5, 18, 37, 41, 42).

The church is brick-vaulted, the vaulting made in the 15th century (Fig 1). The vaults and walls are decorated with murals painted in 1903–04. During the medieval period, the church had three different floor levels, owing to its position on the side of the ridge. Now that the floor has been levelled off, the north part of the transept is a good deal higher than the south one (Figs 47, 65, 66). The vaults in the crossing are decorated with human figures modelled in plaster (Fig 75).

Mural paintings

The walls and vaulting of the church are richly decorated with paintings, most of which were done, in medieval style, by Carl Wilhelm Pettersson in 1903–04. Some genuinely medieval murals from the late 15th or early 16th century have survived, however. That in the northeast corner of the nave probably depicts St Ursula, crowned and holding a blunt arrow in one hand (Fig 76). The painting in the corresponding southeast corner shows Christ as the Man of Sorrows (Fig 78).

The human figures in the vaulting were probably also painted during the medieval period, but only one of them retains its original colour (Fig 81). All the medieval paintings mentioned were uncovered and restored in 1903. More medieval painting was discovered in 1974 (Fig 80).

Stained glass

Three of the windows in Vårfrukyrkan have stained glass by Carl Wilhelm Pettersson (1906). The two windows in the

chancel show scenes from the life of Our Lord: the Annunciation, the Adoration of the Magi and the Baptism of Christ (Fig 91), and in the second window the Crucifixion, the Resurrection and the Ascension (Fig 92). A circular window in the south transept shows Christ in Glory (Fig 93).

These windows are done in medieval style and framed with decorative borders in the form of motifs from surviving medieval stained glass windows in the island of Gotland.

Architectural history

An excavation beneath the floor of Vårfrukyrkan in 1974 showed that the very first church probably had a central tower (Figs 94, 97). Extremely few churches in Sweden have had the same layout as this church, with its chancel, apsed transept, central tower and nave. The two churches bearing the closest resemblance to Vårfrukyrkan are also in Uppland. St Peter's in Sigtuna is the oldest stone church in the province, possibly built as early as ca 1100 (Fig 103), while St Lawrence's in Old Uppsala probably dates from the mid-12th century (Fig 104). In contrast to these two churches, Vårfrukyrkan never had any windows or entrance on the north side, which suggests that it belongs to a younger generation of Romanesque churches, built after Continental architecture had been modified to suit the Scandinavian climate. Probably, then, Vårfrukyrkan was built during the second half of the 12th century or the early years of the 13th.

All three of these churches occupied distinctive positions. St Lawrence's in Old Uppsala was built as a cathedral and used as such for a hundred years. The original function of St Peter's in Sigtuna is unknown—this church may also have been a cathedral—but at the beginning of the 13th century it came under the *folkland* dean of Attundaland. The *folkland* dean of Fjädrundaland was stationed in Enköping and in all probability officiated in Vårfrukyrkan.

The inclusion of a central tower in these churches may have been due to Benedictine influence, which at least in the case of St Lawrence's and Vårfrukyrkan can be attributed to the earliest chapter in the diocese having been regular, consisting of Benedictine monks. There are some signs that the tower of Vårfrukyrkan was originally meant to be rectangular in shape (Fig 102).

During the second half of the 13th century, Vårfrukyrkan probably began doing service as a parish church for the rural inhabitants, following the reorganisation of the diocese. At this time a Gothic window—probably with three narrow lancets—was inserted in the south wall of the nave (Fig 56). The church probably had a flat wooden ceiling. During a fire which, judging from the strata, broke out at the beginning of the 15th century if not earlier, corn which had been stored in the attic tumbled down onto the floor of the church. Perhaps part of the central tower collapsed at the same time; if so, this would account for some of the reinforcement work done on the church masonry.

The nave and transept acquired stellar vaults of brick during the first half of the 15th century. At the end of that century the Romanesque chancel was demolished and re-

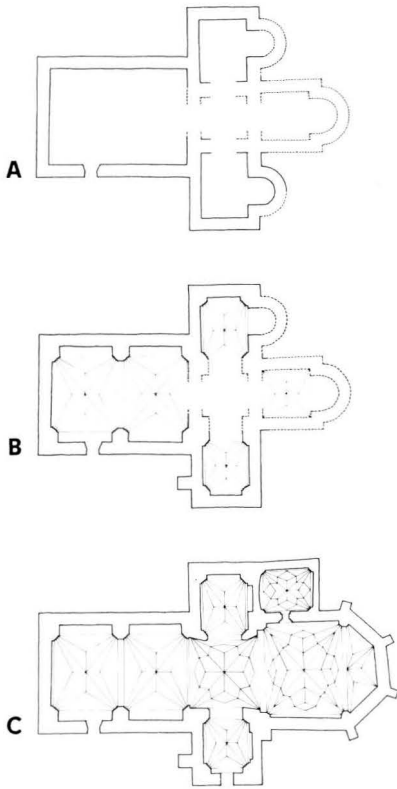

Fig 183. Kyrkans planutveckling, 1 : 1000.

The plan development of the church.

placed by a large, well-lit Gothic chancel of brick (Fig 44). The central tower now probably had to be demolished in order to give the widest possible opening into the nave. The chancel and crossing were given elaborate vaulting, embellished with human figures and masks of plaster (Figs 73, 74).

The new chancel of Vårfrukyrkan has its counterparts in some cathedrals and town churches which were also modernised in the 15th century. The Vårfrukyrkan chancel was probably built by one Anders Murmästare (Mason), who was paid in 1489 for work he had done on the church. The vestry was built a little later, and so too perhaps was the porch that used to stand in front of the south entrance. At the same time the church windows were altered, acquiring more or less the same appearance as the chancel windows (Fig 56).

The town parishes were amalgamated in 1548 and obliged to share Vårfrukyrkan with the rural parish. This must have involved alterations to the interior furnishings, but hardly to the building itself. The roof and windows were repaired during the 16th century. A 17th century reference to a "small church door" probably means an entrance in the south transept, though this may already have been built during the medieval period. The windows were repaired once more in the 18th century and the middle chancel window bricked up.

The exterior walls of the church were plastered and an ossuary was built in the angle between the nave and the south part of the transept (Fig 48). The church roof was rebuilt at the end of this century.

Vårfrukyrkan was extensively rebuilt in the mid-19th century. The biggest change was the addition of a new tower over the crossing and mansard roofs throughout. The old south porch was demolished and the Romanesque south door blocked up. A new entrance was made in the west wall instead and provided with an anteroom. Two or three new windows were added in the nave. These alterations turned Vårfrukyrkan into a classicist centralised church. Alteration plans were drawn up by the building contractor, Carl Robert Palmér (Figs 106, 107), who subsequently took charge of the work, but the approved drawing was prepared by Samuel Fredrik Bohm (Fig 108). These alterations took place between 1839 and 1841.

The architect Fredrik Falkenberg was engaged in 1900 to design a new entrance to the churchyard (Fig 30). Later he was also commissioned to draw up a restoration programme for Vårfrukyrkan. Like so many other architects, Falkenberg was a protagonist in the vigorous debate on restoration at the turn of the century. His own restoration programme advocated a maximum consideration for the history of the building and stressed that only necessary measures were to be taken, and in the best possible way. Falkenberg's principles of conservation and quality were not always appreciated by the restoration committee, but the restoration work proceeded largely in accordance with his intentions, although the measures taken were more radical than he had envisaged.

A limestone door surround was installed in the south part of the transept and a new entrance was made in the north part. The vestry was extended eastwards to provide storage space. Above all, however, the interior of the church was transformed by Falkenberg's new furnishings. A gallery in the south part of the transept was pulled down and the old box pews were replaced with open ones. The floor was relaid and a new heating plant installed. The church acquired a completely new look as a result of Carl Wilhelm Pettersson's murals on the walls and vaulting (Figs 84–89). The ceiling murals were a good deal more extensive than Falkenberg had intended and his programme had not included any wall paintings at all. The *primus motor* behind this superabundance of decorative painting was probably the master builder, J A Eklund, in charge of the restoration work. Parishioners' donations were used to finance the stained glass windows, which were also the work of Carl Wilhelm Pettersson.

In the course of external restoration work between 1956 and 1960 under the direction of Professor Erik Lundberg, the plaster was removed to reveal the medieval masonry. At the same time the windows were restored to their late-medieval condition and the stained glass removed.

Erik Lundberg considered Pettersson's paintings "appallingly amateurish" and wanted them to be done away with. For a long time his opinion did a great deal to influence the debate on plans for the restoration of the church interior. To

begin with, the antiquarian authorities were also disposed to sacrifice the paintings, because cleaning them was expected to be a very expensive process. The crucial point, however, was whether series of paintings from the turn of the century could be credited with any historical and artistic value. The preservationists eventually carried the day, and the paintings were restored in 1974–75. Carl Wilhelm Pettersson's murals in Vårfrukyrkan are now one of the largest and finest extant specimens in Sweden of decorative painting at the turn of the century.

The restoration of the interior followed a programme drawn up by the architect Jörgen Fåk and aimed at restoring the interior to its condition following the restoration of 1903–04. The installation of a large new heating plant necessitated the excavation of the ground beneath the church, resulting in several medieval finds (Figs 99, 100) and an augmentation of our knowledge concerning the architectural history of the building. Pettersson's murals were restored, the stained glass was reinstated in the chancel windows and the fittings and furnishings were cleaned and painted. The pews were removed from the transept and chancel. The north part of the transept was turned into a museum and the south one into a baptismal chapel. A waiting room and other facilities were fitted out beneath the organ loft. Finally the church was reconsecrated on the Feast of the Annunciation in 1975.

THE CHURCHES OF ENKÖPING AND THE SURROUNDING COMMUNITIES

A survey of church design round about Enköping—the central locality—reveals a local pattern of architectural development. A map of Enköping and its surroundings, showing the layouts of the various churches, illustrates the situation in about 1200 (Fig 113). Most of the churches are apse churches of the same kind as the Romanesque church of St Ilian in the town itself.

At about the mid-13th century, Vårfrukyrkan lost its deanery status and probably became the local parish church instead. The 13th century was an apogee of church building, and the century which followed brought a period of decline lasting until the second half of the 15th century. It was at this time that Vårfrukyrkan and several other local churches acquired vaulted ceilings (Fig 114).

The spate of building during the second half of the 15th century was followed by the Reformation and a new period of architectural stagnation. In the 1680s, during the heyday of Swedish international power, the churches of Åsunda Hundred were drawn to scale by Johan Hadorph of the College of Antiquities (Fig 116).

The changes brought by ensuing centuries were connected with 18th century population growth and the consequent enlargement of churches. The town of Enköping changed character in the 19th and 20th centuries with the coming of industrialism. People migrated from the countryside to the towns, leaving deserted farms and empty churches behind them.

FURNISHINGS, PLATE AND VESTMENTS

The existing altar and altarpiece, pulpit and main organ case date from about 1790, when they came as the high-watermark of changes made to the church. The altarpiece (Fig 117) and probably the pulpit (Figs 130, 131) as well were designed by Per Ljung, whose other assignments included work at the Royal Palace in the 1790s.

In the latest restoration, the north transept museum was made to house the medieval wood carvings belonging to the church (Fig 123). The figure from a crucifix which can be dated to the third quarter of the 13th century (Fig 124), is a memento of the earliest period in the history of Vårfrukyrkan, when it was the deanery church. Following the dissolution of the *folkland* deaneries in the second half of the 13th century, Vårfrukyrkan served as a parish church for the rural inhabitants. A larger rood-screen crucifix was acquired soon afterwards, possibly in connection with some alteration to the church.

As the culmination of the most sweeping medieval transformation of Vårfrukyrkan, at the end of the 15th century, when the existing chancel and its triangular east wall were added, a reredos of which the corpus has survived (Fig 128), was acquired at the beginning of the 16th century. A depiction of Christ entombed (Fig 127) was also acquired c 1500.

The open pews, installed during the restoration of 1903–04, were designed by the architect Fredrik Falkenberg (Fig 133). Parts of the old box pews from the 17th century were turned into panelling for the east wall of the chancel (Fig 136).

The chancel seating took the form of carved stalls until the 1770s. A Latin inscription was written down by Johan Hadorph. The inscription or the stalls are said to date from 1526.

An organ loft was constructed at the west end during the 1740s (Fig 137). The organ case was designed by Matthias Svahlberg in 1786 (Figs 137–138). The ruckpositiv case comes from the 17th century church organ. The present-day instrument, which has 36 stops, was built in 1974–75 by A Magnussons orgelbyggeri AB of Göteborg.

A fragmentary limestone baptismal font, 15th century, may have been brought here from St Ilian's or St Olov's (Fig 141).

The church has an abundance of silver plate, the finest items of which are on show in the north transept. A chalice with a late medieval bowl was augmented later on, during the 16th century (Fig 143). A silver-gilt flagon was donated to the church in 1679 (Fig 145). A parcel-gilt flagon, originally a secular drinking vessel from the second half of the 17th century, was donated to the church in the closing years of the 18th century (Fig 146). A silver-gilt paten (1575) was donated in 1685 (Fig 149). This richly decorated box probably came from the workshop of a south German goldsmith. Another paten, from the 1660s, can be attributed to a goldsmith by the name of Bengt Olofsson (Fig 151).

Early textiles can be seen in showcases in the north transept. A late medieval chasuble of patterned reddish-brown velvet is probably a converted cope (Fig 154). A large number of chasubles have been acquired by the church during the present century.

The church has five brass chandeliers, four of which are 17th century while the fifth is from the 18th century (Figs 164–166).

In the course of the restoration of 1974–75, memorial tablets, clerical portraits and ten of the grave slabs in the church were transferred to the museum in the north transept (Figs 170–179).

The church has 20 grave slabs altogether, in the chancel, north transept, nave (beneath the organ loft) and in the porch, dating from between the early 17th and mid-19th centuries.

The church has three bells, hung in the central tower. The two largest (Fig 181) were cast in 1891. The treble bell, known as ‘The Russian’, was recast in 1876 (Fig 182), previous to which it had an inscription in Russian.

Register

av INGRID SCHWANBORG

ORTREGISTER

- Adelsö kyrka (Up) 162
Arboga (Vs), skatt 14
Ardre kyrka (Go) 160
Arnö kyrka (Up) 93
Aros se Uppsala
Askeby klosterkyrka (Ög) 91, 161
Attundaland, folkland (Up) 88
- Biskopskulla kyrka (Up) 19, 158
Boda se Vårfrukyrka sn
Boglösa kyrka (Up) 19, 158
Borghamn (Ög), kalksten 113
Bottenhavet, strömning 11
Braunschweig, Tyskland 159
Breds kyrka (Up) 96, 106, 108, 112, 161
Brunflo kyrka (Jä) 90
Bunge kyrka (Go) 160
Bälinge sn (Up) 163
- Dacia, kyrkoprovins 14
Dalarna
 handelsvara 11
 kyrkor 160
Dalarö (Sö) 113
Dalhems kyrka (Go) 160
Drottningholms slott (Up) 160, 162
- Edebo kyrka (Up) 145
Edinburgh, Skottland 159
Ekholmen, sätesgård, Veckholms sn (Up) 27, 159
Ekolsunds slott (Up) 159
Ena se Vårfrukyrka sn
Endre kyrka (Go) 160
Engelsbergs bruk (Up) 53
England 22, 91
Enköping
 Bahco, industrikoncern 112, 160
 badstuga 16
 Bergvreten 9, 24
 Enköpings mekaniska verkstäder 112
 Enköpings Museum 116, 158
 Enköpingsviken, fiske 11
 Enköpingsån 9 ff
 Enköpingsåsen 9
 Fannamosse 9
 franciskanerklostret 10, 14, 15, 19, 84, 106, 139, 158
 församlingshem och pastorsexpedition 28
 gillestuga 16
 Gröngarnsskog 37
 Gröngarnsåsen 9
 Grönås 16, 159
 gård på Munkgatan 93, 161
 hospital 14, 16, 20, 158 f
 kolerakyrkogård 37
 Kyrkäsen 9
 Långholmen 16
 prästgård 16, 28
 rådhus 13
 S Anna kyrka eller kloster 16
 S Ilians kyrka 9, 10, 14, 16, 17 ff, 20, 21, 22, 23, 27 f, 30, 88, 92, 106, 108, 131, 139, 158
 »S. Iohannis» kyrka 159
 S Olofs gravkapell 36, 37
 S Olovs kyrka 9, 10, 14, 16 f, 20, 22, 106, 108, 131, 139, 158
 skola 16, 152
 skolmästargård 28
 Skolparken, runsten 14
 »Stoor Ena» (Storlena) 23
 Tröggö, bernhardinerkloster 159
 Vårfrukyrkan 9–158
 Djäknekyrkogården 30
 Klockstapellindan 33, 35
 Kyrkohärbärke 36
 Åkerbymyran 9
Enköpings-Näs kyrka (Up) 19, 106, 108, 110, 112 f, 129, 158
- Finland, handelsvara 11
Fittja kyrka (Up) 50, 93, 161
Fjädrundaland, folkland (Up) 9, 11, 22, 24, 26, 88
Folkärna kyrka (Dr) 93
Forsbacka kyrka (Gä) 120
Frankrike 22
Frösthult kyrka (Up) 160
Funbo kyrka (Up) 161
Färentuna kyrka (Up) 145
- Gamla Uppsala, S Lars kyrka 88, 89, 90 ff
 domkapitlet 92
Gamle Aker kyrka, Norge 90
Gataskog se Vårfrukyrka sn
Glanshammars kyrka (Nä) 112
Gotland 22, 82, 160
Gran, Norge, Nikolaikyrkan 90
Grangärde kyrka (Dr) 163
Graz, Österrike 159
Gröneborg, borg, Svinnegarn sn (Up) 159
Gudhems klosterkyrka (Vg) 91, 161
Gästrikland, handelsvara 11
Göteborg, A Magnussons orgelbyggeri AB 105, 129 f
- Haga kungsgård, Svinnegarn sn (Up) 27, 33, 108, 112, 159
Hamar, domkyrkan, Norge 90
Hamra kyrka (Go) 90
Hemse kyrka (Go) 159
Himmeta kyrka (Vs) 160
Hjulsta, gård, Enköpings-Näs sn (Up) 108, 112
Hjälsta kyrka (Up) 161
Husaby kyrka (Vg) 160
Husberget se Vårfrukyrka sn
Husby, gård, Svinnegarn sn (Up) 106
Husby-Rekarne kyrka (Sö) 160 f
Husby-Sjutolft kyrka (Up) 159
Huskvarna, Ebbes bruk 100
Härkeberga kyrka (Up) 106, 108
- Ilandsborg se Saint-Gilles-du-Gard
Iliensborg se Saint-Gilles-du-Gard
Irsta kyrka (Vs) 92
- Jülich, Tyskland 159
- Kalundborg kyrka, Danmark 90
Kil kyrka (Nä) 91, 161
Klagenfurt, Österrike 159
Klista se Vårfrukyrka sn
Kumla kyrka (Nä) 161
 Yxhults Stenhuggeri AB 46, 99
Köping (Vs) 163

- Leufsta bruk kyrka (Up) 162
 »Lilla Ena» (Up) 11
 Linde kyrka (Go) 159
 Linköpings domkyrka (Ög) 90 f, 161 f
 Litslena (Up)
 kyrka 19, 106, 108, 112, 158, 161 f
 sn 11
 Lojsta kyrka (Go) 160
 Lundby se Vårfrukyrka sn
 Lödöse (Vg) 19
- Mariuborg, sätesgård, Svinnegarn sn
 (Up) 27, 159
 Munktorp kyrka (Vs) 93
 Mälardalen, kyrkor 48, 63
 Mälaren, sjö, handel 11
- Normandie, Frankrike, kyrkor 91
 Norrby se Vårfrukyrka sn
 Norrbärke kyrka (Dr) 163
 Norrland
 handelsvara 11
 kyrkor 63, 161
 Nürnberg, Tyskland 159
 Nyköping (Sö) 154
 Näbborg se Vårfrukyrka sn
- Oslo, Norge, S Hallvards kyrka 90
 Osnaabrück, Västtyskland 159
- Paddeborg se Vårfrukyrka sn
 Pskov (klockgjutarstad) Ryssland 158
- Ringsaker kyrka, Norge 90
 Ringsted klosterkyrka, Danmark 90
 Rinkaby kyrka (Nä) 163
 Risinge sn (Ög), sigillstamp 16
 Rone kyrka (Go) 160
 Rosersberg, slott (Up) 162
 Ryssland, krigsbyte 156, 157, 158
- Saint-Gilles-du-Gard (Ilandsborg,
 Iliensborg), Frankrike, S Ilians (S Egi-
 dius') helgongrav 22, 159
 Sigtuna (Up) 11, 22, 88
 Mariakyrkan 160
 S Olovs kyrka 90
 S Pers kyrka 22, 88, 90 ff
 Skerike kyrka (Vs) 160
 Skultuna bruk (Vs) 144
 Skuttunge kyrka (Up) 127
 Skälby se Vårfrukyrka sn
 Sparsätra (Up)
 kyrka 92, 106, 112 f, 145, 161
 slaget vid 106, 108
- Stenkvista kyrka (Sö) 162
 Stolbova, freden i, Ryssland 158
 Stockholm 10, 59, 152 f
 Biologiska museet 160
 Bromma kyrka 151
 Gustav Vasa kyrka 160
 Johan A Beckman & Co, klockgjuteri
 156 ff, 163
 Johannes kyrka 160
 Klara kyrka 162
 Konstfackskolan 163
 Kungl Byggnadsstyrelsen (f d ÖIÄ)
 98, 100, 103 f
 Kungl slottet 162
 slottskyrkan 163
 Libraria 139 f, 142 f
 Licium 140
 Nordiska Kompaniet 100
 Riksantikvarieämbetet 103
 S Katarina kyrka 151
 skatt 14
 SHM (Statens historiska museum)
 47, 131, 140
 Spånga kyrka 163
 ÖIÄ se Kungl Byggnadsstyrelsen
 »Stora Ena» (Up) 11, 27
 Stora Tuna kyrka (Dr) 93, 161
 Strängnäs domkyrka (Sö) 93 f, 161 f
 Sundbyberg (Up), Åkerman & Lund,
 orgelfirma 100, 130
 Svanå slott (Vs) 33
 Svinnegarn sn (Up)
 kyrka 19, 106, 108, 110, 112 f, 158,
 163
 Svinnegarns källa 108
 Sävsta se Vårfrukyrka sn
 Söderala kyrka (Hs) 90
 Söderköping (Sö), S Ilian, kyrka 22
 Södermanland, kyrkor 160
 Södertälje (Sö) 11
 Sörby, by (Up) 22
- Teda kyrka (Up) 19, 106, 108, 110,
 112 f, 129
 Tensta kyrka (Up) 162
 Termonde, Belgien 159
 Tillinge (Up)
 kyrka 19, 106, 108, 110, 112, 158, 161
 sn 24
 Tiundaland, folkland (Up) 88
 Torsånga kyrka (Dr) 93
 Toulouse, Frankrike 159
 Tullgarns slott (Sö) 162
 Tyskland 22, 137 f
 Täby kyrka (Nä) 163
- Ulrika kyrka (Ög) 162
 Ununge kyrka (Up) 161
 Uppland, kyrkor 160
 Uppsala (Up) 11, 22, 88, 153
 distingsmarknaden 11
 domkyrkan 160 ff
 Musicum 162
 möte 1593 163
 S Maria kyrka (Vårfrukyrkan) 22, 88
 skatt 14
 slott 161
 Trefaldighetskyrkan 82, 160
 universitet 16
 Upsala Sparbank 53
 Utställning av äldre kyrklig konst
 1918 135
 Utby kyrka (Vg) 120
- Vadsbro kyrka (Sö) 160 f
 Vaksala kyrka (Up) 22
 Valla se Vårfrukyrka sn
 Vamlingbo kyrka (Go) 160
 Varnhem, Agda Österbergs ateljé 140
 Venge klosterkyrka, Danmark 91
 Visby (Go)
 S Lars kyrka 90
 S Maria 91, 160
 Visingsö 106
 Vreta klosterkyrka (Ög) 91, 161
 Vårfrukyrka (Ena, Stora Ena?) sn, se
 även Enköping, 27
 Boda säteri 27
 Enköpingsån 24
 Enköpingsåsen 24
 Gataskog, strid år 1365 108
 Gånsta 159
 skola 159
 Husberget 26, 159
 Jungbodike 24
 Klista 24
 Lundby 24
 Långängsbäcken 24
 Norrby 24, 27
 Näbborg, borg 26, 159
 Paddeborg, borg 26, 159
 Skälby 24
 Skälby säteri 27
 Svinnegarnsviken 24
 Sävsta 24
 Valla säteri 27
 Åkerby 24
 säteri 27
 Ål 24
 Vä kyrka (Sk) 162
 Västergötland, kyrkor 160

Västerås (Vs) 22
domkyrkan 63, 93 f, 160 ff
riksdag 1544 108
S Ilian, kyrka 22
skatt 14

Väte kyrka (Go) 160
Växjö domkyrka (Sm) 161

Åbo domkyrka, Finland 94, 162
Åkerby se Vårfrukyrka sn

Ål se Vårfrukyrka sn

Ångsö, slott, Ångsö sn (Up) 108

Öster-Lövsta kyrka (Up) 138

PERSONREGISTER

Kursiva siffror betecknar utbildning
(sd = se denne; gm = gift med)

Addeson Hans se *Hans Addeson*
Afzelius, Arvid August, präst, skald,
hävdatecknare 31, 159; gravvård 34;
porträtt 151
Agrivillius, Joh, komminister 157
Ahlin, Eric, guldsmed 132 f, 163
Albrekt av Mecklenburg, konung 108
Alice Lunds Textilier 139
Anders Murmästare 63, 93, 161
Anders Mårtensson, rektor, gravhäll
152, 155
Anders Doter, Anna se *Anna Anders*
Doter
Andersson, Aron, professor 160
Andersson, Gustaf, orgelbyggare 130
Anderson, Iwar, fil dr 161
Andersson, Jan, kyrkvård 158
Andersson, Johan se *Johan Andersson*
Andersson, Johan, gravvård 35
Andersson, Joh August, kyrkvård 157
Andersson, Lars, riksdagsman, gm *Ma-*
lena Pehrsson (sd); donation 141 f
Andersson, Mats se *Mats Andersson*
Andersson, Olof, Nynäs 157
Andreae, Olaus, skolmästare, gm *Karin*
Olüffs dotter (sd); 130; epitafium
146 f, 148
Andreas Olai, kyrkoherde 20, 94
Anna Martini, gm *Simon Olai Nau-*
clérus (sd); gravhäll 154
Anna Anders Doter, gm *Anders Graw*
(sd); donation 134
Anna Olofsdotter, gm *Jonas Biörkman*
(sd); donation 133, 135
Anna Christina Persdotter, gm *Carl*
Ling (sd); gravvård 34
Arnér, Gotthard, professor, domkyrko-
organist 105, 129 f

Bahco, industrikoncern se *Ortregister:*
Enköping
Bartholomeus, kyrkoherde, gravsten 17
Beck, Melchior, tenngjutare 145

Beckman & Co, Johan A, klockgjuteri
156 ff, 163
Bellinus, Olaus Stephani, biskop 163
Bellinus, Johannes Stephani, kyrkoher-
de, gm *Karin Pavelsdotter* (sd);
gravhäll 152, 155; 163
Bengt, präst 21
Bengt Olofsson, guldsmed 138
Berg, Jöns, murmästare, byggmästare,
kontrakt 28, 42, 95, 161
Bergqvist, Olof, klensmed 53
Bergwall, Astrid, donation 146
Bergwall, Gina, f *Stenqvist*, donation
146
Berntsson, Jacob se *Jacob Berntsson*
(*Bielke*) *Sten Bengtsson*, riddare och
riksråd, donation 16; 27
Bibels-Ländercirkeln, donation 113,
138
Birger Gregersson, ärkebiskop 14
Bjerkning Ingenjörbyrå AB 161
Björklund, Anders, rådman, gm *Brita*
Catarina Gärdt (sd); gravhäll 141 f,
155 f
Biörklund, Chattarina, gm *Anders*
Biörklund (sd); donation 141 f
Björklund, Olof, skeppareälderman, gm
Christina Wassell (sd); gravhäll 155 f
Björklund, P L, kyrkvård 157
Biörkman, Jonas, gm *Anna Olofsdotter*
(sd); 133, 135
Björkman, G L, vice ordf i restaure-
ringskommittén 1903–04, donation
81
Blom, Fredrik, arkitekt, överintendent,
professor 96
Bohm, Samuel Fredrik, officer 96, 98,
161
Bolmin, handelsman 59
(*Bonde*), *Karl Knutsson*, konung 108
Bondonis, Andreas, magister 16
Brander, Johan, kyrkoherde, porträtt
122, 150, 151

Brita Olofsdotter, gm *Jost Klensmitt*
(sd); gravhäll 152
Broman, J O, traktör, gm *C H Skar-*
ström (sd); gravvård 34
Brundin, murare 53
Buhre, Brita Maria, gm *Eric Stocken-*
borg (sd); donation 131
Buhre, Lenardt, rådman, gm *Beata*
Horneman (sd); donation 135
Bäckström, P S, komminister 157
Böttger, Malvina 143

Cahman, Hans Henrich, orgelbyggare
162
Cahman, Johan Niclas, orgelbyggare
129
Carin Pärsson, H (*Catharina Petri*),
gm *Erik O Schepperus* (sd); epita-
fium 148, 149, 150; gravhäll 153
Carl XVI Gustaf, konung 105
Carlsson, A W, kyrkvård 157
Christina Mårtens Dotter, gm *Per*
Erichson (sd); donation 134
Cronstedt, Carl Johan, arkitekt, överin-
tendent, tecknare, etsare 113, 115,
162
Cronstedtska samlingen 113

Dahlbäck, murmästare 50, 95
Dahlbäck, Göran, fil dr 161
Dahlén (Dalenius), Jeremias, guldsmed
134
Dalén, Sven, konservator 79, 103 f
Dalenius, Erik P, komminister, gm
Beata Duva (sd); epitafium 150;
gravhäll 153, 155
Duva (Dufwa), Beata, gm *Erik P Dale-*
nus (sd); epitafium 150; gravhäll 153
Duwall, ätten, begravningsvapen 112

Ebbes Bruk, Huskvarna 100
Ekberg, Johan Erik, borgare, kyrkvård
158

- Ekestubbe, Ernest*, kommandör, donation 145; inskrift 157
- Eklund, J A*, byggmästare 70, 78, 99 f
- Ekström, Astrid*, konstnär 28
- Elisabeta Mats Dätter*, gm *Jonas Larson* (sd); donation 140 f
- Enebon, Pehr*, råd- och handelsman, gm *Margareta Melin* (sd); donation 145
- Enebon, Pehr*, råd- och handelsman, gm *Anna Noraea* (sd); donation 145
- Enholm, Lars*, snickare 124 f
- Enhörning*, glasmästare 50, 94
- Enköpings församlingsbor, donation 146
- Enström, Erik*, grav 35
- Envall, J O*, organist 157
- Erec Matson*, grav 35
- Ericus Johannis*, kyrkoherde 27, 36
- Ericus Olai*, historieskrivare 159
- Erik av Pommern*, konung 11
- Erik murmästare*, Kumla 161
- Erik Eriksson, Läspe och Halte*, konung 106
- Eriksdotter, Malin* se *Malin Eriksdotter Eriksson*, *Hans* se *Hans Eriksson Eriksson*, *Jacob* se *Jacob Eriksson Eriksson*, *Olaff* se *Olaff Eriksson Erichson*, *W Per* se *Per Erichson Eskil*, *Pips* 21
- Fahlcrantz, Carl Johan*, konstnär 37
- Falkenberg*, ätten, begravningsvapen 112
- Falkenberg, Fredrik*, arkitekt 32, 77, 79, 98–101, 123 ff, 161
- Flötner, Per*, kopparstickare och dekoratör, Nürnberg 137
- Forsberg, Petter Niclas*, kammarvaktmästare, amatörorgelbyggare 129, 162
- Forslund, C*, målarmästare 70
- Frank, Sixten*, trädgårdsmästare 31
- Friderici, Gudmarus*, kyrkoherde, kaplan 27
- Frediani, C G*, rådman 127
- Fåk, Jörgen*, arkitekt 37, 103 ff
- Gaufred*, prost 22
- Gerardus*, kyrkoherde 27
- Gerlin*, målare 112
- Gezelius, Lars*, antikvarie 162
- Gillgren, Sven Arne*, guldsmed 113, 116, 162
- Gothe*, stenhuggare 59
- Graw, Anders*, gm *Anna Anders Doter* (sd); donation 134
- Gregersson, Birger* se *Birger Gregersson*
- Gren, Jonas*, orgelbyggare 163
- Grundin, Israel*, snickare 124 f
- Gustav I, Vasa*, konung 16; beslag av brons och mässing 1541 17; beslag av kyrksilver 1545 17, 139; brev 28; porträtt 76, 78
- Gustav II Adolf*, konung, porträtt 76, 78, 160
- Gärdt, Brita Catrina*, gm *Anders Björklund* (sd); gravhäll 155
- Göthberg, Lars*, konservator 66 f, 69 f, 79, 105
- Göthe*, silversmed 138
- Götiska förbundet 159
- Hanna Mats Dotter*, gm *Mats Iorenson* (sd); donation 144; gravhäll 153
- Hans Addeson*, rådman, gm *Magdalena Nanne* (sd); donation 136 f, 143
- Hans Eriksson*, klockare 124 f
- Hans Larsson*, byggmästare 94
- HansDoter, Margareta* se *Margareta HansDoter*
- Hansson, Jöran* se *Jöran Hansson*
- Hansson, Lennart* se *Lennart Hansson*
- Hemgren, Ingrid* 79
- Henne, Jost*, bildhuggare 112
- Henning, Peter* se *Petri, Henning*
- Herkepaepus, Petter Andreae*, konsul 157
- Hindric Kärkiäspänare* (kyrkspänare) 94
- Hjerpe, Conrad Theodor*, kyrkoherde 31; porträtt 151; inskrift 157 f
- Hjort, Bror*, konstnär 120
- Hjulbom*, målare 95, 124 f, 128
- Holm, Carl*, orgelbyggare 129 f
- Holmin, Jonas*, bildhuggare, spegelfabrikör 130, 163
- Holmström, Sven*, rådman, gm *Carolina Isander* (sd); gravsten 33, 34
- Horneman, Beata*, gm *Lenardt Buhre* (sd); donation 135
- Hummel-Gumaelius, Sten*, arkitekt 28
- Hyckerström, Victor*, kyrkvärd 157
- Håkan Magnusson*, konung 1340–80 108
- Hägg, Axel Herman*, konstnär, arkitekt 160
- Hållberg, Petter*, gravhäll 154, 156
- Hörling, Johan Petter*, guldsmed 135, 155 f
- Iorenson, Mats* se *Mats Iorenson*
- Isak Nilsson* 147
- Isander, Carolina*, gm *Sven Holmström* (sd); gravsten 33, 34
- Isogaeus, Simon*, hovpredikant 154
- Ivar Axelsson (Tott)* se *(Tott), Ivar Axelsson*
- Jakob*, prost 27
- Jacob Berntsson*, rådman, handelsman, gravhäll 151, 155
- Jacob Eriksson*, borgmästare, donation 144; 163
- Jakob Ulvsson*, ärkebiskop 17; vapen 108
- Jacobsson, Olof* se *Olof Jacobsson*
- Jacobsson Svarfvar*, *Christian*, donation 145
- Joar (Ivar) Blå* 159
- Johan III*, konung 20
- Johan Andersson*, bonde, gm *Sara Persdotter* (sd); donation 134 f
- Johannes*, gravhäll 154
- Johannes*, prost, Sigtuna 11
- Johansson, J*, lantbrukare 157
- Johansson, J P*, fabrikör, uppfinnare, gravvård 34, 35; 160
- Jonsson, John*, källarmästare, donation 81
- Jonas Larson*, gm *Elisabeta Mats Dätter* (sd); donation 140 f
- Jonsson, Per* se *Per Jonsson*
- Jönss i Gothnista*, kyrkvärd 161
- Jönsson, Suna* se *Suna Jönsson*
- Jöran Hansson*, borgmästare, gm *Margareta Hans Doter* (sd); epitafium 151
- Kahl, C* 81
- Karin Paelsdotter (Catharina Pauli)*, gm *J S Bellinus* (sd); gravhäll 152
- Karin Olüffsdotter*, gm *Olaus Andreae* (sd); epitafium 146 f
- Karl II*, konung, medalj 132
- Karl Knutsson (Bonde)* se *(Bonde) Karl Knutsson*
- Karl Ulvsson* se *(Sparre av Tofta)*
- Karlsson, Lennart*, docent 160
- Karlström, Oskar Arnold*, silversmed, lärare, tecknare 132, 163
- Klensmitt, Jost (Jöste)*, borgmästare, gm *Brita Olofsdotter* (sd); donation 144; gravhäll 152, 155, 163
- Knape, Claes* 79
- Knut Långe*, konung 106

- Kungl Byggnadsstyrelsen se Ortregister: Stockholm
Kyrkobröderna, Enköping, donation 113
- Lars, ärkebiskop 159
Lars i Skälby, murmästare 161
Lars Mikhelsen, grav 35
Larsson, Hans se Hans Larsson
Larson, Jonas se Jonas Larson
Laurentius, ärkebiskop, grav 14
Laurentius Petri, ärkebiskop, porträtt 75, 78
Leander, G 130
Lennart Hansson 122
Lewerentz, Sigurd, arkitekt 36 f
Libraria se Stockholm
Licium se Stockholm
Liljeblad, B G, konstnär 81
Lilonius, Andreas Erici 10
Lind, Eric, glasmästare 50, 94
Lindegren, Agi, arkitekt, tecknare, dekoratör, grafiker 78 f, 81 f, 99 f, 160
Lindström, Gösta, konservator 79, 104
Ling, Carl, arrendator, gm Anna Christina Persdotter (sd); gravvård 34
Livsten, runristare 14, 19
Ljung, Per, ornamentbildhuggare, professor 113, 115, 122 f, 162
Ljungberg, Einar, silversmed 138
Lodén, Dagmar, textilkonstnärinna 139
Lund, Alice se Alice Lunds Textilier
Lundberg, Erik, professor, arkitekt 58, 63, 79, 100–104, 162
Lundevall, Carl Casper Erik, lantbrukare, kyrkvård 157 f
Lundgren, snickarmästare 42, 95
Lundin, August, redaktör, donation 145
Luther, Martin, reformator, porträtt 61, 74, 78, 148, 160
Lydolphus Lydolphus, kyrkoherde 16, 22, 27
- Magnus Eriksson, konung 17, 108
Magnussons Orgelbyggeri AB, A, se ortregister: Göteborg
Malena Pehrsson, gm Lars Andersson (sd); donation 141 f
Malin Eriksdotter, gm Mats Andersson (sd); gravhäll 154
Margareta Hans Doter, gm Jöran Hansson (sd); epitafium 151
Martini, Olov, ärkebiskop 154
Mats Andersson, rådman, gm Malin Eriksdotter (sd); gravhäll 154 f
- Mats Iorenson (Jöransson), befallningsman, gm Hanna Mats Dotter (sd); donation 144; epitafium 147, 148; gravhäll 153, 155
Mats Dötter, Elisabeta se Elisabeta Mats Dötter
Mats Dotter, Hanna se Hanna Mats Dotter
Matson, Erec se Erec Matson
Mattson, Johan, kyrkvård 157
Mattsson, Krång Anders, urmakare 53
Melanchthon, Philip, professor, porträtt 61, 74, 78
Melander, Magnus, magister 154
Melin, Margareta, gm Pehr Enebon (sd); donation 145
Mellander, M, prost 145
Mellander, Simon, prost 157
Meyer, Johan, guldsmed 132
Mikhelsen, Lars se Lars Mikhelsen
Missionssyfsöreningen, Enköping, donation 139
Mårtens Dotter, Christina se Christina Mårtens Dotter
Mårtensson, Anders se Anders Mårtensson
- Nanne, Magdalena, gm Hans Addeson (sd); donation 136 f
Nauclérus, Simon Olai, kyrkoherde, gm Anna Martini (sd); gravhäll 154 f
Nicolai, Laurentius, träsnidare 127
Nicolaus, kyrkoherde 16; testamente 17
Nilss kyrkie bygiare (kyrklagare) 94
Nils Faderson Sparre se Sparre, Nils Faderson
Nilsson, Isak se Isak Nilsson
Njurenus, Johannes, magister, donation 137 f
Noraea, Anna, gm Enebon, Pehr (sd); donation 145
Nordberg, Gunnar, skulptör 120
Nordiska Kompaniet se Ortregister: Stockholm
Norell, murare 59
Nyrenius, Johan, kyrkoherde 129
Nyström, Agnes, donation 142 f
Näsman, Erik, klockgjutare 157 f, 163
- Odelkvist-Kruse, Anna Lisa, textilkonstnärinna 143
Olaff Eriksson 161
Olaffson, Pedher se Pedher Olaffson
Olaus Nicolai, kyrkoherde, donation 108
- Olaus Petri, reformator, porträtt 75, 78, 160
Olof Murmästare 63
Olof F Jacobsson, rådman, gravhäll 153, 155
Olofsdotter, Anna se Anna Olofsdotter
Olofsdotter, Brita se Brita Olofsdotter
Olofsson, Bengt se Bengt Olofsson
Olson, Jan, Vellinge 33
Oscar II, konung, porträtt 157
Oxenstierna, baron 29
Oxenstierna, Axel, rikskansler, herrskapsbänk 112
- Palmér, Carl Robert, byggmästare 43, 95 ff, 112, 161
Pauli, Catharina se Karin Pavelsdotter
Pavelsdotter, Karin se Karin Pavelsdotter
Pedher Baeltare 161
Pedher Olaffson, kyrkvård 161
Per Erichson, W, rådman, gm Christina Mårtens Dotter (sd); donation 134
Per Jonsson, köp- och handelsman, gravhäll 154 f
Persdotter, Anna Christina se Anna Christina Persdotter
Pehrsson, Malena se Malena Pehrsson
Persdotter, Sara se Sara Persdotter
Persson, Kerstin, textilkonstnärinna 139
Petri, Catharina se Carin Pärsson
Petri, Henning (Peter Henning), guldsmed 134 f, 163
Pettersson, kopparslagare 53
Pettersson, C O, guldsmed 137
Pettersson, Carl Wilhelm, målare, tecknare, konservator 61 f, 64–72, 76–82, 99–105, 112 f, 115, 160 f
Pips Eskil se Eskil, Pips
Pärsson, H Carin se Carin Pärsson
Reinhart d ä, Hans, guldsmed, Leipzig 137
Richter, Friedrich, silversmed 132, 163
Rikard, prost, Aros 11
Riksantikvarieämbetet se Ortregister: Stockholm
Ringströms, P G, glasmästeri 80 f
Romberg, Johan, handlande, donation 130
- Sand, Erik, konstnär 100, 130, 132, 163
Sandgren, murare 59

- Sandquist, Gösta*, konstnär 70
Sara Persdotter, gm *Johan Andersson* (sd); donation 134 f
Schepperus, Ericus Olai, kyrkoherde, gm *H Carin Pärsson* (sd); epitafium 148, 149, 150; gravhäll 153, 155, 163
Schierff, Olof, glasmästare 94
Schwan, Olof, orgelbyggare 163
Schwede, Hans, rådmann, donation 144, 146
Sigfrid, dräng 21
Skarström, C H, fru, g 1m *J O Broman* (sd), g 2m *Dan Östman* (sd); gravvård 34
(Sparre av Tofta) Karl Ulvsson 27
Sparre, Nils Fadersson, riksråd 108
Staffan, kyrkobyggare 94
Starin, Anders Bengtsson, guldsmed 135
Stefan, ärkebiskop, brev 11
Sten Bengtsson se *(Bielke)*
Stenqvist Gina se *Bergwall, Gina*
Stockenborg, Eric, gm *Elisabet Tilberg* (sd); gravhäll 154 f
Stockenborg, Eric, gm *Brita Maria Buhre* (sd); donation 131
Strangh, Jacob, kyrkoherde, porträtt 150, 151
Strähle, Peter (Petter), orgelbyggare 163
Ståhl, Eric, skulptör 30 f
Suna Jönsson 161
- Sundby, Olof*, ärkebiskop 105
Sundquist, Nils, landsantikvarie 104
Sundqvist, H, rådmann, grav 34
Svahlberg, Matthias, orgelbyggare 127–130, 163
Svensson, Harry W, skulptör 36 f, 120, 122
Söderström, Nils (Niclas), orgelbyggare 129, 162
- Thoman, Ernst Philip*, hovbildhuggare, skulptör 122 f, 162
Thomson, Anders, kyrkobyggare 94
Thorslund, J L, järnhandlare, donation 81
Thorslund, familjegrav 34
Tilberg, Elisabet, gm *Eric Stockenborg* (sd); gravhäll 154 f
(Tott) Ivar Axelsson, riksföreståndare, donation 108
- Ulfsparre*, ätten, gravmonument 112
Ulvsson Jakob se *Jakob Ulvsson*
- Walter*, prost, Enköping 11, 27
Vamba, vestgotisk kung 159
Wassell, Christina, gm *Olof Björklund* (sd); gravhäll 155
Wassell, Eric 156
Westerlund, Ernst, med lic, stadsläkare, gm *Nina Westerlund* (sd); gravvård 34, 35; 112, 159 f
- Westerlund, Nina*, f *Floderus*, gm *Ernst Westerlund* (sd); gravvård 34, 35
Westerstrand, Yngve, urmakare 53
Wiggman, Hans Andersson, guldsmed 131
Wikström, I E, löjtnant 156
Wolde, Johan, orgelbyggare 129
Vårfrukyrka syförening, donation 146
Wårman, Helena, donation 146
Wårman, Valborg, donation 146
Wändahl, Adolf, garverifabrikör, gravvård 34
- Yxhults Stenhuggeri AB se Ortregister
- Åberg, Petter*, snickare 124, 126
Åhlén, Anders, skepparålderman, gravsten 33, 34 f
Åhlen, J G, guldsmed 137
Åkerman & Lund, orgelfirma se Ortregister: Sundbyberg
Åman, båtsman 32
Åmark, F W, rektor 157
- Österberg, Agda*, textilkonstnärinna 139 f
Östlund, A, rådmann 157
Östlund, Anders, handlande, kyrkvård 158
Östman, Dan, rådmann, gm *C H Skarström* (sd); gravvård 34
Östmar, Brita, konservator 151

SAKREGISTER

Kursiva siffror betecknar avbildning

- Abisd 18 f, 38, 50, 52, 54 f, 60 f, 82, 85 f, 88, 90 ff, 94, 106, 161
 inre 91
 Agnus Dei 76
 Alfa och omega 71
 Altarbrun se Textilier
 Altare 20
 hög- 18 f, 100, 102, 104, 112 f, 115
 i sakristian 55, 156
 lekmanna- 94
 sido- 88, 160
 -skiva 105, 113
 Altarkors 100, 113, 114
 Altarkrucifix se Krucifix
 Altarnisch 94
 Altarring 100, 102, 113
 knäfallspall 113
- Altarskåp 94, 108, 116 f, 121, 159
 Altartavla 100, 120, 162 f
 Altaruppsats 95, 100, 102, 104 f, 112 f, 114 f
 Ambo 105
 Ambrosius, kyrkofader 126 f
 Amos, profet 76
 Andreas 81
 attribut 81
 Ankare 123
 Ankarslut, -järn 39, 94
 Ansiktsmask 54, 62, 63, 66, 67 f, 69, 70, 75, 92, 136, 144, 160
 skäggmask 138
 Antependium se Textilier
 Antikvarisk forskningsresa 110
 Apostel, se även resp namn 78, 80, 108
- Arbetslön 28, 50, 63, 93 ff, 125, 129, 161
 Arkadbåge 91
 Arkeologisk undersökning 9, 16, 24, 27 f, 35, 47, 52 ff, 56, 82 ff, 86, 90, 104 f, 158 f
 Attribut, helgon- 66, 67, 81
 Augustinus, kyrkofader 126
 Avgift för lösandet av biskopens pallium 16
- Badstuga 16
 Bartolomeus 81
 attribut 81
 Bas, pelar- 82
 Befolkningsökning 112
 Begravning, se även Grav, 14, 159

- Begravningsplats, se även Kyrkogård
10, 31, 37
- Benhus 39, 47, 55, 82, 95, 102
- Belysning, se även Ljusredskap
elektrisk 100, 105, 145
fasad- 102
med acetylängas 100
- Beslag
gångjärns- 47, 51, 94
lås- 54, 62
portrings- 47, 52, 94
på gravkista 86
- Beslag, se även Klockuppbörden
Gustav Vasas av brons och mässing
1541 17
Gustav Vasas av kyrksilver 1545 17,
139
- Biskop 17
huvud 66, 70, 75
- Blindering 20, 39, 48, 49, 92 ff
- Blomma, se även Växtornament, 123,
125
- Blomsterkorg 129
- Bokdyna se Textilier
- Boplatssavfall 9, 24
- Borg 26, 106, 159
forn- 26
- Brakteat 19, 86
- Brand 94
1300-talets slut 11, 85, 90, 92
1572 11, 17
1609 11, 21
1799 11
-larm 105
- Brev 93, 161
ärkebiskops- 11, 22
- Brobygge av sten från kyrka 21
- Brukammare 104
- Brukrona 132, 139
- Brudpäll se Textilier
- Brännvinspanna, på gravsten 35
- Bulla, påve- 17
- Byggnadshytta 93 f, 161
- Byggnadsmaterial, se även Murverk
återanvändning av kyrkas 17, 21, 92,
96
- Byggnadsställning 40
- Båge, se även Arkadbåge, Gördelbåge,
Sköldbåge
avlastnings- 52
bågöppning 56, 82, 91, 95, 161
- Bänk, -inredning 20, 98 ff, 102, 104 f,
110, 112 f, 123, 124 ff, 127
-delning 95, 124, 125 f
herrskaps- 112
kor- 102, 104, 124
- korstol 126 f, 161
skulpterade gavelkrön 123, 124 f
sockel- 54, 82
stol 52, 105
- Böter 21
- Caritas, dygd 76
- Centraltorn se Torn
- Centralvärme med varmluft 100
- Daniel, profet 76
- Dekan 22
- Digerdöden 106
- Djurhuvud 47, 52
- Domkapitel 22, 92
- Domkyrka 88, 90 f, 93
- Donation
till kyrka 22, 81, 105
till skola 16
namnlängd med donatorer 108
- Dop 102, 104
- Dopfat 132, 162 f
- Dopfund
medeltida 20, 52, 94, 131
eftermedeltida 100, 129 f, 163
- Dopkapell se Kapell
- Dopskål 131, 132, 138
- Dryckeskanna, profan, som vinkanna
134 f
- Duva, den helige andes 81
- Dödska 86, 150, 153 f
- Dörr
trä, järnbeslagen 54, 62
medeltida 94
eftermedeltida
av trä 43, 46, 55, 99
av trä, glasad 43, 46
plåt 54
- Dörröppning 43, 99, 104, 156
genomgång till predikstol 41, 55, 99
vindfång 43, 46 f, 99, 104
- Ekimitation 113
- Ekonomiutrymme 104
- Eldfat 123, 125
- Eluppvärmning 100
- Epitafium 52, 112, 146, 147 ff, 151, 153
- Eriksgata 11, 26, 106, 108
- Evangelist, -symbol 72, 73, 74, 152 ff
- Fasadbelysning 102
- Fial 40, 92, 94
- Filippus, apostel 81
attribut 81
- Fisk, på gravsten 35
- Fiske 11
- Fjärrvärme 56, 82
- Fogstrykning, -bruk, se Murverk
- Fornlämning 9, 24, 25, 26
- Fornminnesinventering 158 f
- Fortitudo, dygd 76
- Fronton, gavel- 40
- Fönstergaller 55
- Fönsterglas 50, 85, 94
antikglas 51, 54, 102
»katedralglas» 48, 50, 99
- Fönsteröppning, se även Glugg, 50, 52,
99, 112
medeltida 39, 55, 91, 94 f, 108
rundbågig 39, 48, 53, 86, 102
spetsbågig 20, 40, 48, 49, 50, 51,
53 ff, 58, 92, 94 f, 99, 101, 102, 113,
161
tredelad 48, 53, 92, 94
eftermedeltida 55, 94, 102, 112
i portal, segmentformad 43, 49, 96
rund 46, 48 f, 49, 50, 96, 99
rundbågig 47, 48, 50, 52, 54 f, 95 f,
99, 102
fönsterbåge 20
- Förrådsutrymme 99
- Församlingshem 28
»Förstuga» 99
- Galler, fönster- 55
- Gallerverk se Skrank
- Geometriska ornament 70, 76 f, 160
- Gille
Helga kors- 16
präst- 16
S Gertruds 16
-stuga 16
- Glasmålning 48, 50 f, 80 f, 82, 99, 101 ff,
105, 112 f, 160
- Glugg, ljusöppning 40, 55, 113
- Gobelängvävnad 129
- Golv 55, 95, 112
av kalkstensplattor 56, 95 (»plan-
sten»), 100
av småsten 18, 82
av stampad jord 19 f
av tegel 59, 84
av trä 54
nivåskillnader 38, 51, 59, 84, 100, 105
- Gomma Pane (gummideg) 79
- Grav, se även Skelett, 19, 29, 30, 82,
85 f
forn- 9, 24, 26
-fält, forntida 9, 24, 26
helgon- 22
-kapell 36, 37
- Gravinhägnad 29, 30, 34

- Gravkammare 82, 85
 Gravkapell se Kapell
 Gravkista se Kista
 Gravkor 110
 Gravskick 86
 Gravvård
 gravmonument 112
 gravsten, -häll 17–20, 32, 33 ff, 39, 56, 85, 86, 100, 105, 112, 146, 152 f, 154 ff, 163
 av gjutjärn 34
 kors 34
 urna 34
 av trä 35
 sekundärt använd runsten 19
 Gregorius, kyrkofader 126
 Grundmur 15, 16 f, 18, 23, 52 f, 54, 82, 83 f, 87, 88
 Gruvdrift 11
 Gubbe, skulpterad 62 f, 64 ff, 67 f, 69, 92 ff, 101, 103
 Gubbhuvud se Ansiktsmask, Konsolhuvud
 Gud Fader 148
 brottningen med 134
 Gudsöga 72
 Gångjärnsbeslag 47, 51
 Gård, se även Prästgård samt Ortsregistret, 93, 108, 112, 161
 Gädde, torkad 11
 Gördelbåge 52, 59, 74 f, 77, 90
 Götiska förbundet 159

 Habackuk, profet 76
 Haggai, profet 76
 Halskrås 86
 Handel 10, 11
 fjäll- 22
 Handelsplats 11
 Helgon se resp namn
 Helgongrav 22
 Helgonkrona 17, 20
 Helgonskåp 108
 Herm 138
 Hesekiel, profet 76
 Hieronymus, kyrkofader 126 f
 Hosea, profet 76
 Hospital 14, 16, 158 f
 kyrka eller kapell 16
 stadgar 14
 Hårband 85, 86
 Hällristning 24, 26, 159
 Hänge, på kläder 86
 Härbärke, kyrko- 36
 Hätta 86

 Hörnedja 20, 39, 95 f
 Hörselslinga 105

 Iduna, tidskrift 159
 Inbrott 94
 Industri, -alism 112
 Ingång se Dörröppning, Kyrkogårdsgång, Portal
 Inkomster, kyrkans (tionde m m) 14, 16, 20, 22, 30
 Innertak se även Valv
 plant trätak 86, 92, 113
 öppen takstol 86
 Inskrift, -stavla, språkband 32, 46, 71, 75, 80 f, 126 f, 130 ff, 134–140, 142–148, 150–158
 kalkmålning 43, 70, 72, 76 f
 Invigning 93, 100, 105
 Isolering 105

 Jahwésol 113
 Jakob d ä 81
 attribut 81
 Jeremias, profet 76
 Jesaja, profet 76
 Joel, profet 76
 Johannes, apostel 81, 136
 attribut 81
 Jakob d y 81
 attribut 81
 Johannes Döparen 81
 Johannes, evangelist 73, 74
 symbol, örn 73, 74
 Jona, profet 76
 Jordbruksprodukter 11
 Jordfästning 102, 104
 Josef, Konungarnas tillbedjan 81
 Josef från Arimatea
 korsnedtagningen 117, 121
 Judas Lebbeus, apostel 81
 attribut 81
 Justitia, dygd 76
 Järn, osmund- 11
 Järnväg 112

 Kakelugn 55, 162
 Kalk se Nattvardskärl
 Kalkkläde se Textilier
 Kalkmålning se Muralmålning
 Kamin 100
 Kanonikat 22
 Kapell 16, 88, 90, 103 f, 129
 andakts- 52
 dop- 52, 105

 grav- 36, 37
 maria- 94
 Kapprum 104
 Karta 10, 25, 27, 30, 107, 109 f
 Kassaskåp 55, 99, 132
 Kastal 92
 Keramik 86
 Kerub 136
 Kista, grav- 86
 bemålning 86
 beslag 86
 liket täckt av näver 86
 Klocka, ring- 17, 20, 35 f, 52, 96, 156 f, 158
 elektrisk ringning 158
 klockringningssed 158
 Klockuppbörden 17
 »Ryssen» 157, 158
 Klockstapel 30, 35 f, 37, 96, 156, 160
 Klockstöder från Ryssland 158
 Klockuppbörden 17
 Kloster
 benediktiner- 159
 bernhardinier- 159
 dominikaner- 159
 franciskaner- 10, 11, 14, 15, 16, 19, 84, 106, 139, 158
 -kyrka 91
 Kläder, i grav 86
 Knapp 17, 86
 Kollektiv se Textilier
 Kolonisation 24, 26
 Kolonn 90, 127
 omvirad av vinranka, relief 123
 Konsekrationskors 66
 Konsolhuvud 71
 Kor 38, 48, 62 ff, 67 f, 71–76, 82, 86, 90, 92, 102, 104, 106, 108, 161
 hall- 93
 Korkåpa se Textilier
 Kors, se även Altarkors, Krucifix, 32, 52, 86, 96, 123, 138 ff
 konsekrations- 66
 Korsarm 22, 39, 51, 55, 60 f, 76, 82, 86, 88, 90 f, 94, 96, 102, 104 ff, 113, 117, 128, 146 f, 161
 Kranium, se även Skelett, 85
 Krig, se även Strid
 mot Ryssland 156
 krigsbyte 157, 158
 Kristus, se även Krucifix
 -ansikte 132
 Bebådelsen 78, 80
 -byst 137
 Den barmhärtige samariten 78
 Den förlorade sonen 78

- frambäres i templet 78
 Herdarnas tillbedjan 78, 80, 81
 Himmelsfärden 80, 81
 -i dop 78, 80, 81
 -i förklaring 78
 i graven 94, 108, 116 f, 120
 -i vandring till Emmaus 70
 Korsbärandet 137
 Korsfästelsen 80, 81 f, 136, 148
 Korsnedtagningen 94, 117, 121
 Majestas Domini 81
 -monogram 32, 75, 138, 152 f
 Smärtomannen 66, 68, 70, 94
 som världsdömdomare 71, 72
 Uppståndelsen 80, 81 f, 147
 välsignar barnen 78
- Kritpipa** 86
- Krona**
 helgon- 17, 20, 145
 myrten- 86
- Krucifix** 36, 37, 137, 144, 157
 altar- 105, 113, 116
 limoges-, Enöglakorset 92, 108, 116
 processions- 116, 129
 triumf- 20, 92, 108, 116 f, 118 ff
- Kurort** 112
- Kvadermålning** 112
- Kyrka**
 central- 95
 dom- 88, 90 f, 93
 gårds- 106
 kloster- se Kloster
 prost- 22, 88, 90, 106, 116
 sal- 19, 106, 108, 112
 trä- 92, 106
- Kyrkogård** 21, 29–37
 Djäkne- 30
 fattig- 30
 Klockstapellindan 33 ff
 kolera- 37
 grind 32, 33
 grindstolpar 32, 33
 ingång 29, 31 f, 33, 98
 galler under 33
 inhägnad 21, 29, 31 f, 161
 portal 32
 stiglucka 33
 urnlund 31
- Kyrkoherde** 16 f, 22, 27, 112
- Kyrkospel** 104
- Kyrkstöt** 155
- Kyrkvaktarrock** se Textilier
- Källare**
 medeltida 16
 vin- 54, 82, 104
- Köpmän, sammanslutning** 22
- Labyrint, forntida (trojeborg)** 9, 29, 31
- Lamm** 113
 korsbärande, Agnus Dei 76, 135, 137
- Landhöjning** 10
- Landslötten** 1548 28
- Lans** 113
- Lanternin** 52, 95 f
- Lax** 11
- Lejon** 132
- Liksvepning** 86
- Limogeskrucifix** se Krucifix
- Ljudöppning** 52
- Ljusarm** se Ljusredskap
- Ljuskrona** se Ljusredskap
- Ljusplåt** se Ljusredskap
- Ljusredskap**, se även Belysning, 100, 105
 armatur för elektrisk belysning 145
 ljusarm 145
 ljuskrona 144 f
 ljusplåt 145, 146
 ljusstake 17, 100, 113, 114, 145, 146
 mäklare, piedestal 100, 145 f
- Ljusstake** se Ljusredskap
- Lukas, evangelist**
 symbol, ox 73, 74
- Läktare** 94 f, 104, 112
 -barriär 126 f
 »Bondläktaren» 52, 58, 95, 99, 112, 128
 läktartrappa 100, 104
 orgel- 46, 100, 102, 126, 127 f, 129 f
- Låsbeslag** 54, 62
- Lön** se Arbetslön
- Malaki, profet** 76
- Maria, jungfru** 105, 145
 attribut 11
 Bebådelsen 78, 80
 Himmelsfärden 80, 81
 -huvud 120
 -kapell 94
 Konungarnas tillbedjan 78, 80, 81
 Korsfästelsen 80, 81, 136
 med barnet 73, 74, 120, 122
- Maria från Magdala**
 Korsnedtagningen 117, 121
- Marknad**
 distings- 11
 skeppunds- 11
 tjugonedags- 11, 88
- Markus, evangelist** 74
 symbol, lejon 74
- Masverk** 40, 50, 92, 158
- Matta** se Textilier
- Matteus, apostel** 81
 attribut 81
- Matteus, evangelist** 72
 symbol, ängel 74
- Medalj** 137
 Karl XII:s 132
- Metallindustri** 11
- Mika, profet** 76
- Monstrans** se Nattvardskärl
- Munkförband** se Murverk
- Muralmålning** 113
 medeltida 19, 66, 67 ff, 70, 77, 79, 81, 94, 100 f, 103, 105, 108, 160 f
 eftermedeltida 43, 54 ff, 62–65, 66 ff, 69–79, 85, 99 f, 101, 103 ff, 112, 160
 draperimålning 70
 kvadermålning 71, 160
 marmorering 65 f, 70
- Murverk** 14, 19 f, 38 f, 52, 55, 59, 83, 86, 88, 92, 94, 102
 fogstrykning, -bruk, medeltida 39, 49, 52
 medeltida tegel 39, 48 f, 52, 84, 158
 form-, profiltegel 158
 munkförband 39, 92
- Museum, kyrko-** 52, 105, 116, 131, 146
- Myrmalm** 11
- Myrtenkrona** 86
- Målning**, se även Glasmålning, Muralmålning, Oljemålning, Porträtt, Tak- och väggmålning (på trä)
 på kista 86
- Månadsbild** 74, 75
- Mäklare, piedestal för ljusstake** 100, 113, 114
- Mässhake** se Textilier
- Nahum, profet** 76
- Nattvardskärl** 163
 kalk 17, 20, 132, 133, 138, 139, 154
 monstrans 17, 20, 139
 oblatskrin 135, 136 ff
 paten 20, 132, 133, 138, 139
 sockenbudstyg 20, 133
 vinkanna 132, 134 f, 138
 vinsked 134, 144
- Nisch** 39, 48, 52, 55, 59, 60 ff, 92, 94, 99, 105
 altar- 94
- Nummertavla** 99 f, 130
- Näver, för täckning av lik i kista** 86
- Obadja, profet** 76
- Oblat**
 förvaring i kalk 132
 inköp till k:an 20

- Oblatskrin se Nattvardskärl
 Offerkälla 108
 Oljekar 17
 Oljemålning 100, 113, *114, 147–151*
 Orgel 20, 100, 102 f, 105, 112, 122, *127f*,
 129 f, 162 f
 elektrisk bälgdrift 100
 -fasad 100, 105, 112, *127f*, 129 f
 -läktare 46, 100, 102, 126, *127f*, 129 f
 barriär 100
 trappa 100
 ryggpositiv 100, 105, *127*, 128 ff
 -verk 129 f
- Orm 122
- Pall
 knäfalls- 113
 Pallium 16
 Palmkvist 113
 Panel, trä- 56, 100, 123, *126*
 Pastorsexpedition 28
 Paten se Nattvardskärl
 Paulus, apostel 71, 72, 81, 150
 attribut 81, 150
 Pelare 112
 bas 82
 sträv- 19, 39, *40, 47*
 vägg- 19 f
- Pelikan 76
- Pepparrot 11
- Petrus, apostel 71, 72, 81, 150, 157
 attribut 81, 150, 157
- Pil, ekorr- 160
- Pilaster 52 ff, 59, 62, 66, 92, 95 f
- Pilgrim, -sfärd 22, 108, 159
- Piscina 156
- Plundring 14
- Portal se även Dörröppning
 medeltida 19 f, 46, 55, 94, 113
 korportal 19 f
 rundbågig 39, *47, 51*, 83, 86, 91, 102
 spetsbågig 39, 54, *61*
 eftermedeltida 43, 46 ff, *50*, 94 ff, 99 f,
 102
- Portring 47, 52, 54, 62, 94
 beslag 47, 52
- Porträtt 157
 kalkmålning *61*, 74 f, 76, 78
 -medaljong, sten 34, *35*
 präst- 52, 146, *147, 150f*
- Predikstol 55, 95, 100, 102, 112, 120,
122f, 128, 162 f
 ljudtak 120, *122f*
 trappa 100, 120, 122
- Predikstolskläde se Textilier
- Processionskrucifix se Krucifix
- Prost, folklands- 11, 14, 22, 27, 88, 92,
 108
 Prostkyrka 22, 88, 90, 106, 108, 116
 Provinsialkapitel 14
 Prästgård 16, 28, 95
- Puts
 -avknackning 86, 102, 113
 medeltida 47, 50, 52, 84
 eftermedeltida 39, 55, 85, 94, 99–102
- Putto, amorin 113, 135, 150
- Pälsverk 11
- Pärla 86
- Ramp för handikappade 43, 56, 104 f
- Reformationen 108
- Relief se Skulptur
- Restaurering, reparation, ombyggnad
 27, 50, 55, 58 f, 63, 65 ff, 69 f, *79*,
 82, 94 f, 98 ff, 102–105, 108, 112 f,
 123, 132, 145 f, 156, 160 f
 restaureringsprinciper 104
- Riksrådsmöte 11, 14
- Rosett, kring handled 86
- Runsten 9, *14*, 19 f, 24, 26, 27, 159
- Rådhus *13*
- Rådstuga 17, 160
- Räkenskaper 110
- Rökelsekar 17
- Sakarja, profet 76
- Sakristia 19 f, 38 f, *41*, 50, 54 f, *61*, 77,
 82, 94, 102, 104, 108, 156, 158 f
 inbrott i 94
 som rådstuga 17
- Sanddosa 156
- S Egidius (S Ilian), helgon 22 f, 159
- S Gertrud, helgon
 -s gillestuga 16
- S Göran, helgon 16
- S Ilian (S Egidius), helgon 22 f, 159
- S Nikolaus, helgon 23
- S Ursula, helgon 66, 67, 68, 70, 94, 160
 attribut 66, 67, 160
- Sefanja, profet 76
- Sexårsgården 16
- Sigill
 stadens 11
 -stamp 16, 158
- Simon, apostel 81
 attribut 81
- Själamässa 22
- Sjöfart 10, 11
- Skatt 14, 16 f
- Skelett, människo-, se även Kranium
 16, 85, 158
- Skenarkitektur *80*
- Skepp
 på gravsten 35, 153 f
 på predikstolskläde 143
 regalskeppet Riksäppet 113
- Skola 16, 159
 skolmästare 16
- Skrank, se även Staket, 104
 grav- 112
- Skrudkammare 54
- Skulptur, relief
 medeltida
 arkitektur-
 av puts 54, 62, 63, 66, 67 f, *69*,
 70, 75, 92
 av sten *31*, 32, *71*
 av tegel och puts 62 f, *64ff*, 67 f,
 69, 92 ff, 100, 103
 av trä 20, 52, 92, 94, 108, 116,
117–121
 eftermedeltida *31*, 105, 116, 120,
 122 f, *124f*, 152 f
- Skyddshelgon 22 f, 159
- Skåp 54, 104, 156
 kassa- 55
- Skärvtenshög 9, 24, 26
- Sköldbåge 54, 59, 76 f, 92
- Socket 54, 100
- Socketbänk 54
- Sockenbudstyg se Nattvardskärl
- Sockenstämma, protokoll 110
- Sotlager 84 f
- Spannmålslager 92
- Sparbössa 156
- Spiegel omslingrad av orm 123
- Spetälsk 14
- Spjut med ättikssvamp 113
- Språkband se Inskrift
- Spänne 17, 86
- Stadsplan 11
- Stadsprivilegier 11
- Stadsvapen 11
- Stadsvy, på oblatask 136 f
- Staket, järn- på torn 52
- Stenyxa 24
- Stiglucka se Kyrkogårdsingång
- Stockstraff 21
- Stol se Bänkinredning
- Stola se Textilier
- Straffstock 21
- Strävpelare 19, 39, *40, 47, 54, 55*, 83,
 90, 92, 95, 102
 med fialer *40*, 92, 94
- Strid
 krig mot Ryssland 156
 slaget vid Sparrsätra 106

- vid Gataskog 1365 108
 Strålsol 113, 122, 140
 Strömning 11
 Sädsmalare, på gravsten 154
 Säteri 27
- Tak se Innertak, Yttertak
 Tak- och väggmålning (på trä) 113
 ekimitation 113
 Tegel, medeltida, se Murverk
 Temperantia, dygd 76
 Textilier 105
 alttarbrun 139
 antependium 139, 143
 bokdyna 143
 brudpåll 144
 gobelängvävnad 129, 143
 kalkkläde 142, 143 f
 kläder i gravkista 86
 kollektihåv 134, 140, 141, 142 f, 156
 med klocka 144
 korkåpa 139 f, 143
 kyrkvaktarrock 144
 liksvepning 86
 matta 143
 mässhake 139, 140, 143
 predikstolskläde 143
 skåp för 156
 stola 143
- Timglas 86, 123, 153 f
 Ting
 folklands-, Fjädrundaland 11, 88
 härads-, Åsunda 11
 Tionde 14, 16, 20
 Toalett 54 f, 104
 Tomas, aposteln 81
 attribut 81
 Topografi 9, 24
 Torn
 -beklädad 96, 101 f
 central- 22, 38, 39, 50, 52 ff, 82, 84,
 86, 88, 90 ff, 95, 96 ff, 102, 106, 112,
 156, 161
 väst- 18, 91, 106, 108
 öst- 91
 Tornhuv 86
 Tornprydnad se Kors
- Tornur 52, 96
 Trappa 99, 104
 med ramp 43
 predikstols- 100, 120, 122
 trä 100, 104
 sten, tegel 32, 33, 43, 46, 48, 52, 59,
 83, 95
 Triglyffris 96
 Triumfkrcifix se Krcifix
 »Trojeborg» 9, 29, 31
 Trädgårdsodling 11, 110
 Tyskar, kyrka för 22
 Tyskt inflytande på den svenska han-
 deln 14
- Uppfinning 160
 Uppvärmningsanordning 102 ff
 centralvärme med varmluft 100
 eluppvärmning med radiatorer 100
 fjärrvärme 56, 82
 kakelugn 55
 kamin 100
 värmekammare 82, 100
- Ur 160
 i klockstapel 35 f, 160
 i torn 52 f
 Urna 32, 34, 47, 129
 Urnlund 31
- Vallfartsort 108, 159
 Valv
 medeltida 19, 56, 79, 82, 84, 86, 90 f,
 95, 103, 108, 112, 160
 gubb- 160
 hjälm- 88
 stjärn- 20, 39, 52 f, 59, 60–63, 71 f,
 92, 99, 112
 sture- 54, 59, 62 f, 64 ff, 69, 71, 77,
 92 ff, 101 f, 112
 trätunn- 20
 eftermedeltida 52, 55
 -ribba 19 f, 54, 59, 62 ff, 71, 76 f, 84,
 85, 160
 stöd, se även Pilaster, 53, 62, 86
 Vapen, -sköld, se även resp namn i Per-
 sonregistret, 108, 134, 146, 153
 begravnings- 112
- Vapenhus 19 f, 38, 39, 40, 43, 47, 50, 52,
 55, 77, 94 f, 96, 99, 101 f, 104, 113,
 159, 161
 Vax, inköp till k:an 20
 Vigsel 102, 104
 Vin
 inköp till k:an 20
 -källare 54
 Vind 54
 spannmålslager 92
 Vindfång se Dörröppning
 Vinkanna se Nattvardskärl
 Vinsked se Nattvardskärl
 Visa och fåvitska jungfrurna 77
 Vitaliebrödernas härjningar 14, 92
 Vitkalkning 56, 77, 95, 101, 112
 Vågskål 123, 125
 Väg, förhistorisk transport- och han-
 dels- 11
 Vätrum 104
 Värja 156
 Värmekammare 82, 100
 Västtorn se Torn
 Växtornament
 muralmålning 71 f, 74–77, 85, 112,
 160 f
 skulpterat 46, 86, 131
 övrigt 47, 113, 122 f, 132, 134 f, 136 ff,
 140, 142 f, 145 f, 150, 152 f, 155–158
- Yttertak 20, 37, 96, 105, 112
 av koppar 52 f
 av munk- och nunnetegel 86
 av plåt 40, 52, 95
 av skiffer 38, 40, 43
 av spån 40, 42, 94 f
 säteritak 40, 43
 takfall, spår efter 102
- Åskledare 105
 Älvkvarn, skålgrop 9, 24, 26
 Ängel 66, 68, 71, 72, 81, 86, 113, 122 f,
 124 f, 138 f, 144, 150, 152–155
 Ärkebiskop 11, 17
 Örn, dubbel- 144
 Östtorn se Torn

